

3038

271

n-48

2010

ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Կ Զ Ե .

ԱՐՑԱԽԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏՐ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԵՆ

200 0:1

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1953

271
—
Ո-48

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ
ՀԱՏՈՐ ՃՀԵ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 175.

DIE KLÖSTER
VON ARTZAKH

VON
DR. P. HAMAZASP OSKIAN
MECHITHARIST

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1953

PRINTED IN AUSTRIA

271

Ո-48

ԱՐՑԱԽԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏՐ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1953

11495

48429-нн

34268-65

ԱՐՀԻԱՊԱՏԻԻ ՏԵԱԹՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Վ. Ի ՆԱԶԼԵԱՆ

ՏԻՏՂՈՍԱԻՈՐ ԱՐՔԵՊ. Ի ՏԱՐՍՈՆԻ
ԱԹԹԻԻ

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹԵԱՆ

ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐՈՐԳ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ
(1911—1951)

ԿՂՆԺԱՅԷ

ԽՈՐԻՆ ՅԱՐԳԱՆՔՈՎ

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԱԶԴ

Այս հատորը ամփոփումն է «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ նախապէս լոյս տեսած յօդուածներու (համտ. անդ, 1951, էջ 339, 521. 1952, էջ 80, 213, 415, 546 եւ 1953, էջ 33), որոնք ստուգիւ ծանր պարագաներու տակ գրուած են Վիեննայի, Տրիեստի եւ Բէյրութի մէջ:

Բէյրութ 1953:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՆՐՅԱԽԻ ՎՆԵՐԸ

1.

ԱՐՅԱԽԻ ԳԱՇՏԱՅԻՆ ԿԱՄ ՍՏՈՐԻՆ ԵՒ
ՎԵՐԻՆ ԿԱՄ ՀԱՐԱԽԱՅԻՆ ԳԱԽԱՌՆԵՐՈՒ
ՎԱՆՔԵՐԸ

Արցախի նահանգի Գաշտային կամ Ստորին և Վերին կամ Հարաւային գաւառները շատ քիչ վանքեր ունին, ուստի և գանձք — թէ և իրարմէ բաւական չեաւ — կը միացնեմ: Նախ առաջինին վանքերը նկատի պիտի աւնուին և ապա երկրորդինը:

Գաշտային կամ Ստորին Արցախի գաւառներն են .

Հին գաւառ

Նոր գաւառ

1. Պրանք

1. Ճիպրայիլ

2. Մուխանք կամ Մուգան

2. Միլին գաշտ

3. Արանասա

3—4. Քեապէլու

Հին գաւառ

Նոր գաւառ

4. Տսխ

5. Թապալայեան

5—6. Զուանչիք

6. Աղուէ

7. Տուշբաւակ, Թուանգիւտ, Տիգրանակերտ

7. Շահ-Պուլաղ

Հիմ գաւառ	Նոր գաւառ
8. Ուտի, Առանձնակ	8. Ջուանշիր
9. Շակաշէն, Արշակա- շէն, Գանձակ, Գեան- ջա	9. Գանձակ կամ Եգի- սարեթուպուլիս
10. Կողթ, Շամքոր, Ջա- կամ	10. Ղազախ

Իսկ Վերին կամ Հարաւային Արցախի
գաւառներն են .

Հիմ գաւառ	Նոր գաւառ
1. Բերդաձոր, Բելու- կան, Ղալառերեսի	1. Ճիպրայի
2. Հարճլանք, Ջախսա	2. Հանիլէր
3. Վայկունիք	3. Ջանգեղուր
4. Սիսական սասան, Յար, Ջար	4. Ջար
5. Վարդանակերտ	5. — — —

(Բարխուդարեան Մ. Եպ., Արցախ, Բա-
ղու. 1895, էջ 22—23, 25—26 եւ 26—60,
399—412:)

Ա.

Ստորին եւ Վերին Արցախի դաւառներու վանքերն ի մի կ'ամփոփեմ, վասն զի շատ սակաւ են թուով:

1. ԽՈՐՈՏԿԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Զականի մէջ¹: Ալեքսան արեղան Խորոտկայի մէջ 1490ին կը գրէ Աւետարան մը, որուն յիշատակագրութեան մէջ կան կարեւոր տեղեկութիւններ՝ «Արդ եղև զբաւ գրչութեան այս աստուածաշունչ սուրբ աւետարանիս ի յերկնահանգէտ եւ գերահոշակ սուրբ ուխտս Խորոտկայ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Յակոբիս եւ սուրբ Նշանիս եւ այլ սրբոցս որ աստ կան: Որ բազմաժամանակեա(յ) անմարդայրնակ լեալ եւ խախտեալ հիմանց սորա: Եւ ետո (յետոյ) սրբամիտ եւ աստուածասէր եւ մեծագգի տեսեալ զսուրբ ուխտս այսպիսի խախտեալ, խանդաղատեալ սորա. վասն որոյ ջերմեռանդ սիրով եւ եռայփափաք տենչմամբ Աւան աղէս նորոգեաց զսուրբ ուխտս եւ շատ աշխատութեամբ կատարեաց. . . ի

¹ Բարխուդարեան, անդ, էջ 57:

առաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Ղուկասին, որ է սրբաժիտ եւ հեղահոգի եւ խոնարհ եղբայրսիրութեան ի հայրապետութեան տէր Ղազարին եւ փակակալութեան տէր Սիմէոնի եւ անտեսութեան Շանչին...» (Աճատեան Հ., Յուց. հայ. Ձեռ. Նոր Բայազէտի, էջ 23. Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 54) :

Շահարասի օրով հոս առաջնորդ կ'ըլլայ Գեղամացի Դաւիթ եպիսկոպոսը, որ 1610ին անոր եկեղեցին կը շինէ (Սմբատեան, անդ, էջ 407 եւ Մատ Ն., Յուց. հայ. Ձեռ. Սեւանայ, էջ 16, Թ. 35) :

2. ԱՂԱՃ-ՂԱԱՅԻ ԿԱՄ ՇԱՀ-ՓԵՔԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Կողթի Աղաճ-Ղալա կամ Շահ-Փեքարի զդեակին «արեւելեան կողմում կայ մի փոքրիկ վանք, որ ամբողջապէս կանգուն է եւ որի հարաւին հանդէպ կայ մի փոքր եկեղեցի, գիւղատեղի եւ հանգստարան» (Արցախ, էջ 58) : Գուցէ այս վերջինները կը վերարեբէին վանքին :

3. ԵԱԼԵԱԼԻ ՎԱՆՔԸ

Կողթնի վանքերէն :

Շամքորի մօտ Խալխալ քաղքին քով կը գտնուի վանք մը, որուն (խսկական) անունը կը մնայ անձանօթ (Բարխուղարեան, Արցախ, էջ 58) :

4. ՎԱՆՔԱՍԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Տիղրանակերտ գաւառին (Շահ-Ֆուլաղ) համանուն աւանին աւերակներուն վերեն է վանքասարը² : Այսպէս կոչուած է, վասն զի անոր գաղաթին վրայ վաչէ Ք. թագաւորը խաչաձեւ մենաստան մը շինել տուած է : Մենաստանին գլուխը բոլորովին խոնարհած է (Արցախ, էջ 28 եւ 414) :

5. ՔՐԴՄԱՆԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Շիկաչէն-Գանձակ գաւառի մէջ : Ծանօթ հետեւեալ ընդարձակ յիշատակադրութենէն՝ «Փառք... Արդ... զրեցաւ սուրբ Մաշտոց... ի թուականութեանս ԶԿԴ (1515) ի կաթողիկոսութեան տէր Ռատակէսի ի զանութեան Շահ Իսմայէլին ժԴ. ամին : Եւ է սա ի լաւ եւ ընտիր աւրինակէ... ձեռամբ... անարհեստ զրչի Ալեգսանոս արեղայի... զրեցաւ յերկիրս Գանձակա ի վանքս Քրամանկայ ի դուռս սուրբ տաճարիս Ս. Յովհաննիսիս³, ի խնդրոյ բարի... առաքինասէր եւ առաջնորդ ուխտիս արհիեպիսկոպոս տէր Բարսեղ ստացող սորին... : Ի վայելումն անձին իւրոյ եւ յիշատակ հոգոյ իւրոյ եւ ծնողացն հաւրն սլարոն Պէպուզին որդի Ղարամանին եւ թոռն մեծ Սատոնին եւ մաւրն սլարոն Սոնձատին եւ այլ կորարցն որ ի Քրիս-

² Բէշիկ-գաշի :

³ Գանձակի մէջ կայ Ս. Յովհաննէսի եկեղեցի մը (Արցախ, էջ 36) :

տոս հանգուցեալ՝ Սատոնն եւ Շահալպուզն եւ փոքր եղբաւրն Ղարամանին եւ եղբաւրորդեացն Տէաւնտեարին եւ Պէապարին: Եւ հաւրեղբաւրն դստերն Հոսիփաիմեայ հաւատաւորին: Եւ քվէրանցն...⁴ եւ միարան որդոց սորա Իգնատիոս արեղայն, Ղուկաս արեղայն եւ Յոհան դպրին, Տէրուն դպրին, եւ միւս Ոհան դպրին եւ Միսիթար դպրին, Թաղէոս միայնակեցին եւ Մկրտչի: Ընդ նոսին եւ զանպիտան գրիչս Ալեքսանտոս հանդերձ ծնողաւք իմ յիշեցէք ի Քրիստոս...»: Նկարողն է Յովհաննէս: Թղ 111բ կայ «Հոսիփաիմէ հաւատաւորն սպասաւորէր, զմիարանքս եւ զմեզ կերակրէր» (Ակինեան Հ.Ն., Հաւաք. Յիշատ., Tübingen, Nr. 28, Թղ. 352բ—354ա. հմմտ. Fink, Hauptkatalog der königl. Universitätsbibliothek zu Tübingen MA. Nr. 28):

6. Ս. ԱՍՏՈՒԱՅՐԱՆԻ (ԼԵՂԱՆԻ) ՎԱՆՔԸ

Գանձակի վանքերէն: Ծանօթ՝ յիշատակագրութենէ մը:

«Սկիզբն եղև գործառնութեանս այսմիկ նախախնամութեամբ սուրբ Հոգւոյն յատուածապահ գաւառիս Գանձակայ ընդ հովանեաւ Լեղանի սուրբ Աստուածածնիս եւ արհիական յաթոռիս եւ առաջնորդութեան իմոյ Սակփաննոս յեպիսկոպոսիս սուրբ ուխ-

⁴ Յատաջ կը բերուին անուններ:

տիւ . . .» (Աւետարանը կը գրուի 1445—1467 թ շրջաններուն, հմմտ. Մատ. Ն., Յուց. հայ. Չեռ. Սեւանայ, էջ 13. Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 399, Թ. 28): Հոս յիշուած Գանձակի վանքերէն մաս մը կարելի է Գարդմանի վանքերու տակ դասել:

7. ՊԱՅԱՆԱՆՅ (Ս. ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԻ) ՎԱՆՔԸ

Մանօթ է հետեւեալ յիշատակագրութիւններէն՝ 1. «Գրեցաւ (Աւետարանս 1669ին) . . . ի հայրապետութեան տանս Աղուանից Տեառն Պետրոսի կաթողիկոսի եւ առաջնորդութեան սուրբ մենաստանիս Պայանու Անտոն պարոնաւերի . . . ի յերկիրն Գանձայու ի գեղս Քարատակ ընդ հովանեաւ նորակնունք սուրբ եկեղեցւոյս եւ սուրբ Գարրիէլ եւ Միքայէլ տաճարիս» (Արձագանք, 1888, էջ 133—134):

2. «Թ՛փին ՌՄԺԲ(. . .) . . . առայ Յովհաննէս սուրբ աւետարանս ի ձորս Գանձակու ի երկիրս Գանձու, ի գիւղս որ կոչի Պայանանց ի դուռն սուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ, ի հայրապետութեան Գանձասարու տէր Ներսէսին» (Թօփճեան, Յուց. հայ. Չեռ. Գաղեան Վ.ի, Բ., էջ 46):

8. ՔԱՐԱՀԵՐՁԻ ԱՅՐԵՐ ԿԱՄ ՕԵԹԸ ԵՂՅԻ

Գանձակ գաւառին մէջ:

«Շամքոր գետի ափին ձգւում է մինչեւ Շիպասարը մի լեռնարագուկ, որի հիւսիսա-

հայեաց ծայրի քերձերում փորուած են քարայրներ», որոնց մէջ երկար տունն Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսը պատասպարուած է : Հաւանօրէն ճգնատեղիներ են եղած այդ քարայրները (Ազգր. Հանդ. 1899, Ե., էջ 344) :

9. ԲԵՐԳԱՉՈՐԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԿԱՄ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ

Բերդաձորի Խոխեկայ բերդի դիմաց, Լարան ձորի մէջ, Վաղաշատէն 10 վերստ հեռու : Նման է օրօրոցածեւ եկեղեցւոյ : Ունի թաղակապ դաւիթ : Կայարանները քանդուած : Արտաքին պատերուն վրայ կան արձանագրութիւններ (1229թ. առկանէն, Արարատ, 1896, էջ 80—81. Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 25) :

10. ԾԱՐԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՆՐԵՆԻ ՎԱՆՔԸ, ԿԱՄ ԳԵՏԱՄԷՋԻ ՎԱՆՔԸ

«Արրատաչ քարով շինուած է տաճարս, որ կանդուն է նոյնութեամբ, դանուամ է Յարի հարաւային վիմահերձի տակ, երկու ջրախանուրդի մօտ, որք են Տաք-ջրի եւ Զրխւ գիւղի վտակներն» (Արցախ, էջ 407) :

Ծարի այս մենաստանը փոքր է եւ շատ գեղեցիկ : Ունի հեռեւեալ արձանագրութիւնը, որ միանգամայն իր պատմութիւնն է՝ «Ի ժամանակին յորում տիրեալ ազգն նեատգաց բազում աշխարհաց եւ մինչեւ յՈվկիանոս ծով եւ Ստամպուլն ի Պոնտոս եւ մին-

չև ցղեան Եփրատես տիրելով գոռոզարար
 և ծանր հարկապահանջութեամբ ցաւեցու-
 ցանելով զամենեւեան զմեծամեծս և զփո-
 քունս ի մահ և զերութիւն մատնելով, յայտմ
 ժամանակի զառնութեան որ էաք մեր տէր
 Յովհաննէս Դոփեան արուս ի նուաստ և
 տկար հոգի, հասաւ մեզ հրաման ի նախա-
 հարցն մերոց զնալ ի մեր հայրապետացն ա-
 սաջնս(ց) աթոռն հռչակելի Հախսպատ, զարձ
 արարեալ ի մեր հայրենական և բնիկ տունս
 հարապատ աւաղ եղբաւր Հասանայ քաջ զօ-
 րականին և հռչակաւոր արիացելոյն, որ և
 որդի իւր Գրիգոր սիրող եկեղեցոյ և քահա-
 նայից և ամուսինն իւր բարեհամբաւ Ասփոյ
 դուստր մեծի կոմսի Տարսայիճի իշխեցողի
 կողմանցն Սիւնեաց՝ և մեր հայեցեալ ի ձո-
 րակս, զի հոսէին ջուրք աստի և անտի և ի
 միջի նոցա բլրակ մի գեղեցիկ, ևս հաճեցայ
 ընդ սա և մտայ յանապատս և սկսայ շինել
 մատուռ մի և յայտմ խորհրդի եկն Գրիգոր
 եղբաւրորդի մեր և իշխան գաւառիս և այլ
 շատ կողմանց իշխեցող և կամեցան շինել
 դսուրբ Աստուածամինս ի բարեխաւս մեզ և
 ամենայն քրիստոնէից. ևս տէր Յովհաննէս
 արարի սկիզբն շինութեան եկեղեցոյս ի թուին
 26» (Արցախ, էջ 407—408) :

Տաճարին մերձ սքանչելի խաչարձանի մը
 վրայ կայ՝ «Աստուծով և Սայտի որդի Շան-
 շին քաջ և յաղթող գաւրաւարին և մեծ իշ-
 խանաց աղղէն և ի թուին ՊՂԹ. տեղեացս

տէր եւ պարոն փոքր Սիւնեաց, Ականայ, Հաթերքայ եւ Հանդարերդի եւ ծովակին Գեղամայ մինչ ի Շաղվաքայ կանդնեցաք զխաչս հաւր մերոյ Շանչին⁵» (Արցախ, էջ 408, Ջալալեան, Ճամբ., Ա., 408, Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 364. Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառ., Բ., էջ 239):

Հաւանականարար այս վանքին իսկական անունն է Գեղամէջի վանք⁶, բայց եկեղեցւոյ անունովը կոչուեր է եւ Ս. Աստուածածին: Ճաշոց մը կը գրուի 1410ին «յատուածաչէն երկիրս Մար կոչեցելոյ ի վանս Գեղամէջ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս...» (Նօտարք, էջ 39—40): 1455ին Աւետարանի մը արտագրութիւնը կ'ըլլայ «ի հոչակաւոր վանքս Գեղա (գուցէ՛ Գեղամէջ) ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Ստեփաննոսիս» (Թօփճեան, Յուց. Հայ. Ձեռ. Գաղեան Վ.ի, էջ 31): 1588ին Աւետարան մը կը գրուի «ի գաւառիս Մար, ի վանս Գեղամիջոյ» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէն):

⁵ Մարի արեւելեան ստորոտը կայ դեռ ուրիշ վանք մը: Անունն՝ անծանօթ (Արցախ, էջ 408):

⁶ Հմմտ. Գեղամէջ եւ Մար ի Սիւնիս, Ալիշան, Սիւսեան, էջ 61:

ԱՐՅԱԽԻ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԿԱՄ ՄԻՋԻՆ ԳԱԻԱՌ-
ՆԵՐՈՒ ՎԱՆՔԵՐԸ

Արցախի վանքերուն մեծագոյն մասը կը
դանուի անոր լեւնային կամ միջին գաւառ-
ներուն մէջ:

Սոյն գաւառներն են՝

Հին գաւառ

Նոր գաւառ

1. Պարզկանք, Դիզակ	1. Ճիզբայիլ
2. Հարանդ (Միւս Հա-
րանդ), Ամարաս, Վա-
րանդա	2. Վարանդա
3. Մեծիբանք (Մեծա-
բանք) Ներքին Սաչէն	3. Սաչէնք
4. Ըստակ, Հաթերք	4. Ջրարեք
5. Մեծկոզմանք, Չարա-
րեք, Ջրարեք, Գիւ-
լիստան	5. Ջուանչիր
6. Գարզման, Գարթմա-
նիկ	6. Գանձակ
7. Փոսխոս	7. Ղազախ կամ Շամշա-
տիլ
8. Բուսախ	8. Ղազախ կամ Շամշա-
տիլ
9. Ձաւէ, Չորագետ, Սե-
ւորդեաց կամ Կոյենոյ
երկիր	9. Ղազախ կամ Շամշա-
տիլ

Ա.

Պապկանֆի (Պանժկանֆի) կամ Դիգակի վանքերը :

Պապկանք (Պանժկանք), այժմ կոչուած Ճիպրայիլ՝ գաւառը կը գտնուի Երասխ գետի ձախ եւ Ղուրուչայի աջ ափին, Հաղբութի եւ Դիգավայտի լեռնաշղթային գագաթնագծին մէջ (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 28) :

1. ԳՏՁԱՅ ՎԱՆՔԸ

Թաղլար աւանին դիմաց, Տող գիւղի մօտ, Ղուրուչայ գետակին աջ ափին, գեղեցիկ եւ հիւսիսահայեաց սարահարթակի վրայ հիմնուած է Գոչայ կամ Կոչոյ վանքը : Շինուած է համակ սրբառաջ տորոնագոյն քարերով, խաչաձև, քառակուսի, չորս կամարներով, որոնց վրայ բարձրացած է սիրուն կաթնուղիկէն : «Վանքս ունի մի աւաղ, չորս փոքր խորան տասնուերեք լուսամուտ, մի դուռն, 10 մետր երկարութիւն եւ 7·50 մետր լայնութիւն» (Արցախ, էջ 80) : Հիւսիսային պատին վրայ փորագրուած է՝ «Յանուն Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, եւ Սարգիս եւ Վրդանէս եպիսկոպոսք հիմնեցաք զԷկեղեցիս ի ՈՂ (1241) թվիս. շատ

աշխատութեամբ աւագ խորանն խփեցաւ եւ եղբայրս իմ Տէր Սարգիս ի Քրիստոս փոխեցաւ: Ես Վրդանէս կատարեցի բազում աշխատութեամբ եւ հալալ արդեամբք իմովք ՈՂԷ (1248) թվիս, ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, որ ազգն նետողաց զբնագում գաւառս աւերեաց եւ փնաց այլասեռից աթոռ եւ վիճակ սրբոյն Գրիգորիսի, որ է հաստատեալ աջով եւ սուրբ նշանաւն եւ գաւազանաւն սրբով, վիճակեցաւ եւ սահմանով ի յԱղուանոյ գետոյ մինչ ի Երասխն, մինչ ի Աւագն Գատուհատի, Վակունիս Վաղազնաղետով, ի Քարատնիս եւ Սողանաղետովն, Չառիսա իւր գետովն, Հաքարի Հաղարաղետովն, Քրտաղեա իւր գետովն, իւր սահմանովն, Դիղակ, Բէլուկան իւր գետովն եւ հայրենիքն եկեղեցւոյս տունք, Փարախն եւ Գոտանոցն, Եկեղեցածորն իւր սահմանովն, Ա. Լուծ հող ի Տայիս, Ա. Լուծ ի Դող ի Գաղս, Ա. ի Մոխրենիս... ով որ այս սահմանէս յեա առնէ կաթուղիկոս... բաժին ընդ Յուդայի առցէ» (Արցախ, էջ 80—81):

Հարաւային փոքր խորանին ներքին ճակատին վրայ կայ՝ «Ի թվին ՈՂԵ (1246) ես Տէր Վրդանէս շինեցի գեկեղեցիս եւ զցրուեալ վիճակս հաստատեցի եւ զհայրենիքս եւ արձանի գրեցի հանապաղ ուրիաթն անյիշատակաց ժամն եւ տարւոջն ժ. ժամ ինձ եւ ժ. ժամ աէր Սարգսի: Յինանցն Ա. ժամ Ուխտանէս եղբաւրն իմ, Ա. ժամ Մովսիսի իմ

քվեր որդու, ով խափանէ մեր մեղացն տէր է առ Աստուած» (Արցախ, էջ 81) :

Հիւսիսային փոքր խորանին ճակատին վրայ՝ «Ես Ձերգամ եւ որդի իմ Ղարաք միաբանեցաք սուրբ ուխտիս . տէր Վրդանէս իւր կամաւ գժամատունն ինձ ետ եւ ես իմ հալալ արդիւնն ընծա բերի սուրբ առնուոյս» (անդ, էջ 81) :

Վանքը գաւիթ մը ունի, որ անկէ շատ յառաջ շինուած է : Հոն կան երկու խաչարձան հետեւեալ արձանադրութիւններով (միոյն վրայ) «Թ՛վին ՈՂԷ . Ես տէր Վրդանէս կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ» (միւսին վրայ) «Յիշատակ է սուրբ առճարիս կաթուղիկէն Գողեցի Սարգսի որդի Սայուն եւ իւր կողակից Հերիքնագին Թ՛վին ՌճԿԶ» (անդ, էջ 81—82) :

Սոյն գաւիթին մէջ քանի մը եպիսկոպոս եւ վարդապետ թաղուած են :

Հաւանօրէն Գտչայ կը վերարերէր անոր հիւսիսային կողմը գտնուած եկեղեցին ալ, որուն դրան առջեւ տապանաքարի մը վրայ կայ՝ «Այս է տապան տէր Սիմէօնի որդի Մեսրոբ վարդապետին Թ՛վին ՌճՀԲ : Լուսահոգի Մէլիք Եկանն ձեռնադրել տվաւ եպիսկոպոս, կարգեց Կտիչոյ վանքին առաջնորդ, որ եկի հաստատեցի սուրբ աթոռս Թ՛վին ՌճՂԶ . . . » (անդ, էջ 82) :

Գտչայ վանքի պատմութենէն շատ քիչ բան ծանօթ է : Վերոյիշեալ արձանադրու-

թիւններն են որ անոր մասին տեղեկութիւններ կու տան: Ունեցած է բազմանդամ միաբանութիւն, նաև եպիսկոպոսներ: — 1668ին հոս՝ «Կախչոյ» մէջ Մատթէոս քահանայի համար Աւետարան մը կը գրուի (Ալիշան, Սինական, էջ 270): — Դադեան վարդապետին Ձեռագրաց հաւաքածոյին մէջ եղած է «Պատմութիւն Գաչոյ վանուց» (Թօփճեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Դադեան Վ.ի, Ա., էջ 102):

Գաչայ վանքը ստացած է շատ մը հողեր¹, բայց անտեսուած է և «հետզհետէ քայքայուած է». երկրաշարժի ևս ենթարկուած է (Բարախանեանց, 130, Ուխտաւորի յիշատակարանը, էջ 23. հմմտ. նաև Արձագանք, 1886, էջ 578. Ջալալեան, Ճամբ. Բ., էջ 258 և Էփրեկեան, Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 563—564):

2. ԳԻՋԱՓԱՅՏԻ ԿԱՄ ԿԱՏԱՐՈՅ ՎԱՆՔԸ

Դիզափայտի ամբողջն քիչ մը հետու: Անոր աւերակներուն վրայ այսօր կը նկատուի միայն մատուռ մը:

Յայտմաւորքը Դիզափայտի անունը հետեւեալ գէպքին կը վերադրէ՝ «Իսկ որգիք զօրավարին (Թէվոփիլեայ) Մովսէս և Երանողիս (Աներողողէս) և այլք զօրքն հաւատացեալ փախեան ի լեառն որ կոչի Դիզափայտ, որոց զհետ երթեալ անօրինացն կո-

¹ Ամբողջապէս իրմէ յափշտակուած:

տորեցին զնոսա . . . այրեցին հրով եւ անուա-
նեցին զլեառն Դիզափայտ, վասն զի քան
զփայտ զիզեցին զնոսա եւ այրեցին» : Անոնց
աճիւններովը նուիրականացած այդ վայրին
մէջ . . . «Յետ ժամանակաց միայնակեացք
ոմանք, արք ճգնաւորք եկեալ բնակեցան անդ
եւ արարին իւրեանց վանս զտեղին» :

Միւսնոյն տեղը նահատակուած են նաև
Սանեսանի քրիստոնէայ որդիներն՝ ուրիշ շատ
մը հաւատացեալներու հետ (Ինճիճեան, Ստո-
րագրութիւն, էջ 316. Չամչեան, Պատմ.
Հայոց, Բ., էջ 127. Տաշեան, Մայր Յուցակ,
էջ 40 եւն. Օրրէլեան, Պատմ. Տան Սիւ.,
էջ 202. Գլ. 1թ, Բարխուդարեան, Արցախ,
էջ 85 եւ 422. Ճոսաբաղ, 1860, էջ 220. Լէօ,
Ուխտաւորի յիշատակարանը, էջ 53—86,
կարեւոր՝ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմ.
Աղուանից, էջ 113—116 եւ 134. Էփրեկեան
Հ. Ս., Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 605) :

Բարխուդարեան Դիզափայտը կ'անուանէ
Կատարոյ վանք (Արցախ, էջ 422. Հմմտ. եւ
էջ 85) : Ծանօթ է համանուն վանք մը Սիւ-
նիքի մէջ (Օրրէլեան, Պատմ. Տան Սիւ.,
էջ 245. Հմմտ. Ալիշան, Սիւսական, էջ 278),
նաև ծանօթ է «Կատարոյ վանուց» տանու-
ակըը (Հմմտ. Կաղանկատուացի, Պատմ.
Աղուանից, էջ 343) :

Չեռագրի մը յիշատակագրութեան մէջ
կայ՝ «Յիշելի ի աստուածամերց աղօթս ձեր
հօդեւոր ծնողն իմ հանդուցեալ ի Տէր Երե-

34268-65
345-59

միայն Էպիսկոպոս՝ անջորդ սուրբ ուխտին Դի-
զափայտ կոչեցելոյն երկրի Դիզակիոյ» (Աճա-
ռեան, Յույ. հայ. Ձեռ. Թաւրիզի, էջ 18բ) :

3. ԳՈՂ ԱԽԱՆԻ ԿՈՒՍԱՆՈՅ-ԱՆԱՊԱՏԸ

Գող աւանի մօտ, Եկեղեցւոյ մը քով՝
«Նշմարուում են խուցերի և կացարանների
բակեր և բեկորներ, որոնց մասին պատմում
են թէ՛ կուսանոց եղած է անապատ» (Ար-
ցախ, էջ 77) : Եւ այդ ճիշդ է : Վասն զի ար-
ծաթեայ խաչի մը վրայ արձանագրուած է՝
«Յիշատակ է մէլիք Եսայի որդի Սաֆարի
բէկին, որ Եողա կուսանաց անապատին .
սա է Յակովբ հայրապետին և Թէոդորոսի
մասունք» (Արցախ, էջ 74) : Հաւանական է
թէ Աւանի մելիքները զեռ ուրիշ նուիրա-
տուութիւններ ըրած ըլլան այս կուսաստա-
նին :

4. ԹԵՂԱՍԵՌԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Թեղասերի կամ Թաղասերի մօտ կայ
Եկեղեցի մը, որ անապատ կը կոչուի և այն
դուցէ անոր համար, որ երբեմն անոր շրջա-
կայքն անապատ մը կար (Արցախ, էջ 69) :
Աւետարան մը կը գրուի «ի յերկիրս Աշուա-
նից ի գաւառիս Դիզակա(յ) ի գեաւոս որ
կոչի Թեղասիս ի դուռն Ս. Սարգսիս . . . ձե-
ռամբ Մելքիսեղ երիցու . . .» (Թօփճեան,
Յույ. հայ. Ձեռ. Դաղեան Վ. ի, Բ., էջ 46 .
համատ. Արցախ, էջ 143 և Եղիշէի վանքը) :

Ուրիշ Աւետարան մըն ալ կը գրուի 1635ին «ի գեաւոս որ կոչի Թեղասեռ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ կուսին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ...» (Հանդէս Ամսօրեայ, 1925, էջ 476) :

5. Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Յոր գիւղի հարաւային կողմի ձորի ձախ եզերքին բարձրութեան վրայ կայ փոքրիկ հարթակ մը եւ անոր վրայ շինուած է «վաղուց մի հին եւ անտաշ քարով եկեղեցի : Փոքր տաճարիս շուրջն հանգստարան է, բայց երեւում են խուցեր . թուի թէ փոքրիկ միաբանութիւն եղած է այս տեղ» (Արցախ, էջ 65) :

6. ԾԱՂԿԱՎԱՆՔԸ

Ծաղուռի եկեղեցին կը կոչուի Ծաղկափանք, որ՝ «երեւի թէ վանք եղած է այս, յետոյ փոխած են եկեղեցու» (Արցախ, էջ 72—73. Էփրեկեան Հ. Ս., Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 230) :

7. ՀԻՆ ԱՌԱՔԵԼԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Հին Առաքել անուն աւերակ գիւղի մօտ կայ «աւերակ եկեղեցի... Անապատ անուն» (Արցախ, էջ 63) . կը կասկածիմ թէ իսկական անապատ եղած ըլլայ :

8. ՅԱԿՈՎԱՅՑ ԵՒ ԻՐԱՆԱՓԱՌԱՅ ՎԱՆՔԸ

Ղուբուշայի աջ կողմը: Միջակ մեծութեամբ վանք մը: Ունեցած է ամուր շրջապատ, միարաններու սենեակ եւ ուխտաւորներու բնակարան: Շինուած է «չորս սիների վերայ կոխածոյ քարով եւ կրացեխով»: Միրուած ուխտատեղի, բայց աւերակոյտի վերածուած է արդէն (Արցախ, էջ 71):

9. ՇԱԽԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հատրութի վանքն է այս եւ մերձ Սպիտակ Սաչ վանքի (Հմմտ. անդ եւ Արցախ, էջ 68):

Այս վանքը հետեւեալ յիշատակարաններէ ծանօթ է: Արրահամ ՌԼԳ սարւոյն կը դրէ յիշատակարան մը՝ «Երկիր. Դիզակայ եւ ի գեաւդս Հատրութի յանաստս որ կոչի Շախկախ եւ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս ի հայրապետութիւն Տաթի կաթողիկոսին եւ ի սուրբ անաստիս առաջնորդութիւնն Յոհաննէս եպիսկոպոսէս եւ իշխանութիւնս Խոտայպանդին դառն եւ գթուարին ժամանակիս» (Քէչիշեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Ձմմառի, Թ. 350): Ապա՝ «Աւետարան դրեալ ի թվ. ՌՃԻԲ. յերկիրն Դիզակու ի գիւղս Դաք ընդ հովանեաւ սուրբ եւ նշանաւոր տեղւոյ, որ կոչի Շախկախ եւ այլ միարանիցս Յակոբ եպիսկոպոսին եւ տէր Մկրտչին, տէր Բարսղին գրոց աշակերտ Սաղաթին» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ.

Հ. Պատուրեանէն. — Դաք կամ Տաղ գիւղը հմմտ. Արցախ, էջ 66): — Սիմէոն Կաթողիկոսը ՌՃԾ-ին թաղարցիներուն կը գրէ թէ Շախկախի եւ Սպիտակ խաչի վիճակ եղած են (Թօփճեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Դաղեան Վ., Բ., էջ 41):

10. ՍՊԻՏԱԿ-ԵՍԼՁ ՎԱՆՔԸ

«Հիմնուած է Վանք գիւղից ներքեւ մի տեսարանաւոր հարթակի վրայ, շինուած է անտաշ քարով եւ կրացեխով: Վանքս² ունի փոքրիկ կաթուղիկէ եւ դաւիթ» (Արցախ, էջ 66): Տաճարն ու դաւիթը միասին գրեթէ տասնուհինգ մետր երկարութիւն եւ անոր կէսը լայնութիւն ունին: Առաջինին դրան հարաւային կամարի վրայ դրուած է՝ «Շինեցաւ ՌՃԶԳ, այն տարին էր Թահմապ-խանն»: Չանդակատան վրայ արձանադրուած է՝ «Յիշատակ է զանդակատունս Սուրապի որդոյ Ալփանէս եպիսկոպոսին»:

Տաճարին ներսը խաչարձանի մը վրայ կայ՝ «Ես Սիրաւք կանդնեցի զխաչս հաւր իմոյ Խութլախի թով. ՉՉԲ»: Իսկ անոր արեւմտեան դրան մօտ հանդատարանին մէջ կայ բեմ մը, որուն արեւմտահայեաց երեսին մէջ զեակդուած է զեղեցկաքանդակ խաչարձան մը

² Սիմէոն եւ Ներսէս կաթողիկոսները Գիլգակի Սպիտակ Ս. Խաչի համար ունին քանի մը թուղթ (հմմտ. Թօփճեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Դաղեան վարդապետի, Բ., էջ 42. հմմտ. Շախկախի վանքը՝ վերը):

այս փորագրութեամբ՝ «Ես Աջամի որդի Իշխանայ կանգնեցի զխաշս ի փրկութիւն հոգոյ որդոյ իմոյ Ասուղարայ, որք կարգէք, յիշեցէք ի սուրբ աղաթս ձեր, աղաչեմ, ի թղիս ՉՂէ»:

Բեմին առջևը կլոր տապանաքարի մը վրայ կայ՝ «Այս է հանգիստ բարեայգաշաին Ասուղարայ, որ կէսաւրեայ ժամանակաւ ի Քրիստոս փոխեցաւ, ով կարգայ...»: Ասոր կից է՝ «Այս է հանգիստ բարեայգաշա Վալիջանայ, որ կէսաւրէ ժամանակաւ ի Քրիստոս փոխեցաւ, ով...»: Միւս կողմը՝ «Ես Ախիջան որդի Զալալայ կանգնեցի խաշս ի փրկութիւն հոգոյ որդոյ իմոյ Վելիջանին... թղ. ԶԻէ»: Իսկ տապանին մօտ՝ «Այս է հանգիստ Խոնարեկուն, զուստր Ախիճանին, կողակից Կոստանտէլին եւ քոր Վելիջանին... թղ. ԶԿԱ»:

Վանքին հիւսիսոյին կողմը խոշոր սենեակ մը շինուած է ուխտաւորներու համար: Անոր դրան ճակատակալ քարին վրայ կը կարդացուի՝ «Ես Մակրտիչս յիշատակ է թանապէս (մեծ սենեակ) Սուրապի որդի Ավանէս եպիսկոպոսի. շինեցաւ ՌՃՁԴ թղին. այն տարին էր Թահմազ խան, Օսմանլուն Երկրէս դուրս արաւ.» (Արցախ, էջ 66—67):

Սոյն հիւրանոցին մօտ կան Երկու վիճափոր սենեակ, զուցէ ճգնարան կամ նոյն իսկ ննջարան:

Արձանագրութիւններէ Եզրակացնելով
 Սպիտակ Խաչի վանքը³ բաւական հին է :
 Գուցէ Եպիսկոպոսանիստ, քանի որ հոն քանի
 ժր Եպիսկոպոսի աճիւններն ամփոփուած են :
 Աղուանից Եսայի, Ներսէս և Յովհաննէս Կա-
 թողիկոսներէն Կոնդակներ ստացած է : Անոնք
 ուրիշ հնութիւններու հետ փախցուած են,
 (հմմտ. վերը, Արցախ, էջ 66—68. Ջալա-
 լիան, ճամբ, Բ., էջ 263) :

Ունեցած է բաւական շատ կալուած
 (Արարատ, 1896, էջ 44) :

³ Անոր բաւական մերձ է Ղուշէիլար, որ Բեր-
 գավանք անուն կկեղեցի մ'ունի (Արցախ, էջ 65) :

Վարանդայի վանքերը :

Վարանդա, կոչուած նաև Հարանդ կամ Միւս Հարանդ եւ Ամարաս, գաւառը ինկած է Ղուբու շայի ձախ եւ Գարդար գետակի աջ ափերուն, Դիզափայտի եւ Քիրս լեռնաշղթայի գաղաթնագծի ու դաշտաբերանի մէջ :

1. ԱՄԱՐԱՍԻ ՎԱՆՔԸ ¹

«Հիմնուած է այն երկրաբանութի վերայ, որ Մուղան դաշտից կամ գաւառից մտած է Սաղապի եւ Ղուսաւորչի սարի մէջ եւ կազմած է դիւրալի հովիտ, որու մէջ հասում է Ամարաս վտակն» (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 113) : Ծրջափակուած է 94 մետր երկար, 56.5 մետր լայն. եւ 5 մետր բարձր պարսպի մէջ, որուն չորս անկիւնները կը բարձրանան մէկհական բուրգեր : Եկեղեցին 23 մետր երկարութիւն եւ 12.50 մետր լայնութիւն եւ 6 մետր բարձրութիւն ունի : Չորս

¹ Ամարաս օտարազգիներէ կոչուած է՝ Աղօղլան, այս է՝ Սօքիտակ աղայ (Ճոաքաղ, 1859, էջ 335. Արձագանք, 1886, էջ 577) : — Համանուն վանք մը կայ Երուսաղէմ : Չայն Աղուանները շինած են (Մ. Կաղանկատուացի, Պատմ., էջ 325) :

քառակուսի անպատուանդան սիւներու վրայ
կը բոլորուն կամարները, որոնց վրայ կը
յենու սոմանական կամարակապ ձեղունը:
Արեւմտեան կողմի առաջին կամարներու
միջեւ կը բացուի մէկ մետր տրամագիծով
կլոր անցք մը: Անոր վրայ շինուած է կա-
թուղիկէ մը, որ իբրեւ գանդակատուն կը
գործածուի: Արեւմտեան պատին մէջ սո-
մանական կամարով դուռ մը կայ: Օժտուած
է տասը պատուհանով եւ երկու խորհրդա-
րանով: Աւագ խորանին տակը կը գանուի
«Վիրապ» մը, այս է ստորերկրեայ մատուռ
մը, որ շինուած է Ղազարի հանքի սրբատաշ
քարերովը: Անոր մէջ ամփոփուած են Ս.
Գրիգորիսի մատուռքները: Այս՝ ամէնէն հին
շէնքն է: Վանքն ու եկեղեցին սակայ նորո-
գութիւն տեսած են, վերջին անգամ՝ 1858ին:

Տաճարին հիւսիսային դասին քով, պա-
տին կից կայ գերեզմանաքար մը՝ այս ծա-
նօթագրութեամբ՝ «Դամբարան սրբոյն Գրի-
գորիսի Աղուանից կաթուղիկոսի թոսին
սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Պարթևի:
Մնեալ յամի ՅԻԲ = 322, Օժեալ ՅՅ = 340,
եւ նահատակեալ ՅՅԸ = 348ի Սանեսան թա-
գաւորէն Մազգթաց ի Դըրբէնդ, բերեալ
յԱմարաս սուրբ Նշխարս ի ձեռն ձեռնասուն
սարկաւազաց նորին Արցախունի: Արձա-
նաքարս սրբոյն Գրիգորիսի աշխատութեամբ
Միքայէ տէր Իսրայէլեանց Շուշեցւոյ ի յի-
շատակ կենդանեաց եւ ննջեցելոց իւրոց ի

1889 ամի 1 նոյեմբերի»։ Աջի մը մէջ ամփոփուած են Ս. Գրիգորիսի մասունքները եւ անոր վրայ գրուած է՝ «Աջ սրբոյն Գրիգորիսի Աղուանից հայրապետին շինեցաւ յամին 1870 ի Շուշի քաղաքի անվարժ աշխատութեամբ Շուշեցի սուկերիչ Միրզաջանայ Խոջարազրեանց Գրիգորի Բաղամեանց եւ Առաքելի Յարութեանց»։

Պարխային կից են կաթողիկոսին, միաբաններու եւ ուխտաւորներու սենեակները թիւով բաւական շատ։ Ասոնցմէ զատ շինուեր են անտեսութեան վերաբերեալ շէնքեր եւ պատշաճ տեղ մըն ալ գերեզմանոցի յատկացուած է (Արցախ, էջ 113—115. Ազգր. Հանդէս, 1897, Բ., էջ 37—39². Արձազանք, 1886, էջ 577. Ջալալեան, Ճամբորդութիւն, Ա., էջ 196)։

Ամարասի եկեղեցւոյն հիմնարկութիւնը Ս. Գր. Լուսաւորչին կ'ընծայուի (Մ. Կազանկատուացի, Պատմ. Աղուանից, էջ 72), բայց զայն աւարտած ու օծած է Աղուանքի առաքեալը՝ Գրիգորիս եւ ուր ապա կը բերուին եւ դարերով յարզանքի առարկայ կ'ըլլան իր մասունքները։ Ամարաս նախապէս Լոյիսկոպոսանիս³ վանք կ'ըլլայ եւ ապա կաթողիկոսարան։ Մեր նպատակէն զգալի շեղում ըրած կ'ըլլանք, եթէ ծանրանանք կա-

² Հմմտ. նոյնը՝ Լալայեանց Ե., Վարանդա, Թիֆլիս 1898, էջ 379)։

³ Հմմտ. Գասնիկ Լոյ., Ամարասի (Վաչագան Գ. ի ժամանակ) Մ. Կազանկատուացի, զԼ. Ե.։

թողիկոսական աթոսին հոն հաստատուելու անցքերուն և կաթողիկոսներու դործունէութեան մասին: Անոր հիմնարկութեան տարին ու միւս պարագաները կը մնան տարակուսական, մանաւանդ թէ անձանօթ:

Անդրադառնալով Ս. Գրիգորիսի մասունքներուն՝ դանոնք Աղուանքի Վաչագան Գ. թագաւորը կը գտնէ և վերստուգելէ յետոյ՝ անոնց ամփոփումին համար Եկեղեցի մը կը շինէ: Ապա դարեր վերջ անոր նշխարները նորէն յարգանքի յատուկ առարկայ կ'ըլլան և կոփածոյ քարէ շինուած շիրիմի մը մէջ կը գեակուին (հմմտ. վերը, և Արձագանք, 1886, էջ 577. Մասիս, 1858, թ. 332. Ճոաքաղ, 1859, էջ 342—348, 1860, էջ 219—220. Արշալոյս Արարատեան, 1859, թ. 573. հմմտ. և Մ. Կազանկատուացի, Պատմ. Աղ., էջ 73—94): Բայտուն խանը Ամարասէն Ս. Գրիգորիսի գաւազանն ու գանազան ակերով զարդարուն խաչ մը կը գրաւէ, բայց Դեսպինա արքայադուստրը գանոնք ևս կը ստանայ⁴ (Օրբէլեան Ստ., Պատմ. սանն Սիս., գլ. Կթ, էջ 344): Լենկթիմուրեան արշաւանքներու ատեն Ամարաս ծանր հարուածներ կ'ընդունի: Դարեր յետոյ (ԺԹ.) թուրքերը գայն գրաւելով իրենց աղօթա-

⁴ Վրթանէս Բերթոյի ատեն կ'ապրէր՝ «Տէր Մխիթար Ամարասու կաթիկոսոս» (Արարատ 1866, էջ 477): — Վերջին շրջաններու առաջնորդներէն է Յակոբ Վ. Նորատունկեան (Արարատ, 1886, էջ 40—41, ուր և յիշուած ևն Արցախի քանի մը վանքերու վանահայրերն ևւս):

տեղին կ'ընեն. եղած է նաև բերդատեղի ու մարտատուն, մինչև որ Բաղասար մեարապոլիսը կը յաջողի զայն օտարին ձեռքէն ազատելու (Ազգր. Հանդ. 1897, Բ., էջ 8. հմմտ. եւ Բաֆֆի, Խամսայի մելիքութիւնները, Գ. տղ., Վիեննա, էջ 329) :

Ամարասի մէջ ու մերձ արտագրուած են քանի մը ձեռագիրներ: Մանուէլ 1428ին կը գրէ Աւետարան մը «ի վիճակս Ամարասայի ի վանքս Քթիսոյ» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 253), 1559ին Գրիգոր կ'արտագրէ նոյն գիրքը (Մատ Ն., Յուց. հայ. Ձեռ. Սեւանոյ Թ. 4, էջ 4): 1664ին գրուած յիշատակարան մը կ'աւանդէ այն շինարարական գործունէութիւնը, զոր Բարսեղ եւ Պետրոս կ'ունենան Ամարասի մասին (Թօփճեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Դաղեան Վ. ի, էջ 100, հմմտ. Հերհեր) :

Ամարաս ունեցած է առատ վարելահող, այգի, ջրաղաց, նաև ամարանոցներ (հմմտ. Հերհեր եւ Զոխա Պուրլաձառի վանքերը), ինչպէս եւ նախիր ու արջառ (Արցախ, էջ 114. Ազգր. Հանդ. 1897, Բ., էջ 39. Թօփճեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Դաղեան Վ., էջ 100, ուր եւ նորոգութիւն Ամարասի, Նոր Դար, 1903, Թ. 78. 1էօ, Ռեխտաւորի յիշատակարանը, 1885. Շուշի, յաւելուածք էջ 1—14. Արարատ, 1896, էջ 44. Արձագանք, 1886, էջ 577. Մխիթար վարդապետ, Հայերը Ռուսաստանում, Վաղարշապատ 1906, էջ 10—

12, ուր ևւ Արցախի ուրիշ վանքերու հոգե-
րու մասին ևւ. Էփրիկեան Հ. Ս., Բնաշխ-
Բառարան, Ա., էջ 135—136) :

Գիւթական տեսարաններով ևւ նշխար-
ներով հարուստ ⁵ Ամարաս Արցախեցիներու
ամէնէն սիրուած ուխտատեղին էր, մանա-
ւանդ Համբարձման, Սաշի ևւ Վարդափառի
տօներուն հոն կը խուժէին շատերը : Ստա-
ցած է շատ նպաստ (Բիւզանդիոն, 1903,
Թ. 2033. Նոր Գար, 1903, Թ. 76. Ազգը-
Հանդ., 1897, էջ 7—8. Արձագանք, 1886,
էջ 574. Արարատ, 1872, էջ 26) :

2. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Շուշիի մերձ կուսանայ անադատ մը կայ
որուն Ս. Աստուածածնի ընծայուած ևկկե-
ցին շինուած է 1816ին՝ «արդեամբ ձեռագործ
աշխատանայ կոյս Հոխիսիմեայ, օժանդա-
կութեամբ Երից Եղբարց իւրոց հարազատայ
Իսրայէլի, Աստուածաբոյ ևւ Պետրոսի Գրի-
գորեանք Բահագուրեանց . . . » (Արցախ, էջ
148) :

3. ԱՒԵՏԱՐԱՆՈՅԻ ԿՈՒՍԱՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏԸ

Աւետարանոց աւանի մօտ բարձրափան-
դակի մը վրայ հիմնուած է կուսանայ անա-

⁵ Ամարասի մէջ — ըստ այլոց Գանձասարի մէջ
— կար արիւնն Զաքարիայի ևւ մասն Ս. Պանդալիոնի
(Տաշեան, Մայր Յուց., էջ 58. Արցախ, էջ 176) :
Անոնք կրնան նախ Ամարաս եղած ըլլալ՝ ևւ ապա
Գանձասար փոխադրուած :

պատ մը, որ պարսպով շրջապատուած է: Տաճարը քարաշէն է եւ ունի 11 մետր երկարութիւն եւ 9 մետր լայնութիւն: Վէճքարի վրայ քանդակուած է՝ «ԹՎ. ՌԿԵ. Ես Աթաս Հիմսզի (?) կանդնեցի խաչս ի հայր իմ (հայրենի) վիճակին»: Գրան ճակատակալ քարին վրայ կայ՝ «Եկեղեցիս ԹՎ. ՌԿԵ (չիւնեցաւ)»: «ԹՎական ՌՃԻԵ Շահնազարին եւ վարդապետին Գրիգորի, յիշատակ է դուռս կոյս Խոսրովին եւ Մնոզացն»:

Տաճարին դաւիթը Մէլիք Շահնազարեաններու դամբանարանը եղած է: Հոն ամփոփուած են Մանուէլ վարդապետը, Մէլիք-Յիւսէյին, Մէլիք Յովսէփ եւ սոյն մէլիքներու տիկինները:

Տաճարը շրջապատող պարիսպներէն ներս եղած են կուսաններու համար յատկապէս շինուած սենեակները: Այսօր անոնց մեծագոյն մասն աւերակի կոյտ եղած է (Արցախ, էջ 95—96. Հմմտ. Ազգր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 42—44. Բաֆֆի, Խամսայի մելիքութիւնները, էջ 38): Սոյն բնակարանները շատ պարզ էին (Արեւելք, 1894, Թ. 3110 եւ Նոր Դար, 1894, Թ. 111):

Աւանդութեան մը⁶ համեմատ այս կուսատանին հիմնադիրն է Վաչագան Գ. Թա-

⁶ Ուրիշ աւանդութեան մը համաձայն Շահ Մահմադի արչաւանքներուն (1797) կուսանաց անապատի կոյտերը կը ցրուին եւ անոր Ս. Խաչի մասունքը կը գերուի, բայց կը վերադարձուի (Ազգր. Հանդ., 1897, էջ 42—43):

դաւորը, մինչ յիշատակադրութեան մը համաձայն Գայիանէ եւ Հոփսիմէ կոյսերը զայն Տէր Առաքելի աջակցութեամբ բարձրացուցած են (Ազգր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 42. Ջալալեան, Ճանապարհորդութիւն, Բ., էջ 246—247) :

Նոյն անձերու մասին կարեւոր տեղեկութիւններ ունի նաեւ հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ «... Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց ՌՃԹ (1660) թրւին. աւարտեցաւ սա ձեռամբ անարժան... Կատարինիս ի երկիրս Վարանդու (ի) կաթողիկոսութեան Աղուանիցս Տեառն Պետրոսի եւ Լախիկոպոսութիւն (sic) տէր Յովանիսի եւ թաղաւորութիւն Շահապազին եւ իշխան մալիք երկրիս Մելիք Բաղին եւ խոստովանահայր սուրբ անաստի որ մերժ զօղաքաղաքիս Աւետարանոցիս զտէր Առաքեալն եւ միարան քորք վանացս զկուսանուհին Գայանէն, որ եղեւ ծաղկող սուրբ Աւետարանիս եւ համշիրակ ընկերակից քոյրն իմ զՀոփսիմէն, որ է մայր սուրբ անաստիս :

«Արդ հետ աւարտման սուրբ Աւետարանիս Ե. ամ եկաց սայ կազմելո եւ ասոյ կազմեցաւ թրւին ՌՃԳ (իմա՝ ՌՃԺԳ) : Եւ դարձեալ ազաչեմ... յիշեւծիք... յաղօթս ձեր զզարիպս կրկին զարիպացեալ հոգով եւ մոխաթաւաղ եւ հոգս հաւասար Կատարինէս եւ զմայրազութ եւ սննդամայր վարպեան իմ զՄարիամ կուսանուհի, զոր սնոյց զիս եւ

կարգացոյց բազում աշխատութեամբ եւ յետ իւրոյ աշխատութեանն ետ զիս ի ձեռն Աստուածատուր քահանային վասն շարականի եւ զիր ուսուցանելոյ, որ էր նա խոստովանահայր անապատին Շէնհէրու, զոր եւ ուսոյց զիս իրրեւ զմայր մանկան իւրոյ բազում աշխատանաւք, զոր Տէր Աստուածն ամենայնի ինքն հատուցէ զվարձս աշխատանաց իւրոյ հայրախնամ քաղցրիկ Տէրն մեր՝ իմ զտէր Աստուածատուր քահանայն, որ է նա բնիկ երկրէն Վանա եւ Մարիամ վարպեան էր երկրէն Նախջալանու ի գողն որ կոչի Գարշամբ» (Ոսկեան շ. շ., Մայր Յուլյ. Վիենն. Մխիթ. Մատ. Թ. 931 (= 873), էջ 471, անտիպ. հմմտ. Ակոս, 1949—1950, Թ. 4, էջ 100) :

Վանքին շէնքը 1814ին վերանորոգուած է եւ հոն ետուն գործունէութիւն մը վերսկսած (անդ, Թ. 111) : Անկէ յառաջ 1733ին հոն քաշուած ու ճգնած է Գայիանէ Վարանդային (Բաֆֆի, Խամսայի մելիքութիւնները, էջ 47—48) :

4. ԲԱՐԵԱԻ ԾԱԹԻ ԿԱՄ ԶՈԵՏ-ՊՈՐԸԻԱԾԱՌԻ ՎԱՆՔԸ

Վերին-Թաղավարդի հարաւային կողմը ձուածեւ բլրակի մը վրայ բարձրացած է այս վանքը, որուն իսկահան անունը շէնք գիտեր — գուցէ Ս. Յովհաննէս կամ Ս. Պետրոս-Պօղոս — եւ այսպէս կը կոչէնք իր գիւղին անունովը : Փոքրիկ վանք մըն է եւ ու-

նեցած է շրջապարիսպ: Երբեմն Ամարասի
ամարանոցն եղած է, իսկ այժմ ուխտատեղի:
Ունի քանի մը արձանագրութիւն:

Խաչքարի մը վրայ կայ՝ «Յիսուս Քրիստոս,
Հայոց թվ. ՈՂԷ, Ես Ալի որդի Զինով-
րին եկի ի Պարսից, շինեցի զսուրբ Եկեղեցիս
Աստուծոյ, փրկութիւն հոգոյ իմոյ, որք
երկրպագէք զիս յաղաթս յիշեսջիք եւ Աս-
տուած զձեզ յիշէ»:

Քարի մը վրայ՝ «Սուրբ Պաւղոս, յամս
աստուածապատիւ եւ հոգեւոր Տեառն Յով-
հաննիսի Ամարասա եպիսկոպոսին եւ պե-
տութեան Տեառն Փագիկա Աղուանից իշխա-
նաց իշխանի եւ Հայր Կիրակոս առաջնորդ
սուրբ ուխտիս, եղբաւորորդի Կոկանա»:
Նոյնին միւս երեսին՝ «Սուրբ Պետրոս. կան-
գնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգո իմո եւ ծնո-
ղաց իմոց: Արդ որք երկրպագէք սուրբ
Նշանիս, զիս յաղաթս յիշեցէք եւ Աստուած
զձեզ յիշեսցէ. ՆՈՂ. էր»:
Ուրիշ քարի մը վրայ՝ «Յիսուս Քրիստոս Աստուած,
Ուսէի երէց»:
Տարբեր քարի մը վրայ՝ «Հոգեւոր
հարք եւ եղբարք զՍողոմոն երայց (երէց)
կանգնող խաչիս յաղաթս յիշեսջէք, աղա-
չեմ, ամէն»:
— Խաչքարի մը վրայ՝ «Սուրբ
Յովհաննէս, սուրբ Ովաննէս» (Արցախ,
էջ 90—91. Ազգր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 7—8.
Լէօ, Ուխտաւորի յիշատակարանը, էջ 1—14.
Կիրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 11.
Հմմտ. եւ Ամարասի վանքը):

5. ԲՈՂՐԻՍԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հիմնուած է համանուն սարին հարաւարեւելեան կողմը՝ փոքր ձորակի մը ձախ լանջին մէկ հարթակին վրայ: «Ըստ ամենայնի ունի եկեղեցու ձեւ՝ կառուցեալ անտաշ կաթնադոյն քարով մի կամարի վերայ: Ունի մի մեծ եւ միայն մի փոքր խորան, մի դուռն, երեք լուսամուտ, երկու խորհրդարան» (Արցախ, էջ 109): Շրջապատուած է քառակուսի որմերով: Միարաններու սենեակները քանդուած եւ փաստուած, միայն առաջնորդի սենեակը դեռ անփասս: Վանքին շուրջը կայ անտառ մը, որ ունի պատուական ջուր եւ մաքուր օդ (Արցախ, էջ 109. Ազգր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 50—51. Էփրիկեան Հ. Ս., Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 430):

6. ԲՈՒ ԵՂՑԷ ԿԱՄ ՀԱՅԻ ԳԻՒՂԻ ՎԱՆՔԸ

«Հայի դիւղից դէպի արեւելք սարալանջի մը վրայ կը գտնուին բազմաթիւ դերեզմաններ, իրարու մերձ երկու եկեղեցի, երկու մատուռ եւ երեք բեմ: Մատուռների եւ եկեղեցեաց մէջ նստած են յատկապէս վանահայրեր: Կարծում ենք որ Աղուանից թագաւորացների, իշխանագների մարմիններն ամփոփուած լինին այս առանձնապէս պատրաստուած շինութեանց մէջ եւ աղօթաւոր վարդապետներ կարգուած պաշտօնապէս:

Այսպէս էին Խոթայ, Խաթրոց, Գանձասարայ, Եղիշատաքելի, Հոռեկայ եւ այլն վանքերն եւս» (Արցախ, էջ 125. Ազգր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 47) :

Առաջին եկեղեցին լերան գագաթը՝ տափաստանի վրայ հանդիսած է եւ չունի գմբէթ ու սիւն, ունի նեղ աւազ խորան մը եւ երկու պահարան, որոնց դռները գեղեցիկ նշխարով եւ խաչերով եզրափակուած են : Սեղանին առջեւը հետեւեալ արձանագրութեամբ քար մը կայ՝ «ԹՎին ԶԺԹ ի տէրութեան . . . տր Ստեփանոսի յե . . . սիսի (յեպիսկոպոսութեան Ներսիսի) Ես Մխիթար որդի . . . կանգնեցի» : Այս եկեղեցւոյն մէջ կան բաւական թւով գերեզմաններ, որոնցմէ մէկուն վրայ կը կարդացուի՝ «Այս է տապան տէր Յօհանիսին որդի տէր Կարապետին, թվ. ՌՄԽէ» : Երկրորդ եկեղեցին անոր արեւմըտեան կողմն է, փոքր եւ ամբաշէն⁷ :

Առաջին մատուռին դրան հիւսիսային սեմին վրայ կայ՝ «Զ. Շահէն վարդապետ եկեղեցւոյս յիշեցէք ի Տէր» : Իսկ անոր դրան (արտաքուստ) վերելը՝ «քահանայ եւ եղբայր իմ Վահրամ» :

Երկրորդ մատուռն ունի այս արձանագրութիւնը՝ «ԶՊաշենիկ վարդապետ սուրբ

⁷ Անոր մերձ՝ ջարդուած քարի մը վրայ կայ՝ «Այս տապան Խժիշի որդուն Սարգիսին, էն ժամանակն որ Պապա Ռւշաղին թվ. ՌՃՀԳ, որ եկն, ես թաղուղի առաջը տուսդ իլի, այանին ճղովն սպանեցէն, հերքերանցս Աթային, Հերփրիս» (Արցախ, էջ 127) :

եկեղեցոյս յաղաթս յիշեցէք ի Քրիստոս» (Արցախ, էջ 125—126. Ազգր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 47—48) :

Բեմերն ալ արձանագրութեամբ օժտուած են: Ա. բեմն ունի. «ՆԱ. թիւս... տէր Վարթ... ի տարին Ի. ժամ... աղտատե... անէաքս... մեր սու... աղաչեմ»: Գարձեալ՝ «Ես Սաչենի... կանգնեցի վարդապետս սուրբ նշանաւս... որդի Վարձամա. որք կարդէք յաղաթս յիշեցէք ի Քրիստոս»: Բ. բեմն ունի՝ «... իւրս... մա... Մխիթարս ս^ով այրեցայ... բենա... ասվաքչին զիսն պայտի... տէր... Մնպատա ոչ յիսա զգերլելոց... ի թարաս է մին պետ... ի միննն պատ... սուրբ աղաթս ձեր...»: Գ. բեմի վրայ կայ՝ «Թվ. ՉԺ. թ... ի կաթուղիկոսութեան տէր Ըստեփաննոսի եւ յեպիսկոպոսութեան հայր տէր Ներսէսի Աստուծով մեր եղբարցս ... ուց այդ եղայ վարդս... այար կաթ... բամիկս... յորդեացս... եւ ծնողաց մերոց... ազգահանաց... բար...» (Արցախ, էջ 125—126) :

Այս արձանագրութիւնները կը պատմեն՝ թէ բաւական եռուն կեանք մը եղած է այս կողմերը :

7. ԲՐԳԱՀՈՒՆՁԻ ՎԱՆՔԸ

Վարանդի «Բրգահոնջի եղջի»ին մօտ «կայ քարուկիր հին շինութիւն մը, որ նման

է սենեակներէ: Մեզ թուում է թէ վանք
 եղած է այս, քանզի թէ եկեղեցի եղած լինէր
 անշուշտ կ'ունենար գիւղատեղու աւերակ եւ
 հանգստարան, բայց չունի ոչ այս եւ ոչ այն»
 (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 90):

8. ԵՂԻՇԱ ԿՈՒՍԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Կանգնուած է Շուշիի արեւելքը, Լուսա-
 ւորչի սարի եւ Սօս, Քերթ ու Ղուզի-ճար-
 տար գիւղերու միջեւ բարձրացած լեռան մը
 վրայ: Շինուած է անտաշ որձաքարով, միայն
 թէ կամարներն ու բոլոր անկիւնաքարերը
 սրբատաշ քարերով (Արցախ, էջ 116): «Եր-
 կու հասարակ սիւնի վրայ բոլորում են ու-
 մանական կամարներ եւ կամարակապ ձե-
 դուն, որի մէջտեղից բարձրանում է մի
 փոքրիկ կաթուղիկէ, որ ծառայելիս է եղեր
 իրբեւ զանդակատուն» (Ազգր. Հանդ., 1897,
 Բ., էջ 46. Էփրիկեան Հ. Ս., Բնաշխ. Բա-
 ոարան, Ա., էջ 676):

Մենաստանը 16 մետր երկարութիւն եւ
 զրեթէ 10 մետր լայնութիւն ունի: Անոր
 աւագ խորանին տակ ամփոփուած են Եղիշէ
 կուսի նշխարները:

Այս տեղ կան հետեւեալ արձանագրու-
 թիւները՝

«Յիշատակ է Համասուտանց Միրզա-
 խանի որդի Մանուէլ վարդապետիս այս խաչ-
 կալս, եղբարքն իմ Պապան եւ Վանլալան,
 քարար (քորք) իմ Գուլասմար, Ինթաղիհ,

ճնողքն իմ Մուսխանոսիմ, կողակից իմ Նազլու, որդի իմ Հախնազար, Շահպատ, Սիրուն, Վուսմին, Մազրվանին եւ գստերն իմ Բաջուն, Դօսդաշին, թվ. ՌՃԴ» (1655) :

«Ղազար կողակից ուր (խւր) Նազլու թվ. ՌՃԴ» :

Հիւսիսային խորանին ճակատակալ քարի վրայ՝ «Ես Ազէս կանգնեցի զխաչս փրկութիւն ինձ եւ կենակցին իմոյ, որդւոյ եւ գստերաց իմոց» :

Դրան ճակատակալ քարին վրայ՝ «Կարողութեամբ ամենագօրին Աստուծոյ եւ նուաստ տէր Յոհան անձամբ տկար արեղայս եւ որդէզիր տէր Յոհանս շինեցաք սոյն կեկեղեցիս ըստ անուան Սրբուհոյ Կուսին Եզիշէի ի կաթուղիկոսութեան տեառն Երեմիայի եւ տանս Ազուանից, որ ի մայր աթոռոյն Գանձասարայ, վասն որոյ յիշել աղաչեմք հանդերձ ճնողովք մերովք ՌՃԻԴ» :

Լուսամուտին գլխուն՝ «Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս, եւ անարժան ուստայ Կարբըլիս շինեցի այս կեկեղեցիս ի ձեռամբ իմով, ով կարդա մէկ բերան ողորմի ասէ. խաչս յիշատակ է Գարբըլիս եւ ճնողաց իմոց եւ գստերաց եւ որդոց իմոց» (Արցախ, էջ 115—117. Ազգր. Հանդ., 1897— Բ., էջ 46—47, երկուքին ընթերցուածին մէջ բաւական տարբերութիւն կայ :

Եթէ խորհինք թէ վերջընթեր արձանագրութիւնը ոչ թէ վանքին վերաշինութիւնը,

այլ հիմնադրութիւնն ու կառուցումը կ'ակնարկէ, այն ատեն պիտի եզրակացնենք՝ թէ մաս մը սոյն արձանագրութիւններէն ուրիշ տեղէ հոս բերուած է, վասն զի Երեմիա Բ. 1175է յետոյ կաթողիկոս եղած է :

9. ԿԱՅԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հին Գրախտիկի հիւսիսային կողմը՝ բարձր լեռան մը գագաթին վրայ՝ կայ Կախան անուն ուխտատեղի մը, որ հաւանականարար կանխաւ վանք եղած ըլլայ (Արցախ, էջ 88—89) :

10. ԿԱՐՄԻՐ ԵԿԵՂԵՑԻ ՎԱՆՔԸ

Հիրհեր գիւղի արեւելեան կողմը, Ծովատեղ գիւղի մերձ բլրակի մը վրայ կը գտնուի Մէլիք Փաշականցներու դամբանարանը, որ ունեցած է միարաններու սենեակներ եւ վանք եւս եղած :

Գամբանարանը ստորերկրեայ է եւ բազկացած չորս մատուռներէ, որոնց մեծագոյնը կարելի է եկեղեցի համարիլ: Առաջին մատուռն ճակատակալ քարին վրայ արձանագրուած է՝ «ԹՎ. ՈՂ. Գաւիթ Եպիսկոպոս. յիշատակ է եկեղեցի վանքս, որ լինի սա դամբարան եւ շիրիմ մերոց նախնեաց»: Անոր խորանին հարաւային կողմը խաչի մը վրայ կը կարդացուի՝ «ԹՎ. ՌԼԵ. ի հայրապետութեան Գաւիթ առաջնորդի Մէլիք Փաշի,

Պետրոս եպիսկոպոս» : Վէճ քարի վրայ կայ՝
 «Դաւիթ եպիսկոպոս» : Բեմին խաչին վրայ՝
 «Դաւիթ արեղա կանգնեցի զխաչս Առան՝
 վարդապետի Տարսոնեա . . . եւ զիս իշա (յի-
 շեա)» :

Խորանին հիւսիսային խաչքարին վրայ
 կը գտնուի՝ «ԹՎ. ՌԻԵ. ի հայրապետութիւն
 տէր Յովհաննիսի, առաջնորդութիւն Մէլիք
 Փաշին յանուն Աստուծոյ եւ Սահակ եպիս-
 կոպոս կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն եղ-
 բաւր մերոյ Ղազարին, ազաւթս յիշեցէք» :

Մեծ խաչի մը կէս երեսին վրայ կը կար-
 դացուի՝ «Այս է Սահակ եպիսկոպոսն, որ
 փոխեցաւ», միւս կողմին վրայ՝ «Անուամբն
 Աստուծոյ եւ Պետրոս եպիսկոպոս, Դաւիթ
 խան այանս կանգնեցինք զխաչս ի փրկու-
 թիւն Սահակ եպիսկոպոսին ազաւթեցէք» :
 Իսկ խաչարձանի մը վրայ՝ «Իշխանութեան
 Թահմազին եւ առաջնորդութեան ուխտիս
 Սահակայ եպիսկոպոսի» : Կան դեռ ուրիշ ար-
 ձանագրութիւններ (Արցախ, էջ 106—108 .
 Ազգր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 49—50) : Ինչ-
 պէս այս ամէնէն կը տեսնուի Կարմիր եկե-
 ղեցիի վանքը աննշան վանք չէր :

11. ԿՈՒՍԱՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏՐ

Շուշիի թեմին մէջ. նորագոյն հիմնադ-
 րութիւն : Կոյս Հռիփսիմէն իր արդիւնաշատ
 գործունէութեամբը անապատին հռչակը տա-
 րածած է (Արցախ, էջ 148—149 եւ Ազգր .

Հանդ., 1897, Բ., էջ 27): Նոյն է Ս. Աստուածածնի հետ. հմտ. վերը:

12. ՀԻՐՀԵՐԻ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ՀԵՐՀԵՐԻ ՎԱՆՔԸ

Ամարասէն դէպի հարաւ, համանուն լեռնագօտին հիւսիսային լանջին վրայ: Հիրհեր գիւղի մէջ: Եկեղեցին Ս. Գրիգորիսի նուիրուած է: Հոյակապ շէնք է: Երկարութիւնն է՝ 19 մետր, լայնութիւնը՝ 14, իսկ բարձրութիւնը՝ գրեթէ 8 մետր: «Չորս սիւների վրայ բոլորում են ոսմանական կամարներ եւ ոսմանական ձեղուն: Եկեղեցու ժողովրդեան կանգնած տեղից բարձրանում է մի փոքրիկ գմբեթ» (Ազգր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 39):

Սեղանին ժողովրդահայեաց երեսին վրայ արձանագրուած է՝ «Կամաւն Աստուծոյ եւ Պետրոս կաթուղիկոս Աղուանից սուրբ աթոռոյ Գանձասարայ արքեպիսկոպոսութեան բոլոր նահանգին Վարանդու եւ Քոչիղու, քանդի փեռեկտեալ եւ պատառեալ էին զլիճակ սորին արարեալ ըստ իւրաքանչիւր կամաց, իսկ մեք զցանկ հայրենի նորոգեալ ժողովեցաք, նորոգեցաք զսիրելի աշակերտս մեր զտէր Բարսեղ արհի եպիսկոպոսն, որ եւ հրամայեցաք սմա շինել զեկեղեցի իմ հովարան Ամարասայ, զոր եւ շինեալ կատարեաց ըստ մերում հրամանի յաւուր տաւնի սյլակերպութեանն Քրիստոսի եւ աւրհնեցաք զսուրբ տաճարս անուանելով զսա սուրբ Գրիգորիս՝

բերելով ի նշխարաց սրբոյն Գրիգորիսի ամփոփեցաք երկրիս Վարանդու եւ Քոչիզու, զի եղիցի սա երկու աթոռս մի: Ով սք զայս վիճակս բաժանել եւ զոք նստուցանել այլ տեղի, եթէ կաթուղիկոս իցէ կամ եպիսկոպոս Տէր զայնպիսին նզովեալ եղիցի ՅԺԸ. հայրապետացն, ընդ խաչահանուացն դասեսցի, Յուդայի մասնակից եղիցի: Այս կտակ եւ արձանագիր յաւիտեան մնայ հաստատ» (Արցախ, էջ 104):

Հարաւային փոքր խորանի հիւսիսային սեմին վրայ՝

«Մեք Հիրհերայ ճամիաթս տանուաէր Ղասուժս, մեծ եւ փոքր ճանապարհի գլխի տաին ի սկզբանէ վախճ էր սուրբ Աստուածածնին, մեք եւս վախճ արարաք սուրբ Գրիգորիսիս, ով քակէ, նզովեալ եղիցի յԱստուծոյ»:

Հիւսիսային փոքր խորանի հարաւային սեմին վրայ՝

«Աստուած ողորմի անտես Մարիամին, որ է. տարի եկեղեցուս հացն եւ ճաշն արաւ»:

Աւագ խորանի հիւսիսային կամարակապ սիւնի վրայ՝

«Կամաւն Աստուծոյ եկի Աս... թիւն Հայոց ՌՃՆ ին հանդերձ Յս... Ալէքսան, եղիայ եւ Մարտիրոս եպիսկոպոսօքս, որ առ Աստուած փոխեցան, որ թիւն էր ՌՃԺԶ ի Ա. Յուլ. հիմնարկեցաւ սուրբ տաճարիս...»

արնա սուրբ Գրիգորիս ձեռնառութեամբ...
 Ի թիւ... աշխատանս արարի... Մահդասի
 Գէսուն... ցէ ըստ աշխար... անց... յիշե-
 ցէք... ցս ոս...»:

Արեւմտեան դրան ճակատակալ քարին
 վրայ՝

«Ես Պետրոս կաթուղիկոս աշակերտ
 Ղուկաս վարդապետին ետու շինել կաթու-
 ղիկէս յիշատակ ինձ եւ աշակերտին իմոյ
 Բարսեղ եպիսկոպոսին, յիշեցէք ի Քրիս-
 տոս»:

«Աստուած աւրճնէ Քոչիգու ժողովուրդն
 այն աւրճութեամբն, որ ոչ անցանէ, ձեռն-
 տու եղեն կրին եւ քարին»:

«Ձաւրութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ
 սուրբ եկեղեցիս ի դառն եւ ի նեղ ժամանա-
 կիս, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, եկն
 մարախ եկեր զերկիրս Ազուանից եւ աւե-
 րեաց բազում տեղիս ի թաղաւորութեան
 Շահ Սուլէմանին, պարոնութեան Միրզա
 Ղուլի բէկին եւ իշխանութեան երկրիս Վա-
 րանդու Մէլիք Բազու որդի Մէլիք Շահնա-
 ւարին եւ օժանդակութեան (թեամբ) Ուլա-
 նիսին եւ քահանայից եւ տանուտեարց, մե-
 ծամեծաց եւ փոքունց ամէն, թվին ՌՃԻԲ»:

Հարաւային դրան ճակատակալ քարին
 վրայ՝

«Ծնորճօքն Քրիստոսի եւ Բարսեղ եպիս-
 կոպոս աշակերտ Պետրոս կաթուղիկոսին եւ
 ծնողսն իմ Աղայն եւ Գիւլաղայն ի դաւառէն»

Վարանդու ի գեղջէն Գիշուն, նորոգեալ սոյն-
 ծառացուցի զսուրբ աթոռս Ամարասայ,
 պարսպօք շրջապատեցաք հանդերձ յոգնա-
 թիւ սենեկօք, զեկեղեցիս շքեղացուցաք զար-
 դուք, տուաք շինել զեկեղեցիս անուամբ
 սրբոյն Գրիգորիսի Հովարան սուրբ Աթո-
 ոսոյն Ամարասայ, որ եւ մասն բերեալ ի նմանէ
 ամփոփեցաք աստ, իսկ հիմնարկեցաւ ՌՃԺԶ
 թվին. կատարեցաւ ՌՃԻԵ.ին» (Արցախ,
 էջ 104—106. Ազգր. Հանդ., 1897, էջ 41—
 43. Զաւալեան, Ճան., Բ., էջ 330—332):

Վերոյիշեալ արձանագրութիւններէն ակ-
 ներեւ է որ Բարսեղ Լպիսկոպոսը Պետրոս
 կաթողիկոսի հրահանգովն ու օժանդակու-
 թեամբը Հիրհերի Ս. Գրիգորիս Եկեղեցին շի-
 նած է եւ զայն բազմաթիւ սենեակներով օժ-
 տած⁸: Այդ վայրը պիտի ըլլար Ամարասի
 կաթողիկոսներու հովարանը — ամարանոցը
 — եւ շատ բնական է որ անոնց իրաւասու-
 թեան ենթակայ:

Հետեւեալ յիշատակագրութիւնն արձա-
 նագրութիւններու ըսածները կը հաստատէ՝
 «Փառք... եղև կատարումն... ի ՌՃԺԳ
 (1664)... ի հայրապետութեան աշխարհիս
 Աղուանից Տեառն Պետրոսի⁹... կաթողիկոսի

⁸ Այսօր անոնց հիմն անգամ անհետացած (Զա-
 վալեան, Ճամբ., Բ., էջ 317—319):

⁹ «Ի կաթողիկոսութեան Հայոցս Աղուանից Տեառն
 տէր Պետրոսի» 1663ին կը գրուի Աւետարան մը, որուն
 յիշատակարանին մէջ կը յիշուի տէր Անտոն վերա-
 գիտող «սուրբ աթոռոյն կաթողիկոսի վանիցն» (Ար-
 ցախ, էջ 95):

վերադիտողի մեծի աթոռոյն Գանձասարայ, զի այս խոհեմարան հայրապետս աշակերտ էր սրբափայլ եւ ուղփաճեմ բարունապետին Ղուկասու, վասն զի այս երիցս երանեալ կաթողիկոս լուսաւորեաց... բոլոր տունս Աղուանից, զոր ի բազում ամանակաց կայր խախտեալ եւ խանգարեալ ի կարգաց եւ ի կրօնից, վանօրայք եւ յամենայն եկեղեցիք: Յորոց մի էր եւ մեծ աթոռս Ամարաս, զի յամանակաց յոլովից կայր աւեր եւ անբնակ ի մարդկանէ, զի արք ոմանք խենէշք եւ անխոհեմք փեռեկտեալ եւ խրամատեալ էին զթեմ եւ զվիճակ սորին, իսկ կաթողիկոս Պետրոս եկեալ ժողովեաց զվիճակ երկրիս Հարանդ կոչեցեալ, զոր այժմ ասի Վարանդա եւ կացոյց զառաջնորդ զաշակերտն իւր զպարոն Տէր Բարսեղն, որ է ստացող տառիս եւ սա նորողեաց զԱմարաս պարսպօք եւ բազմածախ սենեկօք եւ տամբք: Տինա կայր հովարան ի հնոյ մեծի աթոռոյս հուպ ի գեղջն Հերհեր, որ կոչիւր Ս. Աստուածածնի վանք, նա եւս էր անբնակացեալ, այլ եւ անդ գնացեալ մեծ հայրապետս հիմնարկէ գեկեղեցի եւ յանձնէ աշակերտին իւրոյ զվերոյգրեալ Բարսեղ պարոն տերին, զի շինեսցէ զոր եւ կատարեաց կամարակապ ձեւով եւ գեղեցկանկար դրամբ... որ վերածայնի Ս. Գրիգորիս, որ եւ անդ զարդարեաց պարսպօք եւ խցերօք: Գարձեալ ետ գրել յոլով դրեանս, յորոց մինն է եւ զայս պատմադիրք... եւ ետ

վախձ . . . սուրբ Ամարասա եւ նորաշէն Ս . Գրիգորիսի վանուցն . . . :

«Յիշեցէք ի սուրբ աղօթս ձեր զառաջնորդ սուրբ ուխտեացս կորովամիտ եւ հանճարապատում զտէր Բարսեղ արհիեպիսկոպոսն, որ է յերկրէս Հարանդու ի գեղջէն Կիշի կոչեցեալ: Ընդ սմին եւ միարանք տեղոյս զՄարտիրոս, զԱլեքսան, եւ զԵղիա պարոն տեարքն, այլ եւ որք կանն ի պաշտօն ուխտեացս զՈվանէս պարոնտէրս զտէր Գրիգորս, զտէր Մկրտիչս եւ զտէր Ոսկանս . դ . յիշեցէք . . . զՄարտիրոս պարոն տէրն, որ մականուամբ Շեկ կոչիւր . . . ընդ որոց եւ զիս զՍիմոն . . . » (Թօփճեան, Յուլյ . Հայ . Չեռ . Դաղեան Վ . ի , Ա . , էջ 100—101, Հմմտ . Արարատ , 1895, էջ 389—390) :

Յիշատակագրութենէս եւ այն կ'իմանանք՝ թէ Հերհերի մէջ արդէն կանխաւ վանք մը կար :

Հերհերի ննջեցեալներէն ծանօթ են հետեւեալները՝

«Այս է տապան հայրապետի սրբազան մեծ վեհապետին, Տեանն Իսրայէլ զիտապետի, տանս Աղուանից հովուապետի, Աջոյդ սրբոյն զԵղիշէի, Աթոռակալ Գրիգորիսի, Ժառանդ մեծի Սիմէօնի եւ թոռն պետին Ներսիսի, Զի էր որդի մեծասևուի, Իշխանազեայ այն Ապրէսի, ՌՄԾԷ Հայոց թուի, Յուլիսերեքն վախճանի, Յիշման ատցէ սա արժանի, Ով որ կարդալ հանդիպեսցի» :

Խաչի մը վրայ կայ՝ «Այս է Սահակ
Եպիսկոպոսն, որ փոխեցաւ ի Քրիստոս թվին
ՈՒ»։ «Ես Պետրոս Եպիսկոպոս, Դաւիթ
Եպիսկոպոս, Սահակ Եպիսկոպոս» (Ազգր.
Հանդ., 1897, Բ., էջ 41. Ջալալեան, Ճան.,
Բ., էջ 332)։

13. ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՅ ԱՆԱՊԱՏԸ ԿԱՄ ՂՈՆԴԻԿ ՎԱՆՔԸ

Հիմնուած է բարձր սարի մը դազաթին
վրայ, որ ձուածեւ արձանացած է Աւետա-
րանոց գիւղի եւ Սարգսաշէնի կենդրոնները։
Անտաշ քարերով եւ առանց դմբեթի մատուռ
մըն է, որուն արեւմտեան եւ հարաւային
կողմերը շինուած են քանի մը սենեակներ
ուխտաւորներու եւ միաբաններու — աւելի
ճիշդը՝ ճգնողներու — համար։ Ունի գաւիթ
մը, որուն դրան սեմին վրայ գրուած է՝
«ՌԻՄԻԷԻՆ յիշատակ է գաւիթս Ջաքարիա,
Յովսէփ եւ Մելքոն վարդապետացն»։ Հա-
րաւային կողմը (վանքին) է՝ գերեզմանոցը
ուր ամփոփուած են քանի մը վարդապետ-
ներու մարմինները։ Շիրիմաքարի մը վրայ
կայ՝ «Աստանօր հանգչի մարմինն Յակովբայ
սուրբ վարդապետի որդւոյ թոմասայ Աւան
Լալաեան յազգէն Իզրաշեանց յԱւետարա-
նոց գեղջէն Վանանդայ սրբակրօն ճգնաւո-
րական արար իւր կենաց զբարւօք վախճան
33 ամաց, 1845 Նոյեմբ. 25»։

Ղեւոնդեանց անապատի մէջ յարգուած
էն Ս. Թադէոս առաքեալի, Յովհաննէս

Մկրտիչի մասունքները եւ երկու խաչ: Ասոնք ունին փորագրութիւններ — վերջին ժամանակէ: Մատուռը նուիրուած է Ղեւոնդ վկայի, որ իր Աննա քրոջ հետ նահատակուած է:

Այնպէս կը թուի թէ Ղեւոնդեանց անապատը բաւական սիրուած ու բնակուած ուխտաւայր եղած ըլլայ: Ստացած է վարելահող, անտառ ու պարտէզ (Արցախ, էջ 92—33. Ազգր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 45. Արձագանք, 1886, էջ 578. Արարատ, 1816, էջ 44. Նոր Դար, 1899, Թ. 89):

14. ՄԱՄԱՍԻ ՎԱՆՔԸ

Մաւառ շէնի կամ գիւղի մօտ, իսկական անունն՝ անձանօթ: «Վանքս որ կառուցեալ է երկու սիւների վրայ, ունի եկեղեցու ձեւ: Խորանի տակ կայ չորս գերեզմանաձեւ շիրիմ, որ նորոգուած է երբեմն երբեմն տաճարիս հետ միասին: Մեծ ուխտատեղի է վանքս եւ շիրիմներս: Վանքիս մօտ եղած են խցեր միարանից համար, որք աւերակ են այժմ բոլորովին» (Արցախ, էջ 103. հմմտ. Ազգր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 51):

15. ՄԵՐ ՆԱՀԱՏԱԿԻ ՎԱՆՔԸ

Սարի մը գագաթին վրայ «որ սահմանն է Աշան, Նորշէն եւ Ղզաղա գիւղերի» կը գտնուի քարուկիրով շինուած մատուռ մը: «Երեւի թէ փոքր միարանութիւն եղած է այս

տեղ, մինչև ցայսօր վարդապետի տափ ևն անուանում արօտափայրը, որ այս մատու-
սին ստորոտը կը գտնուի: Իսկ անոր շրջա-
կայքը կան սենեակներ» (Արցախ, էջ 124):

16. ՇԵՆԵՐԻ ՎԱՆՔԸ

Շեխեր տանող ճամբուն գլխուն բարձր
սարահարթին վրայ կայ եկեղեցի մը, որուն
արևմտեան կողմը՝ քարընկէց հեռաորու-
թեամբ՝ կը գտնուի քարուկիր շինութիւն
մը, որ սենեակներու կը նմանի: Կը թուի
թէ վանքի սենեակներ ըլլան (Արցախ, էջ 90):

17. ՇՕՇԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Խաչմաչ և Մամնայ գիւղերու միջև:
Հին վանք: Սաէպ նորոգութիւն տեսած:
Տաճարը՝ 9 մետր երկայն և 6 մետր լայն:
Ունեցած է երեք լուսամուտ, դուռ մը և
խորան մը (Արցախ, էջ 100. հմմտ. Ազգր-
Հանդ., 1897, Բ., էջ 51):

18. ԶՈՒՏԱԿ ԵՂՅԻ

Վերին-Թաղափարդի մօտերը «Միմեանց
կից շինուած ևն երկու եկեղեցիներ, որք
նոյնպէս կիսաւեր են: Հազիւ թէ քարընկէց
հետի ևն երկու աւերակ եկեղեցիներս վանքի
աւերակիցն: Մենք կարծում ենք՝ թէ այս
երկու կիսաւեր շինութիւններն ևս վանք
եղած լինին, քանզի ոչ մօտ գիւղատեղի կայ
և ոչ հանգստարան» (Արցախ, էջ 91):

Մեծիրանքի կամ Խաչեցի վանքերը :

*Մեծիրանքի (Մեծարանքի) կամ Խաչե-
նոյ գաւառը Գարգար գետակին ձախ եւ Թար-
թառ գետին աջ ափերուն, Քիրս լեռնաշղթայի
մէկ մասին վրայ կը գտնուի :*

1. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԸ

*Շինուած է Կոճողուտ գիւղի մօտ եւ
Թարթառ գետի մերձ : Եկեղեցին «Ունի բո-
ւորակաձեւ եւ բարձր շինութիւն եւ կաթու-
ղիկէ : Քանդուած են այժմ խորանն եւ կա-
թուղիկէի սարկախը . . . : Ունեցած է միարա-
նից սենեակներ, որք կործանուած են այժմ :
Ամայի է վանքս» (Արցախ, էջ 190) :*

*Յովհաննէս կրօնաւորը ՌժԸ. թուին
Աւետարան մը կը գրէ «Յերկիրս Խաչեան ի
վանս Ամենափրկիչ ընդ հովանեաւ սուրբ
Աստուածածնի, ի հայրապետութեան աէր
Գրիգորիսի եւ ի թագաւորութեան Շահ-
Թահմաղին» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յի-
շատ. Հ. Պատուրեանէն, հմմտ. Թօփճեան,
Յուց. հայ. Զեռ. Դաղեան Վ. ի, Բ., էջ 44
ուր կայ՝ «Ի թվ. Հայոց ՌԻ, ի դուռն սուրբ*

աթոռիս Ամենափրկչի եւ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին ի յերկիրս Խաչեան ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորիսին որդի Մէհրապ պէկին, իշխանութեան շահ Թահմասիս»):

2. ԱՌԱՋԱԶՈՐԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Վաճառ գիւղաքաղաքի եւ Առաջածոր գիւղի մերձ կայ անապատ մը՝ օժտուած զոյգ եկեղեցիներով, որոնց արձանագրութիւններու համաձայն սոյն եկեղեցիները հին շինութիւններ են: Այս արձանագրութիւններէն մէկը հետեւեալ կարեւոր տեղեկութիւններ ունի. «Յորժամ նկարեցան հզաւր հանքս թիւն ՈՂԸ. էր, ես տէր Խաչի Նոյջալա, գրեցան, նկարեցան, կատարեցաք, առաք... տէր Եղիա շինե(ա)ց զսուրբ անապատս ի սմա յեծէ, ի սմայ թշնամին կործանեսցէ» (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 188—189. Էփրիկեան Շ. Ս., Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 244):

3. ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ԳԼԵՈՅ ՎԱՆՔԸ

Գանձասար անուն¹ գիւղ մը, լեռ մը եւ գետ մը կայ Խաչէնքի մէջ: Անոնց մօտ բարձրացած է սարահարթի մը վրայ Աղուանքի կաթողիկոսանիստ վանքերէն մէկը, որ ա-

¹ Շ. Ինճիճեան կը գրէ թէ՛ Գանձասար «Թուի ամանցեալ յանուանէս Գանձակ եւ սար, որպէս թէ Գանձակասար, զի ըստ որում ցուցանէ այժմեան գիրք նորին է մենաստան ի վերայ լերին, ոչ այնչափ տա-

նոնց անունովը կոչուած է Գանձասարի վանք, մինչ դուցէ եկեղեցւոյն անունովը կնքուած էր՝ Յովհաննէս Մկրտիչի վանք: Անուանուած է նաև Գլխոյ վանք (Արշ. Արարատ, 1863, Թ. 701):

Գանձասարի տաճարն² ամբողջապէս սրբատաշ տորոնագոյն ազնիւ քարերով շինուած է: «Ունի մի աւագ եւ ութ փոքր խորաններ, երկու խորհրդարան, մի դուռն արեւմտեան կողմից, մի հրաշագան կաթուղիկէ, ութ փոքր, երեք միջակ, չորս բոլորակ եւ չորս մեծ լուսամուտներ եւ մի աւագ

բակաց ի Գանձակաց, իսկ զլեռան աշխարհիկ բարբառ մեր կոչէ սար» (Ստորագրութիւն, էջ 314): Իսկ Ջալալեան կը գրէ՝ «Նս հաւանական գտած գագաթութիւն բնակչացն որք ասէն թէ յայտ լերին գտանին հանք արծաթոյ, վասն որոյ եւ կոչեցաւ Գանձասար, այն է լեռան Գանձուց, որք ի ստուգութիւն բանից իւրեանց ցուցին ինձ գտեղիս, յորոց հանեալ են երբեմն գարծաթ բազում» (Ճանապարհորդութիւն, Ա., էջ 182):

² Այս կը գրէ «Վանքը երկու շինութիւնից է բաղկացած, տաճարը կամ զանգակատունը կամ գաւիթը: Երկու շինութիւնները պինդ կպած են միմեանց եւ մի ամբողջութիւն են կազմում: Որոշվում են սրանով միայն, որ տաճարի շինութեան վրայ տաճարապետը թափել է իր բոլոր հմտութիւնը, զարգարել է նրան, նաշխել, սարքել, իսկ գաւիթը գրանից պարզ շինութիւն է, թէև տեղ տեղ զարգարուած է: Արեւմտեան մեծ դռները շրջապատուած են հիւանալի քանդակներով. երկու անդուխ արծիւներ կանգնած են մուտքի երկու կողմից, դռան ճակատին նկարուած է լուսինը իր բոլոր փոփոխութիւններով, տեսակ տեսակ զեղեցիկ հիւսուածքները տարածուած են չորս կողմը» (Իմ յիշատակարանը, էջ 365—366):

Գանձասարի ճարտարապետական ոճը նման է Տաթևի, էջմիածնի եւ Շամրի Ս. Ստեփանոսի, զլխաւորապէս գմբէթի եռանկիւնի կարուածքներով եւ ամբողջ շէնքի ընդհանուր գծադրութեամբ (Նոր Դար, 1891, Թ. 123):

զան: Երկարութիւնն 16 մետր 95 սանթիմ ,
լայնութիւն 12 մետր 25 սանթիմ» (Արցախ,
էջ 173) :

Ձալալ Դօլայն է զայն կանգնողն ու Յով-
հաննէս Մկրտչի նուիրողը: Աւագանին վե-
րեւ գրուած է «Յանուն սուրբ Երրորդու-
թեան Հաւր եւ Որդւոյ եւ սրբոյ Հոգւոյն այս
զիր արձանի է, զոր ես նուստս ծառայ Աս-
տուծոյ Ձալալ Դաւա Հասան որդի Վախտան-
զայ թոռն մեծին Հասանայ բնակաւոր ինքնա-
կալ բարձր եւ մեծ Արցախական աշխարհի,
թաղաւոր եւ ի յոգնաստահման նահանգի, զի
հայրն իմ ի վախճան կենաց ելից իւր աս-
տեացս անդարձ կտակիւ Հաստատեաց ինձ եւ
մաւր իմոյ Սորիշահի՝ որ էր դուստր մեծ
իշխանաց իշխանին Սարգսի, զի շինեցուք
գեկեղեցիս ի գերեզմանատուն հարց մերոց ի
Գանձասար, զոր սկսեալ մեր ի ՈԿԵ (1126)
թուին Հայոց աւղնականութեամբ բարերա-
րին Աստուծոյ եւ ի խփել լուսամտին արեւե-
լից մայրն իմ կրօնաւորեալ չոգաւ յԵրուսա-
ղէմ Երկրորդ անգամ, անդէն ի դրան Յարու-
թեան խարազնագղեաց ճղնութեամբ, բաղ-
մամեայ Ժուժկալութեամբ հանգեաւ ի Քրիս-
տոս լուսոյ վկայութեամբ եւ անդէն պահե-
ցաւ: Իսկ մեր զրազմածուփ կենցաղոյս ի
մտի եղեալ փոյթ զործոյ արարեալ աւար-
տունն եղև շնորհաւք ողորմութեան ամե-
նագութ Տեառն ՈԶԷ (1238) թուին, դաւ-
տէւօրեալ ամենազան ձեւաւք պատկերազան

յարինակերս զմբէթագարդ յարինուածովք
 յաւթարութեամբ կամաց մերոց, որպէս
 տեսանէ Աստուած, հոգացաք զպէտս միա-
 րանիցս զիւղաւրայս Մաշեղ, Հարչանաուս
 բոլորքոջն, մէկ լուծ Խաչենաձոր, Նորաչէն-
 կան գեան Այգեստան, Սեղնկնի, զոր իմ
 հայրն էր տուեալ Մահակայն, Փութկատոս-
 տիցն, Արծաթենիսն, որ ես տուի խաչաւք,
 գրաւք, մասամբք, նշխարաւք, պատուական
 ձուլածոյ ամենայն սպասուք եւ հանդերձ
 երեւելի գարգուք ի փառս Քի Այ. եւ Աստու-
 ծով ի մեր իշխանութեան եկեղեցիքս սպաս
 են կամաւ աէր Վարդանայ առաջնորդի սուրբ
 ուխտիս եւ միարանիցս զրեցաք ժամ դաւազ
 խորանն բոլոր տարին մեզ եւ այլ ամեն եկե-
 ղեցիքս գատիկն իւր ճրագալուցոյն իմ հարն
 է Վախտանկայ, Աստուածածնին Դ. արն իմ
 մարն Խորիչահին եւ յայտնութիւնն իւր
 ճրագալուցոյն իմ եղբաւր Զաքարէի, գա-
 ւազ սեղանն, որ իմ է, յԱստուածածնէն մին-
 չեւ ի խաչն իմ պապուն Հասանայ, յիսնա-
 կամաէն մինչ ի յայտնութիւն Մամքանայ իմ
 կենակցին, Ութորկից ելիցն մինչ ի առաջա-
 ւորն հասարակաց անյիշատակաց, բարեկեն-
 դանին Ա. շարաթն իմ եղբաւր Դաւիթն,
 Բ. շարաթն իմ քուերն Մարինայ, ազուհա-
 ցից շարաթ կիւրակէքն իմ եղբաւրն Իւա-
 նէին, գատիկն մինչ ի Աստուածածինն եւ
 ի խաչէն մինչ ի յիսնակամուտն ինձ Հասա-
 նայ: Աւրհնեցաւ եկեղեցիս ի ՈԶԹ (1240)

Թուին ի հայրապետութեան Տեառն Ներսիսի Աղուանից կաթողիկոսի: Հաստատ է գիրս կամաւն Աստուծոյ, որ հակառակի, ոսոխն Աստուած է եւ իւր սուրբքն: Անտաւնի տաւնին մի աւր ժամ Յովասափ միայնակեցին կատարի կամաւն մեծին Հասանայ» (Արցախ, էջ 173—174. հմմտ. նաեւ Սիոն, 1867, էջ 28. Ջալալեան, Ճանապարհորդութիւն, Ա., էջ 183. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 372):

Գանձասարի վանքը իր արեւմտեան կողմը ունի սրբատաշ քարերով, երկու միապաղաղ միջնասիւններու եւ վեց պատկից սիւններու վրայ շինուած սիրուն գաւիթ մը, — նաեւ եկեղեցի կոչուած — որուն վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ «Թուին ՈԺԵ (1266), կամաւն ամենակալին Աստուծոյ եւ Ջալալ Գաւլաս որդի Վախտանգայ կողմանցն Արցախայ եւ ամուսին իմ Մամքան, թոռն Բաղայ թագաւորին եւ հարազատ որդին իմ Աթարակն յետ կատարման եկեղեցոյս հիմնարկեցաք ժամատունս եւ բազում աշխատութեամբ աւարտեցաւ, զորք եւ հայցեմ անմոռաց յիշել յաղաթս ձեր, փոքր ընծայ տուի զՄատգեղն իւր շարեքտարովն, զձոանց իւր սահմանովն: Գարձեալ եւ Աթարակս ընծայեցի յաւժարութեամբ ոսկետուփ աւետարան եւ պատուական սուրբ Նշան, զՔրիստափորն եւ զմեր հայրենի հարաւակուռն զԲլբին իւր սահմանովն եւ սահմանեցին զխաչի

ութաւրէքն պատարագել զՔրիստոս . . .» (Արցախ, էջ 174—175) :

Սոյն գաւիթին մէջ իրրեւ իշխանական եւ վանական դամբանարան ամփոփուած են իշխանազուններ³ ու եկեղեցականներ :

«Այս է հանգիստ մեծին Ջալալի, յաղաթս յիշեցէք, թվ. ՊՁ» :

«Յովհաննէս կաթուղիկոս» :

«Այս է . . . Կրիզոր . . . ողիկոսին . . . նից, ի ՌՃԲ. թուին (= կաթուղիկոս Աղուանից)» :

«Այս է տապան Երեմիա կաթուղիկոսին Աղուանից, որ է յազգէն Ջալալ Դօլին ՌՃԽԹ» :

«Այս է տապան Եսայի կաթուղիկոսին Աղուանից, որ է յազգէն Ջալալ Դօլին ՌՃՀէ թուին» :

«Այս է հանգիստ Դաւիթ կաթուղիկոսի, (որ է) որդի Բաղտասար պէկին» :

«Այս է տապան Յօհաննէս Աղուանից կաթուղիկոսին, որ է յազգէն Ջալալ Դօլին թվին ՌՄԼԵ.ին» :

«Այս է տապան Սարգիս Աղուանից կաթուղիկոսին թվին ՌՄ Հէ.ին» :

«Այս է տապան Մեարապօլտին Բաղդասարայ մեծ արհին, Կայսեր պսակ հովուապետին, Տանս Աղուանից Հայոց ազգին, Յազգէ Ջալալ մեծ իշխանին, Տեառն Արցախական աշխարհին, թվին ՌՅԳ, 1854, Գ. յուլիսի» (Արցախ, էջ 176) :

³ ՀՃՃա. Կիր. Գանձակեցի, Պոմ. Հայոց, էջ 230 :

Գաւիթին հիւսիսային դրան ճակատա-
կալ քարին վրայ կայ՝ «ԹՎին ԶԻ (1271) կա-
մաւն Աստուծոյ եւ Յովհաննէս որդի Իւանէի
առաջնորդ սուրբ ուխտիս Գանձասարայ հրա-
մանաւ Տեառն Խաչենո Աթարակին յիմ հա-
լալ արդեանց զնեցի զՎարդանայ թաղս մին
չորից եւ զնա եւ այլ ընծէք տվի սուրբ կա-
թուղիկէս, միաբանքս տվին զՍհանու, զԱկո-
րա տաւնին զամէն եկեղեցիքս ինձ պատա-
րագ» (Արցախ, էջ 176—177) :

Վանքին եւ անոր գաւիթին արտաքին որ-
մերուն վրայ կան բազմաթիւ արձանադրու-
թիւններ, որոնք կը յայտնեն այն շինութիւն-
ները, որոնք Գանձասարի վրայ եղած են եւ
կու տան ցանկը այն նուիրատուութիւններու,
որոնք անոր ընծայուած են: Զանոնք յառաջ
կը բերենք, վասն զի կապ ունին Գանձասարի
պատմութեան հետ եւ պայծառ ապացոյցներ
են անոր վայլած համակրանքին եւ ճոխու-
թեանը:

1. «Ես Այտինս, Խիմչէս որդիք Աթա-
րակին տվաք Ալմաճայտար հոգն ի սուրբ
ուխտս Գանձասարայ առաջնորդութեամբ աէր
Ներսիսի թվ. ԶԽԴ»:

2. «Ես Սմբատ որդի Փիրհամզին տվի
Բեմին հոգն իմ պապեց հոգուն սուրբ ուխտիս
Գանձասարայ առաջնորդութեամբ աէր Ներ-
սէսի թվ. ԶԻ»:

3. «Թվ. ԶՂԵ. Ես Սարգիս կաթուղիկոս
որդի Հատիր Մէլիքին, թոսն մեծին Սայ-

տունին եւ գնեցի զհայրենիքն ի Կասրայ գ․
 քաղաքին, մինակ տան գ․ քաղաքին ու կէսն,
 Առատունոյ բ․ քաղաքին, Կոռալանայ գ․ քա-
 ղաքին տփի սուրբ ուխտս Գանձասարայ, ով
 գայս հայրենիքս հանէ ի սուրբ եկեղեցոյս
 ԳՃԺԸ հայրապետացն նդոված է, սուրբ Ովա-
 նեսիս կապւած է»:

4. «Կամուն Առատունոյ եւ Սայտունս որդի
 պարոն Աղբասաի տփի իմ հայրենեացն զՏան-
 ձաձոր ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ առաջ-
 նորդութեամբ տէր Եղիային, սոքա ետուն
 տարուան Գ․ Ժամ, ով գայս հայրենիքս հանցէ
 յեկեղեցոյս ԳՃԺԸ հայրապետացն նդոված է
 թվիս ԹՃԾԶ (1507)»:

5. «Թվ․ ՊԺ․ իշխանութեամբ մեծի Իւա-
 նէի եւ տէր Կոստանդ մեծ փափազանաւք
 գնեցի զգանդականիս, սուրբ ուխտս բերի»:

6. «Ես Տուրսուն թոռն մեծի Զալալին
 տփի Մսերչին հողն ի սուրբ ուխտս Գանձա-
 սար առաջնորդութեամբ տէր Ներսիսի թվ․
 ԶԽԲ»:

7. «Ես Պաստամ որդի մեծին Զալալին
 տփի Կունճի հողին կալէն վեր ի սուրբ ուխտս
 Գանձասարայ առաջնորդութեամբ տէր Ներ-
 սիսին, թվ․ ԶԻ»:

8. «Ի թվս․ ԶԻ․ եւ Պուտաղս ու Վախ-
 տանդս եւ սյլ եղբարքս միարանեցաք եւ
 տուաք Փտուռանց․․․ ուխտս Գանձասարայ
 առաջնորդութեամբ տէր Ներսիսի»:

9. «Յանուն Առատունոյ եւ Սասնայս Հան-

դարերդցի եկի մեծ յուսով ի սուրբ ուխտս Գանձասարա իշխանութեամբ Աթարակին՝ զիմ հոգոյ արդիւնքն ի կաթուղիկէս տվի, միարանքս տուին զՄառազարդն զամեն եկեղեցիքս ինձ պատարագ Բ. Ժամ իմ կողակից Մարհանին, ով խափանէ իմ մեղացս պարտական է, ՉԻ թիւ» :

10. «Յուսովն Աստուծոյ ես կսուզնաս (Ուկնաս) դուստր մեծ ամիր Հասանայ, յեա մահուան մեծին իմոյ սահմանեցի զնա սուրբ ուխտիս եւ տվի ընծայ տէր Յովաննէսին եւ միարանքս տվին Բ. պատարագ ի տանի Գառանից . . . թվ ՉԾ» :

11. «ՌՄԼԹ. թուին կամաւն Աստուծոյ ձեռամբ Տեառն Յովհաննու կաթուղիկոսին եւ Ապաւ (Արով) ուղպաշի որդի Մէլիք Յովսեփա Թալիշու եւ իմ կենակից Հերիքնազ եւ որդիք Մէլիք Պէկլար եւ Մէլիք Ապաւ մեր հալալ արդեանց շինեցաք սրբոյ աթոռոյս Աղուանից Գանձասարու երկու եկեղեցեաց տանիսն եւ խախտեալ որմունս բազում աշխատութեամբ յիշատակ մեզ եւ ննջեցելոց մերոց . . .» :

12. «Կամաւն Աստուծոյ ես տէր Ներսէս Ամարասայ եպիսկոպոս եկի մեծաւ յուսով ի սուրբ ուխտս իշխանութեամբ Աթարակին, միարանեցայ, տվի զիմ հոգոյ արդիւնս, սորա ետուն Ե. աւր Ժամ . . . ՉԼԱ» :

13. «Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ եւ Բարսեղ որդի Ապաջուր երիցու, ամուսին իմ

Մամաք... գնեցի զՏնկին Երկիրն, աուի ի կաթուղիկէս... թուին Ձիէ»:

14. «Կամաւն Աստուծոյ եւ Վէլիջան եւ Եղբարքս իմ որդիք Սայտունին թոռն մեծին Աղպաստու տեարք Խաչենու տուաք Աշմանայ իւր դ. սահմանաւն ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ առաջնորդութեամբ տէր Ներսէսի թվ. Ձիթ»:

15. «Կամաւն Աստուծոյ եւ Մէլիքս որդի Սայտունին, թոռն մեծին Աղպաստու շուրջառ, սկիհ եւ այլ ընծայ Կակաչանց, Փտուսանց, Ծաղկավանց Բ ստակն գնեցի աուի ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ, թուին Ձիթ» (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 172—178. Ջալալեան, Ճամբորդութիւն, Ա., էջ 183—192. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., 371—377. Նոտարք, էջ 25, 185, 187, 228—219):

16. Տաճարին հիւսիսային կողմը ամփոփուած են՝

«Յովսէփ գիտնական վարժապետ—վարդապետ. էր Աւագեանց Արցախայոյ պերճ, տապան որպէս կարես հանդուրժես, մեծ վարժապետն ի քեզ կրեալ գետեղես, գհինաւուրց երախտաւորն ամփոփես, զանխօս մանկունս ի սուրբ հօրէն որբ թողես, Եկայք ընկերք, ով դուք մուղայք սիրասունք զհօրս մահ արտասուօք ողբասցուք, Եթէ Յիսուս զիւր Ղազարոս արտասուեաց, 1847»:

17. «Այս է տապան Արիստակէս Էպիսկոպոսին, որ էր Եղբայր Երեմիա Կաթուղիկոսին ՌՃԴ. Թուին»:

«Մովսէս խաչակիր վարդապետ վախճանեալ 1849»:

«ՈՂԴ. Էս Ամաղ Կանգնեցի խաչս ի փրկութիւն»:

«Թւին ՈՄԱ. Էս Վախտանդ որդի Հասանայ Կանգնեցի զխաչս ի տապանի»:

«Այս է տապան Գրիգոր վարդապետին, որ է ազգէն Ջալալ Դօլին, Թվ. ՌՃՂԷ»:

«Յովսէփ վարդապետ Իսրայէլքէկեան Ջալալեանց, Թվ. ՌՅԺԲ» (Արցախ, էջ 172—178. Նորդ Դար, 1893, Թ. 17):

18. «Անուն Երրորդութեան Էւ մի աստուածութեան Հաւր Էւ Որդւոյ Էւ Հօգւոյն սրբոյ Էս նուաստ աղախին Քրիստոսի Մամախաթուն դուստր ինքնակալ իշխանայ իշխանին Ջալալ Դոլայ Հասանին Տեանն Սաչենու Էւ բարեպաշտ մաւր իմոյ Մամքանին Էւ ամուսին մեծ պարոն Ումեկին Էկի մեծ յուսով ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ, Էս Էւ որդին իմ Վախտանկ Էւ սոքա Էւս ստացան Բ. Ժամ զՎարդապետին տանին զամէն Էկեղեցոյ պատարազ, քանի Էս կենդանի Էմ զժամն իմ հաւրն Էւ իմ մաւրն կատարեն Էւ յետ մահուանս ինձ կատարեն. կատարիչք աւրհնին Աստուծոյ», գրուած ՉԼԵ Թուականին:

19. «Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ, Էս տէր Եղիայ, առաջնորդ սուրբ ուխտիս Գան-

ձասարայ, տուի զիմ հողոյ արդիւնս ա. այս-
մաւուրք, ա. տարեղիրք, շուրջառ... Աղա-
խայ գ. ըստակն, ով զայս գրեանքս հայրե-
նիքս հանկ ի սուրբ Ովհաննեսէս ՅԺԸ հայ-
րապետացն նշոված է» (ՋԺՁ թուականին) :

20. «Ես Ուսուսյ տվի Բագմատու Նովե-
րին հողն ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ ա-
ռաջնորդութեամբ տէր Ներսէսին» (ՋԽԴ) :

21. «Կամաւն Աստուծոյ ես տէր Վարդան
որդի Ջալալեան տվի Մակ խաչին հողն ի
սուրբ ուխտս Գանձասարայ իշխանութեան
Աղբատոյ առաջնորդութեամբ տէր Եղիային,
սորա տվին Բ. աւր ժամ» (Թվ. ՊՂԲ) :

22. «Կամաւն Աստուծոյ ես Աթարէկ որդի
Սմբատայ վերին հողն իմ հայրենիք էր իմ
արտով տուի ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ»
(Թվ. ՈԲ) :

23. «Ես Շահնշէս որդի Աղբուին տվի
Նովերի հողն ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ,
ով հողն հանկ սուրբ Յոհաննեսէս կապած է» :

24. «Յուսովն Աստուծոյ ես Ապուքան եւ
ամուսին իմ Մինախաթուն միարանեցաք
սուրբ ուխտիս իշխանութեամբ Ջալալեան եւ
առաջնորդութեամբ տէր Յոհանին տուաք
Չարեքղար եւ այլ ընծայ, տէրս եւ միարանք
Լաուն գ. պատարագ Աստուած. յայտնու-
թեան ճրագալոյցին Բ. ինձ, Բ. խաթունին»
(ՉԿ. թուին) :

25. «Կամաւն Աստուծոյ եւս Աւաղեր եւ
ամուսին իմ Աւտարդկին միարանեցաք սուրբ

ուխտիս ամբի ընչից իմոց, սոքա ամին դ. ժամ կրկին Վարդավառին...»:

26. «Յուսոյն Աստուծոյ ևս Սարգիս քահանայ որդի Պետրոսայ եկի ի սուրբ ուխտս իշխանութեամբ Ջալալին միարանեցայ և ամբի Ե. դիրք և ամբ ընծայ, որք ամին Բ. ժամ սուրբ Սարգսին...»:

27. «Անուամբն Աստուծոյ ևս Մամախաթուն և Կատրոնն իմ ճար միարանեցաք սուրբ ուխտիս Գանձասարայ և սոքա տուն աւագ հինգշաբաթ աւրն գամէն եկեղեցիքս պատարագ պատրոն Ումիկին...» (Թ. ՉԽԱ):

28. «Կամաւն Աստուծոյ ևս Յակոբ Միջնաշինեցի միարանեցայ սուրբ ուխտիս տուաք ընծայ ի սուրբ կաթողիկէս, սոքա տուն Երկու ժամ ի տարումն սուրբ Յակոբայ տանին»:

29. «Յուսոյն անմահին Աստուծոյ ևս Գրիգոր Չարաբերթեցի անարժան քահանայ, որդի Մերամանուայ ամբի զիմ հողոյ արդիւնքն ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ, սոքա տուն Բ. ժամ Տեառնընդառաջին»:

30. «Ես Բուտ որդի Մամամայ միարանեցայ սուրբ ուխտիս տուի ընչից իմոց, սոքա տուն Բ. ժամ Շողակաթին»:

31. «Կամաւն Աստուծոյ ևս Ուլուրէկս որդի մէծլիսին տուի զիմ հայրենի հողն Ղուղտանոսի կտուրն որ ի Վարդան բերանցէ (°) իւրով սարհատոյն ի սուրբ ուխտս Գանձա-

սարայ իմ հոգւոյ յիշատակ յառաջնորդութեան Մատթէոս վարդապետին եւ իշխանութեան Զազին... Թվ. ՊՅԶ» (Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 571—577. Զաւալեան, Ճամբորդութիւն, Ա., էջ 186—192. Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 177—179) :

Գանձասարի հիմնարկութեան պատմութիւնը կարծուածին չափ պայծառ չէ : Զէ կարելի ըսել՝ թէ անոր առաջին հիմնադիրը Զաւալ-Գօլայ իշխանն ըլլայ : Նա անոր ընդարձակողը . վերակազմողն ու զարգացնողն է : Արդէն Ժ. դարու մէջ կը յիշատակուի Գանձասարի եկեղեցւոյան մը (Օրբէլեան, Պատմ. Տանն Սիսական, հրատ. Ղուկասեան, էջ 279) :

Իսկ Անանիա կաթողիկոսը իր «Յաղագս ապստամբութեան Տանն Աղուանից» գրութեան մէջ կը յիշէ՝ «Հայր Դաւիթ՝ Փառխոսոյ վանական, Հայր Պետրոս Կովախեղղի վանական, Հայր Մանածիհր Յովսէփու վանից վանական, Հայր Գրիգորէս Նորավանից վանական, Հայր Սիմէոն Խանդունկան վանից վանական, Հայր Սարգիս Գանձասարու վանական, Հայր Պօղոս Խանդին վանից վանական, Հայր Գէորգ Ոսկեվանից վանական, Հայր Արտաւազդ Այծաքարայ վանական, Հայր Միսայէլ Շիկաքարի վանական, տէր Յովհաննէս Մաքենացոյ կաթողիկոս» (Արարատ, 1897, էջ 134. հմմտ. եւ 1896, էջ 23, 25, 67) :

Գանձասարի ընդարձակումին և անոր շինութիւններու մասին միայն քարերը չեն խօսիր (համա. արձանադրութիւններ), այլ գրիչն ալ կարեւոր տեղեկութիւններ աւանդած է: Լսենք Կիրակոս Գանձակեցին՝ «Շինեաց (Ջալալ Գօլայ Հասան) եկեղեցի մի գեղեցկապարզ յօրինուածովք գմբեթազարդ և եկնանման տաճար փառաց Աստուծոյ... Ի վանքն, որ կոչի Գանձասար⁵ հանդէպ Խօխանարերդին ի տեղի շիրմի իւրեանց. և յորով ամս աշխատ եղեն ի նմա, և իրբեւ առ պաւարտումն, արար նաւակատիս մեծահանգէս առ ի աւրհնելի եկեղեցին... որ եղև սյս ի վեց հարիւր ութսուն և ինն թուին Հայոց, յաւուր մեծի տօնին Վարդապատի: Շինեաց և կին նորա Մամքան զգաւթն հրաշալի ի դուռն եկեղեցւոյն...» (Պատմ. Հայոց, էջ 146—147): Երկար ժամանակամիջոցի մէջ կը կատարուի շինութիւնն ու աւարտումը, վասն զի քաղաքական անենթադրելի պարագաներ արգելք կ'ըլլան գործին յառաջադիմութեան, սակայն Հասան աննկուն է և իր ձեռնարկին պսակումը կը տեսնէ:

Այդ շրջաններուն Գանձասարի առաջնորդն է՝ Վարդան, որ հարկաւ եկեղեցւոյն շինութեան աջակցած է և ապա կատարուած

⁵ Կը վկայէ անոր գոյութեան ու կանխաւ շինութեանը — 1270ին Գանձասար կ'որակուի «մեծահոջակ յաւարան» (Յովսէփեան Գար. արքեպ. Հաւուց թատի Ամենափրկիչը... Երուսաղէմ 1937, էջ 62): — Ասկէ յառաջ ևս կը յիշուի (համա. նոյն՝ Յիշատակարանք Զեապրաց, Ա., էջ 922 և 928):

հանդիսութիւններուն մասնակցած ու անոնց վրայ հսկած :

Անոր յաջորդներէն է Յովհաննէս, որ այլ եւ այլ ընծաներ կ'ընէ «ի սուրբ կաթողիկէս» : Արդեօք ասո՞ր օրովը 1311ին Մինասաթուն եւ Ասուրքան Գանձասարի չարեքարն եւ ուրիշ ընծաներ կու տան թէ համանուն ուրիշ առաջնորդ մը պէտք է ընդունիլ :

Գրիգոր Տաթևացիի աշակերաններէն Մատթէոս Գանձասարի առաջնորդութեան կը հասնի եւ 1407ին Ուլուբէկի նուիրատուութիւնները կը ստանայ : Անոր յաջորդներէն Եղիա եւս հոգ կը ստանայ վանքին համար եւ ինքն ալ իր կողմանէ նուէրներ կ'ընէ (1467 ին)⁶ : Աւելի բախտաւոր կ'ըլլայ Ներսէս առաջնորդը (1471), վասն զի նա աւելի շատ օժանդակութիւններ եւ նպաստներ կը ստանայ (Ջալալեան, Ճամբ., Ա., էջ 186—192. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 571—577. Արցախ, էջ 177—178. Նօտարք, էջ 130, 185, 187, 228) :

Տարիներ յետոյ 1502—1503 ի շրջաններուն քահանայ մը ՋՌ. դահեկանի Աւետարան մը գնելով «եւ յառաջնորդ Գանձասարու» (Արցախ, էջ 112), ուր Աթանաս 1576ին Սաղ-

⁶ 1453ին Գանձասարի մէջ Աւետարան մը կը գրուի (Ակիւնեան, Հուաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէն) : Իսկ ասկէ յառաջ Ազարիա Գանձասարի եպիսկոպոսը կը մասնակցի Կիրակոս Խորվիրապետի կաթողիկոսութեան ընտրութեան (Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 487) :

մոսարան մը կը գրէ⁷ (Կարենեան, Յուլյ. հայ. Ձեռ. էջմ. Թ. 1889) : Այս ստեղծերը Գանձասարի առաջնորդ կ'ըլլայ Ղուկաս Լօռեցին, որ Յովհաննէս Մարեցիի աշակերտած է (Ակինեան, Մովսէս Գ. Տաթևացի կաթ., էջ 375) :

ՌՃԹ թուին (1660ին) Մկրտիչ արեղան Գանձասար կու գայ «սակս ուսուցանելոյ գլխավորութիւն» (Ակինեան շ. ն., Հաւաք. Յիշատ. Ժողովածուէ մը) :

Գանձասարի վանքը երկար ստեն Աղուաններու կաթողիկոսներու բնակավայրը կ'ըլլայ եւ իրրեւ կաթողիկոսանիստ վանք՝ մեծ անուն կը հանէ : Կաթողիկոսները վանքին ներքին գործերը վարելու համար իրենց հսկողութեան տակ ունէին զանազան իրաւասութիւններով ճոխացուած վստահելի անձ մը կամ ենթա(ա)ռաջնորդ մը : Պատմութիւնը դժբախտարար այս ներքին առաջնորդներու անունները յարմար չէ նկատած կաթողիկոսներու անուն հետ մեզի տալու : Իսկ մենք մեր նպատակէն զգալիօրէն պիտի շեղէինք, եթէ այժմ Աղուանից կաթողիկոսներու գործունէութեան վրայ ծանրանայինք : Միայն այսքանը յիշատակենք որ՝ Յովհաննէս Թ.՝

⁷ Խորհրդահի եւ Վախտանգի աւետարանին յիշատակազրուիւններէն մէկուն մէջ կայ՝ «Եւ կաթողիկոսութեան տեղիս տէր Սիմաւոնին ի սուրբ ուխտիս Գանձասարոյ եւ տէր Յովհաննէս կաթողիկոս եւ տէր Դաւիթ կաթողիկոս ի թվին Հայոց ՌԼԸ էր : Մեղաւոր Մարտիրոս յիշեցէք» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 378) :

Գանձասարի⁸ եկեղեցին կը վերաշինէ եւ մենաստանը դժբախտաբար կ'ըլլայ վայր մը, ուր տխուր դէպքեր տեղի կ'ունենան: Այս շրջանէն միայն քանի մը անցուդարձեր կը ներհիւսենք՝ բոլորովին անտեսած չըլլալու համար այդ խնդիրները:

Գանձասարի Ենայի⁹ օրինաւոր կաթողիկոսին հանդիսան ու գործունէութիւնը կը խանդարուի եւ Աղուանից նուիրապետութիւնը խոռովայոյզ շրջան մը կը բոլորէ, երբ Երից-մանկանց վանքի մէջ Ներսէս ինքզինքը կաթողիկոս կը հռչակէ: Գանձասար այդ ատենները ծանր պարտքերու տակ կ'իյնայ: Էջմիածնի ժամանակակից կաթողիկոսը՝ Աղեքսանդր կը ջանայ երկու հակառակորդները եւ աթոռները հաշտեցնել կա'մ հրաժարումով եւ կամ դոնէ համապորձակցու-

⁸ Յովհաննէսի օրով Գանձասարի մէջ կը կրթուի Մեխլու վարդապետը, որ Գանձասարի եւ հարեւան բնակչութեան ուշադրութիւնն երկար ատեն իր վրայ կը կենդրոնացնէ իր ամբոխավար գործունէութեամբը (Չաքարիա Սարկաւազ, Պատմագրութիւն, էջ 47—50. Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 456—457. Ակիւնեան Հ. Ն., Մովսէս Տաթևացի, էջ 73—85 եւ Աւդալբէղեան Թ., Անյայտ աղանդաւորներ Հայոց մէջ ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերում, Վիեննա 1926, էջ 4—24: — 1658ին Պեարոս Կաթ.ի օրով Յովհաննէս «Երիցուկ» կու գայ Գանձասար (Ակիւնեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 2277), որ այդ ատեն՝ «գեղեցկազարդ պայծառութեամբ շքեղացեալ» էր (Թօփճեան, Յուշ. հայ. Ձեռ. Դաղեան Վ.ի, էջ 100): Նաև Ենայի կաթողիկոսը կը վկայէ թէ, Փոքր Շահարասի ժամանակ Գանձասար կը զարգանայ (Պատմութիւն Համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ 1868, էջ 11):

⁹ Կը գրուատուի իբրև քաջ հոկտոր (Կանայեանց, Յուշ. հայ. Ձեռ. Թիֆլ. Ներսէսեան Վարժ.ի, էջ 46):

թեամբ: Եսայի աւելի բարեացակամ եւ զիջող է, մինչ Ներսէս ընդիմացող, սակայն վերջապէս համոզուելով՝ որ Երկպառակութեան հետեւանքները միմիայն պարտքերու անկրեւի ծանրութիւնը պիտի ըլլան՝ զլուխ կը ծռէ: Կը հաշտուին հակառակորդները եւ վանքին պարտքերու թեթեւացումին վրայ կը մտածեն, վասն զի՝ «վանքն ամայի եւ ողորմելի մնացեալ է»:

Անոնց մահերը նոր յուզումներ յառաջ կը բերեն: Եսայի Գանձասարի մէջ յաջորդ կ'ունենայ Յովհաննէս Ժ. իսկ Երից մանկանց մէջ Ներսէսի գահը կը գրաւէ Իսրայէլ: Էջմիածնի կաթողիկոսը՝ Սիմէոն Երկուքն ալ Էջմիածին կը հրաւիրէ: Յովհաննէս Ժ. յօժարակամ կը փութայ, իսկ Իսրայէլ հրաւերները կ'անտեսէ ու կը մերժէ: Այդ պարագային Սիմէոն վերջինս կաթողիկոսութենէ կը զրկէ: Սակայն նա կ'անսաստէ եւ համակիրներ կ'ունենայ յանձին Եղիշէի վանքի վանահայր Մելքիսեղեկի, Հոսեկայ առաջնորդ Ազարիայի, Խորանաչատի արքեպիսկոպոս Իսրայէլի, որոնք Սիմէոնի թուղթ մը կը գրեն եւ անոր կաթողիկոսութեան պաշտպան կ'ըլլան¹⁰: Սիմէոն կը մնայ իր օրոշումին վրայ հաստատուն եւ Իսրայէլ կը խոնարհի: Ազուանքի

¹⁰ Անոնք այդ առթիւ կը յիշատակեն թէ Ազուանից կաթողիկոսական վայրեր Եղած են՝ Քիշ, Գարբանդ, Պարտայ, Ջալալեթու, Ամենափրկչի, Եղիշէ առաքելայի, Գոշի, Փառխոսի, Վարազի, Հաղբատի եւ Յաղտալու վանքերը (Արձագանք, 1886, էջ 228):

կաթողիկոսներն իրարու հետ կը հաշտուին
 և անոնց վիճակները կը նշանակուին: Անկէ
 վերջ Յովհաննէս ոյկուին՝ ուժգնօրէն կը
 նուիրուի Գանձասարի վերականգնումին և
 պայծառութեան: Բայց զժրախտաբար Շու-
 շիի մէջ կը թունաւորուի և վաճառքը կողո-
 պուաի կեննթարկուի: Այս ախուր լուրը՝
 անոր եղբայրը՝ Սարգիս Եպիսկոպոսը էջ-
 միածնի Ղուկաս կաթողիկոսին կը հաղորդէ
 և ինքզինքը Գանձակի մէջ Աղուանից կա-
 թողիկոս օժեղ կու տայ: Անոր այդ ընթացքը
 էջմիածնի կաթողիկոսին ահաճութեան կը
 հանդիպի, վասն զի Աղուանքի միւս կաթո-
 ղիկոսը՝ Իսրայէլ կ'ապրէր և իրեն օգնական
 ու յաջօրդ ընտրած էր իր Սիմէոն եղբայրը:
 Այսպէս՝ Աղուանք երեք կաթողիկոս կ'ու-
 նենայ: Բայց Սարգիս Հաղրատ կ'անցնի և
 բաւական ժամանակ մը երկպառակութեան
 հուրը յանթեղի կը մնայ, մինչև որ նա 1812ին
 Գանձակ վերադառնալով՝ Գանձասարի կա-
 թողիկոսութեան գեղը ձեռքը կ'առնու: Երկը
 մանկանց վաճառքի մէջ նստող Սիմէոն կաթո-
 ղիկոսը ձայն կը բարձրացնէ և իրաւունք կը
 պահանջէ: Էջմիածնի Եփրեմ կաթողիկոսը
 թեր ու գէժ կ'ըսէ յետոյ՝ Սարգիս Աղուա-
 նից տան մեղաբարձութիւն կ'անուանէ: Անոր յա-
 ջօրդը կ'ըլլայ իր ազգականը Բաղդասար Հա-
 սան-Ջալալեան և ապա Աղուանից կաթողի-
 կոսութիւնը կը դադրի (հմմտ. Արձագանք,
 1886, էջ 195—198, 211—213, 226—229),

239 — 242, 262—265. Փորձ, 1880, Ե., էջ 131, Աղայեանց քհ., Գիւան Հայոց Պատմութեան, ուր շատ նիւթ կայ) : Բաղդասար ուսուցան պետութեան կարգադրութեամբը իր դաճը Շուշի կը փոխադրէ եւ 1856ին հոն կը մեռնի : Անոր մահէն յետոյ էջմիածնի կաթողիկոսն իր յարմար տեսած անձը Շուշի կը ղրկէ եւ նա անկէ Գանձասարն ու թեմը կը կառավարէ : Բաղդասարի յաջորդ կը նշանակուի Գէորգ եպ. Վեհապետեան եւ անոր ալ ուրիշներ, որոնց մեծ մասը կարճ պաշտօնավարութիւն կ'ունենայ :

Բաղդասարի օրով Գանձասարի մէջ կը փայլի Յովսէփ Վ. Արցախեցին¹¹, որ զօրեղ զարկ կու տայ դիտութեան եւ լաւ հունձք կ'ունենայ :

Գանձասարի վանքը եւ մանաւանդ անոր առաջնորդներէն՝ Եսայի կաթողիկոսը շատ մեծ դեր կը խաղան հայ ազատագրական շարժումին մէջ (հմմտ. Լէօ, Պատմ. Հայոց, Գ. հտր., 1946. Երեւան, նոյնը՝ Հայկական տպագրութիւնը, Ա., Բ., 1901, Թիֆլիս եւն եւն, ինչպէս Կ. Եղեանի (տպ. Պետերբուրգ 1898) եւ Ա. Յովհաննիսեանի դորձերը [Իսրայէլ Օրի], ուսերէն ու գերմաներէն) :

Գանձասարի մէջ կաթողիկոսներն ու ա-

¹¹ 1735ին կը յիշուի սուրբ Գանձասարայ աւելածու Յօհան անարժան վարդապետ» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Լալայեանցէն) : Անկէ շատ յտաջ (1659) ի Գանձասար Յովհաննէս Քերականութիւն մը կ'արտագրէ եւ 1760ին Գաւիթ Ազօթագիրք մը (Կարենեան, Յուց. հայ. Ձեռ. էջմ., էջ 225 եւ էջ 2) :

ուաջնորդները շատ մը մասունքներ եւ սրբութիւններ հաւաքած էին (St. Martin, Mémoires, II, էջ 414, 420. Սիմէոն դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, էջ 114. Արցախ, էջ 175. Նոր Դար, 1893, Թ. 17) : Ան եղած է յաւերժական հանգստաւայրը շատ կաթողիկոսներու եւ յատկապէս Զաւալեաններու դամբանարանն էր : Այն տեղ կը հանդէի եկեղեցւոյ շինարարը անխոնջ ու մեծն Հասան Զաւալեան — յետ սպանութեան (Հմմտ. վերը եւ կիր. Գանձ. Պատմ., էջ 230 եւ Վարդան Արեւելցի, Պատմ., էջ 153) :

Գանձասարի վանքը՝ իրրեւ կաթողիկոսանիստ վայր եւ սիրուած ուխտատեղի՝ օժտուած էր շատ մը բնակարաններով, որոնց յուշարար մնացած են այսօր քանի մը խարխուղ սենեակներ : Ամբողջ վանքը շրջապատուած էր պարիսպով մը, որ երեք դուռ ունէր : Ան հաստ էր եւ ամուր : Անոր մէջ ներհրստուած էին նոյն իսկ ժայռի բեկորներ :

Արձանագրութիւններու համաձայն Գանձասար շատ նուիրատուներ ունեցած է եւ չարժուէն եւ անչարժ ստացուածքներու տիրացած : Շատ հարուստ էր, ունէր գիւղեր, անտառներ, հանքեր (Արձագանք, 1886, էջ 577. Լէօ, Իմ յիշատակարանը, էջ 375. Նոր Դար, 1887, Թ. 177—178, 1891, Թ. 123, 124, 1903, Թ. 47—48. Արարատ, 1896, էջ 43, 1914, էջ 1119. Արշալոյս, Արարատեան, 1863, Թ. 701. Արցախ, էջ 180 եւն. Մշակ, 1896, Թ. 87 եւ 1913, 178—179.

Թօփճեան, Յույ. հայ. Ձեռ. Դաղեան Վ. Ի, Բ., էջ 37. Էփրիկեան Շ. Ս., Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 462) :

Բարխուդարեան արդէն իր ժամանակները կը տեսնէր՝ թէ ի՞նչպէս դարերով կենսունակութիւն ցուցուցած Գանձասարը «բարոյապէս եւ նիւթապէս քայքայուում է . . . կաթում է շարունակ, զի խախտուած է տանկաց սալարկն, քանդուած է պարիսպն տեղ տեղ . . . գողցուած են այնքան ընտիր ձեռագիրներն . . .» (Արցախ, էջ 180) :

4. ԽԱԹՐԱՅ ԿԱՄ ԽԱԴԱՐԻ ԿԱՄ ԽԱԴԱՅԻ ՎԱՆՔԸ
ԿԱՄ ԽԹՐԱՎԱՆՔԸ

Վաղաճաս գիւղէն բաւական հեռու, Թարթառ գետի աջ կողմը սարահարթի մը վրայ կը հանդիս այս վանքը: Տաճարը շինուած է չորս սիւներու վրայ, որոնցմէ երկուքը միապագայ են եւ երկուքը երկերկու կտոր: «Վանքս ունի (այս է եկեղեցին) Տրկու փոքր եւ աւագ խորան մը եւ զեռ ուրիշ խորան մըն ալ հիւսիսային արեւմտեան կողմը . . . 17 մետր 10 սանթիմ երկարութիւն, 14 մետր լայնութիւն» (Արցախ, էջ 194. Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 123) :

Տաճարին արեւելեան ճակատին վրայ գրուած է՝ «Ի ՈԾԳ (1204) (կամ ՈԶԳ)¹² Թուխ եւ աէր Յովհաննէս շինեցի զեկեղեցիս

¹² Հմմտ. Տէր Մովսէսեան Մ. արքեպ. Հայկական երեք մեծ վանքերի Տաթևի, Հաղարծնի եւ Դաաի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները. Երասաղէմ, 1938, էջ 98:

և ժողովեցի զխաչս և զգիրս որ ի սմա և արկի զՋոթացն այգին և զՄատաղխն բազում աշխատութեամբ և ևսու զվանքս իւր ամեն սահմանուն իմ եղբարս Հասանայ և իւր որդեացն Հաթերքու տեան միջնորդութեամբ. ով խափանէ խափանեացի ի կենացն Աստուծոյ»: «Յանուն Աստուծոյ այս իմ գիր է Հասանայ, որ երբ իմ աղբերս զեկեղեցիս շինեաց և զվանքս ինձ երևա, ևս զՄնձորոյ բակս իւր սահմանով ի յեկեղեցիս տուի, ով հակառակ կայ Աստուծոյ հակառակ կայ, ով գայս գիր խափանէ չունի թողութիւն յԱստուծոյ»:

Վանքին ներսը՝ բեմին վրայ՝ «Ծնորհի Քրիստոսի ևս Ասիէ դուստր արքայաշուք իշխանին Տարսայիճի թագազարմ մաւրն իմոյ Մինախաթունին, նպաստ եղեալ քրիստոսապսակ զլիտոյ իմոյ մեծափառ իշխանին Գրիգորի ի շինութիւն լուսանուէր սուրբ եկեղեցւոյս կամեցայ ի ձեռն քահանայապետին մեծի Տեառն Յովհաննիսի զիմ յարդար ընչից կանգնեցի բեմի սեղան ի զենմանն Քրիստոսի, զի յամենայն կիրակէ և շաբաթ, տան Մննդեան և Տեառնընդառաջին, Չատկին, զՎարդավառին, Աստուածածնին և սուրբ Թաչի ինձ կատարի պատարագ զամեն եկեղեցիքս, որ տուի զմեր խասհողն Բլրի հանդի զսենեկոյան ա. բահի ջուր»:

Չախակողմեան փոքր խորանին վրայ՝

«Այս ձախակողմ խորանի սուրբ Պոսկոպիոս է, զմեծ աէր Յովհաննէս շինող եկե-

դեցոյս որդի Դաւիին, եղբայր մեծ իշխանին
Հասանայ յաղաւթս յիշեցէք: — «Աջակող-
մեան սուրբ Մինաս զՄինախաթուն զուստր
մեծի իշխանին Ջալալին եւ ամուսին Տար-
սայիճին յաղաւթս յիշեցէք»:

Հիւսիսային սիւներէն մէկուն վրայ՝ «Աս-
տուծով եւ Ազարիա միաբանեցայ սուրբ ուխ-
տիս, տէր Յովհաննէս եւ միաբանքս տուին
Ա. աւր ժամ Համբարձման»: Ուրիշ մըն ալ
Դ. պատարազ կը ստանայ:

Վէմ քարի վրայ կայ՝ «Աստուած ողոր-
մեա Սմպատիս եղբաւր»:

Ջարդուած քարի մը վրայ՝ «Կաման Աս-
տուծոյ եւ Հասան եւ մայրն իմ Շուշիկ շինե-
ցաք զսուրբ կամար Պետրոս հաւր իմոյ թվ.
ՈԿԴ»:

Սեղանին ճակատը՝ «Շնորհիւ ամենա-
զօրին Աստուծոյ մեք նուաստ ծառայքս Քրիս-
տոսի Յօհան, Բարսեղ, Աթանաս, Ղազար
վարդապետք շինեցաք զսուրբ տաճարս Աս-
տուածածնին եւ սուրբ Առաքելոյն յաջողու-
թեամբ խորանի երեք մեծ կամարօքն մին-
չեւ ատեանն հին էր կամար կցեալ բազում
երկամբք եւ աշխատանօք ի դատն ժամա-
նակի»:

Սիւնի մը վրայ՝ «Կամաւքն Աստուծոյ եւ
հրամանաւ Տեառն Յօհաննէսի, Աստուծով
եւ Շահանս միաբանեցայ սուրբ ուխտիս
Խաղի, տվի զծառատակաց այդետեղն եւ այլ
ընծայ ի սուրբ միաբանաց, ողորմութեամբ

առաջնորդ տէր Ռուբենի եւ ամենայն միաբանքս տուին երեք պատարագ ի սօնի Վերափոխման եւ Աղուհացից, պարտական է առաջին Աստուծոյ թվ. ՉԺԴ»: — Աստուծով եւ Շերքէրկս զիմ Վաչանց կէսն առայ Մուշայի որդւոյն ծախեցի քսան եւ հինգ դահեկանի, տէր Ռուբէն վկայ. ա. աւր պատարագ» (Արցախ, էջ 193—195. Չալալեան, Ճամբ., Ա., էջ/229—231):

Այս արձանագրութիւններու մէջ ամփոփուած է Սաթրայ վանքի պատմութիւնը: Ան հիմնարկութիւնն է Գոփեան տոհմին եւ նմանապէս դամբանարանը: Յովհաննէս Եպիսկոպոս գործին հոգին եղած է եւ անոր թեւ թիկունք եղած Գրիգոր Գոփեան իր կնոջ Ասփէի¹³ հետ, որ հոս ալ թաղուած է: Քիչ ծախս չէ եղած: Անոր պահպանութեան եւ զարգացումին համար եղած են նուէրներ ու նպաստներ: Այնպէս կը թուի Յովհաննէսի

¹³ Աւետարանի մը յիշատակագրութեան մէջ կայ՝ «Սա (Ասփայ) ամենայն բարեպաշտութեամբ զարդարեալ զարդարեաց զանազան սպասուք եւ շինուածովք զեկեղեցիս Հայաստանեայց, ստացաւ զսուրբ աւետարանս յարդար ընչից իւրոց եւ ընծայեաց իւր սուրբ ուխտն Խաթարի վանս (գուցէ Սաթալի), որ է զերեզմանատուն մեծ իշխանացն ազգին Գոփեանց... եւ (ինքն) դնի ի դամբա(րա)նի ի նոյն ի վերասացեալ սուրբ ուխտն» (Արցախ, էջ 390): — Աւետարան մը 1312ին յիշատակ կը արուի Սաթարայ (Ազգր. Հանդ. 1899, Ե., էջ 341. Հմմտ. Թարգմանչաց վանքը, Անահիտ, 1911, Թ. 5—6 եւ Հոսկ. Հայագիտական տարեգիր, Ա., 1948, էջ 8): — 1708ին Ս. Սաթէի վանքը կը գանուէր Մովսէս վարդապետը (Արշալոյս Արարատեան, 1849, էջ 95, ուր եւ Արցախի շատ մը վանքերու առաջնորդներն ու միաբանները յիշուած են):

1204ին դրած արձանագրութենէն — ժողովեցի զխաչս եւ զգիրս որ ի սմա — թէ կանխաւ հոն արդէն վանք — եկեղեցի դոյութիւն ունէր :

Վանքը իր անունն առած է Թագէոս առաքելոյն Խաթ անուն աշակերտէն (Ջալալեան, Ճամբ․, Բ․, էջ 229 եւ Ալիշան, Քրիստոնէութեան Արշարոյս ի Հոյս, էջ 23) : Կը ստանայ Ս. Ստեփանոսի աջը (Գարեգին Կաթ. Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Անթիլեաս 1951, Ա․, էջ 960) :

5. ԿԻՉԱՆԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Համանուն գիւղի արեւմտեան կողմը : «Բերդաձեւ սարին վերայ շինուած է անտաշ քարով մի եկեղեցի երկու կամարների վերայ : Բոլորովին անփնաս է եւ կանգուն : Ունի եւ միարանից համար մի քանի խուցեր, հանգստարան զարդարուած խաչարձաններով, ուր կան եւ վարդապետաց գերեզմաններ¹⁴» (Արցախ, էջ 167) :

6. ԿՕՇԻԿ ԱՆԱՊԱՏԸ

«Հիմնարկուած է Քոյատակ գիւղի վերեւ համանուն գետակի ձախ կողմը» (Արցախ, էջ 168) : Ունի երեք տաճար, երեքն ալ անտաշ քարով շինուած : Միջին տաճարի բեմին ժողովրդահայեաց երեսին վրայ քանդակուած է՝ «Հասանոյ եւ Մամա խաթունին թոռն Գ․

¹⁴ Խաչէնքի մէջ կայ Կարմիր վանք եկեղեցի մը, որ չեմ կարծեր՝ թէ իսկապէս վանք-եղած ըլլայ (Արցախ, էջ 192) :

Հեա ի դանն դնացի, յամի... իմ ազգէն թա-
 փեցի դ... առաստանաւ զհարկանին մեր...
 Խերխան, Մարծպան, Մամիկոն կամեցաք
 նորոզել զմեր գերեզմանատունս, ես էրիվան
 ...եցի զսուրբ Ստեփաննոս եւ նորոզեցի
 զայլ եկեղեցիքս եւ զարդարեցի Մխեթար եղ-
 րաւր իմոյ ... թ ես Մարտիրոս. ես Սեւադա
 տփի զԳրիգորանանց, զՄսրնդանանց, զԳեղ-
 մարգանց ի սուրբ եկեղեցիս ... մն ժ. աւր
 ժամ Հասանա գատկին, Բ. Մամա Խաթու-
 նին՝ Վարդապետին. Ա. Ռուզու... Բ. Խեր-
 խանին յայտնութեան... կատարին. որ հա-
 կատակի կամ զրկել ջանա զայս տեղիս ի
 սուրբ Գէորգա, ստինն նորա Աստուած
 եղիցի... գրեցաւ ի թվ. Հայոց ՉԺԴ»:

Ինչպէս այս արձանագրութիւնը կը վկայէ
 Կոչիկ անապատը իշխանագուններու գեանա-
 դամբանն եղած է: Գաւիթին մէջ կան քանի
 մը յաւերժօրէն ննջողներ: Անոր որմերէն
 մէկուն վրայ կը կարդացուի՝ «ՌՂԳ. Յանուն
 Աստուծոյ եւ Պսոշ որդի իշխանին Վասակայ
 (գրուած՝ Վակա) յուսով միարանեցայ Կո-
 շիկ անապատոյ, տփի խաչ, աւետարան,
 (տօ)նապատճառ, միարանքս տփին սուրբ
 խաչի Չ. աւր ժամ, որչափ կենդանի եմ իմ
 մարն, յետ ելից իմոց ինձ. կատարիչքն
 աւրհնին, խափանիչքն գատին յաստուծոյ»:
 — Ես Շղել, որդի ... այ իմ ընչից դնեցի
 հոյ... բնակեցայ սուրբ Նշանիս, կամակցու-
 թեամբ եղբարց Կոչիկ անապատոյ եւ տփին
 ինձ ի տարին Բ. ժամ սուրբ Գրիգորին

աղուհացն, Ա. իմ որդի Սուչախին, Ա. իւր մաւրն, յետ ելից իմոց ինձ»:

Այսպէս՝ նաեւ այս արձանագրութիւններէն յայտնի կ'ըլլան տաճարներու անունները՝ Ս. Գէորգ, Ս. Ստեփանոս եւ Ս. Նշան: Այսօր միարաններու սենեակներն աւերակակոյտեր են: — Կոչիկի մէջ 1493ին Աւետարան մը կը գրուէր (Արցախ, էջ 168—169 եւ 247):

7. ՀԱՄԱՄԻ ՁՈՐԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Համամի ձորի ձախ ափին կայ եկեղեցի մը, որ անապատ կոչուած է: Գուցէ ճղնատեղի կամ շատ փոքրիկ վանք՝ եղած ըլլայ (Արցախ, էջ 183):

8. ՀԱՒԱՊՏՈՒԿԻ ՎԱՆՔԸ

Գանձասարի, Սոխանարերդի եւ Սաչէն գետակի մօտ ձուածեւ սարի մը գագաթին կանդնած է այս վանքը, որ փոքր ու թաղակապ է եւ սղտիկ գաւիթ մ'ունի: Հետեւեալ արձանագրութիւնները կը ներկայացնեն անոր պատմութիւնը՝ «Թիւն ՈԺԲ. էր յիշխանութեան Հասանա, որդո Վախտանգա եւ ամուսնո նորա Մամքանա, ես տէր Յոհան քվերորդի տէր Գրիգորո եւ Գէորգ եղբարորդի եւ այլ միարանքս շինեցաք զեկեղեցիքս ի փրկութիւն հոգոց մերոց եւ յիշատակ ծնողաց մերոց»: — «Յանուն Աստուծոյ եւ Աթանաս, որ գԳոգին երկիրն զնեցի ի Հաւուց պտուկ ավի. հայր Գէորգ եւ այլ միարանքս ավին ի տարումն Դ. աւր պատարագ նոր կի-

րակէին, որ զհոյն յեկեղեցոյս հանէ ՅԺԸ հայրապետացն նպոված է» :

Հաւապտուկ դամբանարան է Ջաջու-
ուեանց ցեղին. հոն ամփոփուած են Սմբատ,
Արու-Սեդ եւ Հասան (Արցախ, էջ 181—182.
էջ 150, Իմ յիշատակարանը, էջ 383) :

Աւետարանի մը յիշատակագրութենէն
են հետեւեալ տողերը, որոնք կը ցուցնեն թէ
Հաւապտուկի վանքը աննշան վանք չէ եղած՝
«Ստացաւ զայս աստուածաբօս աւետարանս
յիշատակ եւ փրկութիւն հօր մեր բարեպաշտ
իշխանին Ջաջուոյ եւ եդ ի սուրբ մենաստանն,
որ կոչի Հաւապտուկ, որ է շինեալ յանուն
սրբոյ Աստուածածնի եւ բնակութիւն եւ շի-
րիմ Ջաջուոյ իշխանին եւ նախնեաց մերոց . . . :
Գրեցաւ սա . . . ի դերահռչակ սուրբ ուխ-
տ(ի)ս Հաւապտկոյ ընդ հովանեաւ սուրբ Աս-
տուածածնիս եւ սուրբ Լուսաւորչիս Գրի-
գորի ձեռամբ մեղապարտ Ստեփաննոսի . . . »
(Ջալալեան, Ճամբ, Բ., էջ 216—217. հմմտ.
Բարխուդարեան, Աղուանից երկիր եւ դրա-
ցիք, էջ 234. Յովսէփեան, Ոսկերչական ա-
րուեստի մի նմուշ ԺԳ. դարում [Սոսակե-
րաց Ս. Նշան], էջ 2, արտատպ. Գեղա-
րուեստէ, 1911, Թ. 4. նոյնը՝ Սաղրակեանք
կամ Պսօշեանք, Վաղարշապատ 1928, էջ 29,
նոյնը՝ Յիշատ. Չեռագրաց, Ա., էջ 882) :

9. ՄԵՆ-ԱՐԱՆՅ ԿԱՄ ՄԵՆ-ԻՐԱՆԱՅ ՎԱՆՔԸ

Գորտակ եւ Թրղուն գիւղերու մօտ,
բարձր լեռնաբազկի մը սեռի հարթակին վրայ

շինուած է Արցախի այս հռչակաւոր վանքը:

Տաճարը նեղ, երկար ու բարձր է: Աւելանգեանց անապատին կը նմանի: Անտաշ քարերով շինուած է եւ սիւն չունի: Չուրկ է նաեւ փոքր խորաններէ, ուստի եւ միակ խորան մ'ունի: Բեմը չափազանց բարձր է: Ունի քանի մը դուռ եւ դաւիթ մը, որուն դրան երկու կողմերը կան զոյգ խաչարձաններ արձանադրութեամբ¹⁵: Սոյն դաւիթին մէջ քանի մը բարձր աստիճանաւորներու աճիւններն ամփոփուած են:

Այս տաճարին կից կայ միւսնոյն ոճով շինուած ուրիշ տաճար մըն ալ, իսկ ասոնց հարաւային կողմը կը գտնուի սրահ մը, ուր քանի մը կաթողիկոս թաղուած է: Զալալեան Ս. Յակոբ երեք սաղաչէն եկեղեցիով օժտուած գիտէ (Ճանասարհ, Բ., էջ 192):

Մեծարանց Ս. Յակոբի վանքը ունի շատ մը արձանադրութիւններ, որոնք ցիրցան հրատարակուած են ճամբորդական գրութիւններու մէջ (Հմմտ. Զալալեան, Ճամբ.,

¹⁵ Լէօ կը գրէ՝ «Ս. Յակոբայ վանքը հասարակ եւ անդարդ շինութիւն է: Փոքրիկ տաճարը շրջապատուած է բազմաթիւ նեղ եւ մթին խցերով, ծակ ու ծուկերով: Թէեւ վանքը հին է, Գանձասարից էլ հին, բայց ինչպէս երեւում է վերանորոգուած: Նախկին շինութեան քարերը վերանորոգիչները առանց որ եւ է յարմարութեան եւ ճաշակի դրել են պատերում...: Ամբողջ շինութիւնը մի անշնորհ կարկաստանի օպաւորութիւն է թողում: Մա էլ հին ժամանակները հռչակաւոր վանք է եղել: Նա կոչուելիս է եղել Մեծարանց վիճակ: Պատերի մէջ դրած հին քարերն ունին արձանադրութիւններ: Ժամատանը կայ Յակոբոս արքեպիսկոպոսի եւ «Մեծարանց հայրապետի դերեղմանը...» (Իմ յիշատակարանը, էջ 409—410):

Ա., էջ 193—194. Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 169—171) : Չանոնք ամբողջութեամբ հրատարակած է Դադեան վարդապետը «Բանասէր»-ի մէջ (1901, էջ 135—147) :

Անոնց կարեւորները եւ այն ալ էական բովանդակութիւնները յստաջ բերելով պիտի գոհանանք՝ ծանրութենէ խուսափելու մտածութեամբ :

1. Հարաւային գաւթին հարաւարեմտեան սիւնին վրայ կայ՝ «Թագոր Չալալայ Դովլին հրամանով եւ Սմպատ որդի Հեջրին տվի էգատեղ Գրիգորոյ, նա ի տարումն Դ. ժամ երես Յայտնութեանն Բ. ինձ եւ Բ. Թամարին . . . » :

2. Սոյն գաւթին արեւմտեան գոնատեղի պատին վրայ՝ «Եւ Չաքարէ որդի վախտանդա տեանն խաչինս տվի գիւէորիտա կոռ երկիրն ի տունս մեծարեանց, տէր սարգիս եւ մեղ Ժ. աւր ժամ ի տարում Ե. ինձ. Ե. ամուսնս իմս արչու խաթունին սրբո խաչի տանին . . . » :

3. Գաւթի հիւսիսային պատին հիւսիսարեւմտեան կողմի կամարի ներսի պատին վրայ՝ «Կամաւն աստուծոյ եւ ոքան եւ պապքան որդի սարգսի հոգո որդւոյն միարանեցաք սուրբ նշանիս ընծայիւք իշխանութեան Չալալա տաւլին տր վդ եւ միարանքս Ժ. ժամ տվին մեր եղբաւրն մերչս մեծի Ե. շարաթ . . . թվ. ՉԱ.» (Հմմտ. եւ Յովսէփեան, Նխթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի

և և մշակոյթի պատմութեան, Ա. Պրակ, Երուսաղէմ 1935, էջ 13) :

4. «Յիշխանութեան ջալալին ևս խութլուբէկ որդի խոյտանա միարանեցա սուրբ ուխտիս ընծայիւք տէր Ա. և և միարանքս տվին ի տարումն Բ. աւր ժամ ի տաւն դատկի... թվ. ՉԽԲ» :

5. «Ես ուղուբիչս միարանեցա սուրբ Նշանիս. տ. Ա. և և միարանքս Գ. ժամ տվին Վարդեվառին... թվ. ՉԽԲ» :

6. «Ես Խոյզան Աւշինայ որդի միարանեցայ սուրբ Նշանիս ընծայիւք. տէր Սզ և և միարանքս տվին ինձ ի տարումն Ա. աւր ժամ...» :

7. «Ես Գրիգոր որդի Սմբատա միարանեցա տանս Մեծաիրանց յառաջնորդութեանս տր Սարգսի և և տր Վղ և և աուի սուրբ Նշան և և աւետարան և և Ա. կիսավար իւր հողոփն ի Մեղրենիսն իմ հայրենարաժնէն իմ հաւր տված վասուրսն ցհողն Ջալալա դաւլին յիշխանութեամբ իմ հողոյս տվի Ի ժամ տվին Ջատկին... թ. ՈՒԲ» :

8. «Կամաւն Աստուծոյ ևս տր. Յոհաննէս կթկս որդի Ջալալին մեծ իշխանի կանդնեցի զխաչս ի փրկութիւն հողոյ իմոյ...» :

9. «Այս է հանգիստ տր Ովհանէս կթղս. թվ. ՉԺԹ» :

10. «Այս է Առքոտկիս կթղկս» :

11. «Սիմէոն կթղկս» :

12. «Այս է հանգիստ Սիմէոն կթղկս թվ. ՈՒԿԵ» :

13. «Կամաւն Աստուծոյ եւ տր Սխմէսն կթղկս Մեծձանիս կանգնեցի սուրբ խաչս փրկութեան հոգոյ իմոյ...»:

14. «Թ՛վ ՉԺԴ. Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ եւ Ռզուքանս անարժան աղախին Քրիստոսի ամուսինն Հասանայ դուստր մեծ իշխանին Էլիզովին սպարոն մօրն Թամոճի միարանեցա տանս Մեծ իրեանց ընծայիւք տր Վդ. միարանքն դ. սր. ժամ տվին Յայտնութեան»:

15. «Թ. ՈԿԱ. եւ Նահակոյ Սակսարա որդի կանգնեց խաչս ի տապանես իմոյ յաղաթս յիշեցէք»:

16. «Կամաւն Աստուծոյ եւ Մաթիոս միարանեցոյ սուրբ Նշանիս. տր Սգ. միարանքս Ա. աւր ժամ տվին... ՉԻԱ.»:

17. «Ես Չաքարէ որդի Վախտանգա տվի զջաղացն Մխիթարա հոգոյն Չ. ժամ տվաք»:

18. «ՈԿԱ. թիւ եւ Սորիշահ ամուսին Վախտանգա տէր Սաշենոյ դուստր մեծին Սարգսի, քոյր Չաքարի եւ Իւանոյ վերստին շինեցի գեկեղեցին Մեծարանց»:

19. «Ես Մուշեղ որդի Հեջրին միարանեցա սուրբ ուխտիս, գնեցի զսուրբ նշանս եւ զջեղացաւն եւ տվի վանքս. տր Ս.ինն, միարանքս խոստացան ի տարումն Բ. ժամ առաքելոց տաւնին... թվ. ՉԽԹ.»:

20. «Թիւ Չ. Չալալին հրամանաւ եւ Վարհամ Հասան որդիք Սմպատա տվաք զծովատեղին հոգն մեր հաւր հոգոյն ի Մեծ իրենց աթոռս, տր Վդ. միարանքս տվին Գ. ժամ

Վարդավառին: Ա. Հասան: Ա. Մնպատ:
Ա. Թամարի:

21. «Ես Մուսէս միարանեցա սուրբն շանի
ընծախք. ար. Վդ. միարանքս ավին տուր
Բ. աւր ժամ Աւետեաց»:

22. «ՅԲ. Թուականութեան Հայո ի ժա-
մանակս Յովանեսի աղվան... իշխանի ես
Սողոմ... Եծարանց Էպիսկ կանգնեցի զս...»:

23. «Ես Գրիգորիս զնեցի Տանձուտին
հողն Էտու ի տունս ար սղ. Էաին Զ. աւր
սուրբ ժամ յաւթորէքն»:

24. «ԹՎ. ՈՂԹ. էր. ես Ստեփաննոս,
Սարգիս եւ Ներսէս Փիլիսոփէի զնեցի զՎալ-
ջաղկի հողն ի Սահաղին Էտեւի տունս Մեծ-
իրանց ար. Վդ. եւ միարանքս ավին ինձ Բ.
ժամ ի տուն ի նոր գատկին»:

25. «ԹՎ. ՈՂԲ. ես ար Սարգիս կանգ-
նեցի զխաչս ի տապանի Էդրաւր իմս աէր
Յակովրոսի արհիւսկիսկոսոսի եւ Մեծարանց
հայրապետի»:

26. «ԹՎ. ՈՂԴ. ես ար Սարգիս Էդրաւ-
րորդի տն Գիորգա Էդրայր ար Յակովրոսի
առաջնորդ տանս Մեծարեանց կանգնեցի
զխաչս»:

27. «Տէր Վարդան(ի) տապանս արհի-
ւսկիսկոսոսի»:

28. «Ի ՌճԿէ թվին. Կամուն Աստուծոյ
Էս մահտեսի Յարութիւնս նորագեցի զսուրբ
Էկեղեցոյս Էրկու զուսն յիշատակ ինձ եւ
ծնողացն իմ...»:

29. «Ես Յարութիւն կրեցի չավ...»:

30. «Այս է տապան Մեկքիսեղեկ վար-
դապետին

Որ է որդի Աղասարեանց Սարգիս բէկին,
Սա միարան էր Յակովբայ սրբոյ վանքին
Բարի կրօնիւք քառան եւ սմս լիովին
Վարձանեցաւ 18 Սեպտեմբերի 1850 ա-
մին»:

31. «Տապան տէր Գասպարին եւ տէր
Գասպարեանց, սա էր միարան սրբոյն Յա-
կովբայ վանան»:

32. «Կամաւն Աստուծոյ եւ տէր աղա . . . այ
արհիւպիսկոպոս որդի մե(ծի) Աշրուղին,
զնեցի ա . . . չի տեղս այս սահման . . . ի ժա-
րաջրին ձորն զնայ վեր Մարկոսա . . . »:

33. «Կամովն Աստուծոյ եւ Առաքել Մխի-
թար Բարդոժան երեց միարանեցաք տանս
Մեծարանց ասօղ եւ միարանք» (Բանասէր,
1905, էջ 135—147):

Այս արձանադրութիւնները կը ցուցնեն
թէ Ս. Յակոբի վանքը սիրուած է եւ եղած
կաթողիկոսարան ու հանդստարան: Նաեւ կը
յիշեն առաջնորդներէն եւ միարաններէն
ոմանց անունները:

Դատեան վարդապետը այս վանքին ա-
նուան մասին կ'արտայայտուի թէ կոչուած
է՝ Մեծ-արանց, վասն զի հոն մեծ այրեր՝ կա-
թողիկոսներ թաղուած են, եւ Ս. Յակոբ,
վասն զի հոն էր Ս. Յակոբի աջը (Բանասէր,
1901, էջ 135): Մեկնութիւն մը որ կրնայ
հաւանական թուիլ, այլ չէ համոզիչ: Կան-

խաւ անուանուած է ոչ թէ Մեծ-արանց, այլ Մեծի արանց: Հայկական թուականին ծագումին ատեն արդէն Մեծիրանց գաւառի Եպիսկոպոսութիւնը կար: Այդ շրջանին անկէ Աղուաններու Եպիսկոպոս կ'ըլլայ Տէր Աբաս¹⁶ (Կաղանկատուացի Մ. Պատմ. Աղուանից, էջ 391): Բայց դարեր վերջ է որ Ս. Յակոբի վանքը քաղաքական պարագաներու հետեւանքով քան թէ ուրիշ պատճառներով կ'ըլլայ Աղուաններու կաթողիկոսներու աթոռը եւ անկէ կը կառավարէին իրենց հօտը (Վրթանէս Քերթոզի ատեն կ'ապրէր Սիմոն Մեծ իւրեանց [Արարատ, 1896, էջ 477]):

Շատ բնական է մտածել՝ որ Մեծարանց վանքը օժտուած ըլլայ բաւական մեծ թուով բնակարաններով: Անոնց մեծազոյն մասը այսօր աւերակոյտի վերածուած է: Պահանջուած հողածութեան առարկայ չէ եղած, թէպէտ ունէր վանքասպական գիւղեր եւ 452 դեսիադին հող (Արարատ, 1896, էջ 43—44. Արձագանք, 1886, էջ 578. Արշալոյս Արարատեան, 1863, Թ. 701):

Նախապէս ունէր Ս. Նշանի մասունք մը եւ յետագային կը ստանայ Ս. Յակոբի մասունք եւս, որ յարգանքի շատ առարկայ կ'ըլլայ (Լէօ, Իմ յիշատակարանը, էջ 410, իսկ հնութիւններու մասին հմմտ. Թօփճեան, Յույ. Հայ. Չեռ. Գաղեան Վ.ի, Բ., էջ 73):

¹⁶ Մանօթ է Գրիգոր Եպ. Մեծարանց ասն եւ Հաւապոսկի (հմմտ. Հաւապոսկի վանքը):

Հաւանօրէն ունեցած բլլայ նաև շատ մը
զրչադիրներ:

Հոս կը կցեմ քանի մը յիշատակազրու-
թիւններ, որոնք Մեծարանցի պատմութեան
համար արժէքաւոր են:

«Փառք... Արդ... ցանկացող եղևալ...
Գրիգոր քահանայ, որ էր սա ի տանէն Արցա-
խայ ի մեծ նախագահ տանէն որ կոչի Մեծ-
իրանց աթոռ եւ ըստ բերման աւուրցս Յակո-
բու վանք եւ հարազատ հօրեղբարք սորա ի
սխն (սոյն) տեղի հանդուցեալք սուրբ եւ
երջանիկն Յոհան եւ անյաղթ փիլիսո-
փայն Յակովբ, որ զչափ աւուրց կի-
սաւրեա կատարեաց ի Քրիստոս...: Բայց
զրեցաւ աստուածային մատեանս ի թվկ-
հայկազեան տոմարիս ՁԽԶ ձեռամբ յող-
նամեղ եւ փցուն զրչի Յովհաննու ծա-
ռայի Յիսուսի Քրիստոսի ի գաւառիս Սի-
սակա ի գերահռչակ մայրաքաղաքիս Եղի-
ցեաց առ ոտս Տիրամար Աստուածածնիս
եւ սուրբ կաթուղիկէիս եւ փառաւորեալ
սուրբ Նախավկայիս յառաջնորդութիւն եր-
կրբորդ Ստեփաննոսի Լուսաւորիչ Հայաս-
տանեայց Սիւնեաց աթոռոյս եւ զրեցաւ ի յե-
ղեոն եւ ի դառն ժամանակս, յորում տառա-
պանք եւ նեղութիւն մածեալ ունէին զեղկելի
եւ զաշխարհիլի ազգս քրիստոնէից: Ձի մար-
մնապէս աշխատութեամբ չարչարեսցեն եւ
յայսմ պատուհասին խրատէ զմեզ ողորմած
բնութիւնն Աստուծոյ եւ զանյաղթելի գաւրն
Պարսից առաքեաց ի վերայ մեր եւ յայսմ ամի

զեկեզեցիք քանդեցին ի բազում դաւառս եւ ի քաղաքս դառն սուգ առեալ զմահ անձանց ըղձանայեալք եւ բազումք թողեալ զմենաստանս եւ զանասպատ խառնճանաչ շրջելով տարազմ եղեալ աւտարաշխարհիկ փախստական լինէին լալով եւ կոծելով ի մեծէ մինչեւ ի փոքունս եւ այս բազմապատիկ չարեաց մերոց, զոր կրեցաք եւ ոչ զղջացաք...» (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Լալայեանցէն) :

1383ին Աւետարան մը կը կաղմուի «Մեծ կողմանց Սաչենոյ եպիսկոպոսարանէս մայրաքաղաքէնս» (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 263) :

Յովհաննէս 1569ին կը գրէ ձեռագիր մը՝ «յերկիրս Սաչեան ի վանս Յակովբայ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորիսին, որդի Մէհրապ պէկին եւ յաշխարհակալութեան Շահ-Թահմասին» (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէն) :

Սաղաթիէլ 1577ին կ'աւարտէ Աւետարան մը՝ «Ի դերահռչակ եւ անուանի եւ փառաւոր սուրբ ուխտիս Յակոբայ վանք եւ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ սրբասէր եւ հրեշտակակրօն մխայրանիցն սորա տէր Սիմէոն արհիեպիսկոպոսին, որ ետ գրել իւր ուսին (անձին) եւ Բարսեղ եպիսկոպոսին եւ սրբասնեալ կրօնաւորացն տէր Եղիշէին եւ տէր Ոսկանին եւ միւս Բարսեղին, տէր Սարգիսին... ի յերկիրս Սաչեան ի հայրապետութեան Տեառն Յովհաննէս կաթողիկոսին եւ

յաշխարհակալութեան Շահ Թահմանին» (Թահմազին: Լալայեանց, Յուց. Հայ. Ձև. Վասպ., էջ 686—688, ուր եւ կը յիշուին «աշխատաւոր վանիցս»՝ Գոհար եւ Մարիան):

«Ի գաւառին Խաչենաց Արցախ նահանգի ի վանքս Մեծիրանաց Ս. Յակոբրայ» 1664ին կը գրուի դարձեալ Աւետարան մը (Սմբատեան, Շամախի, էջ 243):

10. ՊՏԿԻ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ԿԱՄ ՊՏԳԵՍՐԵՐՔԻ ՎԱՆՔԸ ¹⁷

Ուլու-պապ շէնի արեւելեան կողմը՝ բարձր սարի մը գագաթին վրայ թառած է այս վանքը: «... Ունի միւսնոյն ձեւը եւ գրեթէ նոյն իսկ մեծութիւնը, ինչ որ ունի Գոշայ վանքն, մինչեւ քարերի գոյնն, կարծրութեան աստիճանն, ճարտարապետութեան ոճն նոյն եւ նման են միմեանց: Տարբերութիւնն այն է միայն, որ բարձր եւ սրածայր է Գոշայ կաթուղիկէն եւ ունի հին գաւառիթ» (Արցախ: էջ 163. հմմտ. Լէօ, Իմ յիշատակարանը, էջ 408—409):

Եկեղեցւոյ խորանին առջեւն է Գէորգ սրբակեաց անձին գերեզմանը եւ աջակողմեան սիւնին վրայ դրուած է՝ «Ղուկաս վարդապետ ի թուին Հոյոց ՌՄԼ (1781) շինեաց զմի ջրաղաց եւ Լա սմա յիշատակ» (Ջալալեան, Ճամբ., Ա., էջ 196. Ալիշան, Սիսական, էջ 270) 4

Ս. Գէորդի շինութեան ատեն — աւան-

¹⁷ Կը ցուցուի եւ Գարդմանի մէջ (հմմտ. անդ):

դութեան համաձայն — աշխատած է նաև որձ արջ մը, որ սատկելէն յետոյ հոն ալ թաղուած է: Նման աւանդութիւններ ուրիշ վանքերու համար եւս հիւսուած են:

Շինութեան տարին անծանօթ է: Աւետարան մը — գրուած 1490ին կը գրուի՝ «Ի դուռն Խաչենու Պտկի սուրբ Գէորգ զօրաւարին (Հ. Աճառեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Նոր-Բայազէտի, էջ 22): Վանքը վերականգնած է Յովհաննէս վարդապետը (Արարատ, 1896, էջ 44), իսկ հոն նահատակուած է մահմեդականի մը քրիստոնեայ եղած որդին (Հայ Նոր Վկաներ, էջ 693):

Ս. Գէորդի վանքը թէև շատ կալուածի տիրացած է, սակայն խեղճ դրութեան մատնուած (Արձաղանք, 1886, էջ 578. Արարատ, 1896, էջ 44—45 եւ Արշալոյս Արարատեան, 1863, Թ. 701):

11. ՎԱՂԱՀԱՍԻ ԿԱՄ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ԿԱՄ ՏԻՐԱՄՈՐ ՎԱՆՔԸ

Թարթառ գետի աջ ափին հիմնուած է Վաղահաս կամ Վղահաս գիւղի վանքը: Եկեղեցին կոչուած է Մայրաքաղաք կամ Տիրամայր: «Եկեղեցու մեծութիւնից եւ գերեզմանատան ծառալից երեւում է որ ժամանակու հոշակաւոր վանք եղած է մայրաքաղաք» (Արցախ, էջ 191): Բացի այս մեծ եկեղեցիէն, որ տորոնագոյն սրբատաշ քարերով շինուած է, կայ ուրիշ նեղ ու փոքրիկ եկեղեցի մը: Այս երկուքին մէջ մտած է դա-

ւիթը, որ քանի մը մասի բաժնուած է. մէկ մասը դրադարան է: Սոյն գաւիթին խորանին ճակատին վրայ արձանադրուած է՝ «Աստուծոյ շնորհուն եւ Կոստանդին (Ա.) կաթուղիկոս ամենայն Հայոց միաբանեցոյ եպիսկոպոսարանիս ի ձեռն հոգեւոր որդւոյ իմոյ տէր Մարգարէին, յիշխանութեան մեծի Ջալալ Գաւլին եւ առաջնորդութեան սորայ Տեառն Ներսիսի Աղուանից կաթուղիկոսին եւ այլ սպասաւորք սուրբ ուխտիս հաստատեցին Գ. պատարագ ի տաւնի Տեառնընդառաջին, Բ. ինձ, Ա. տէր Մարգարին, կատարիչքն օրհնին յԱստուծոյ... ի թվիս ՈՂԵ էր»:

Գաւիթին խորանին աջ կողմը կայ՝ «ՈՒԲ թուականութիւն Հայոց ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորոյ եւ Հասան որդի Վասակայ շինեցի զեկեղեցիս...»:

Գաւիթին դրան ճակատին վրայ՝ «ԶԳրիգորէս եւ զմայր եւ զամուսին յաղաթս յիշեցէք, թվ. ԶԺէ»:

Գրադարանի պատին ստորտը՝ «Յառաջնորդութեան Գրիգորոյ եւ Սիմէոն եւ եղբարք իմ ետու շինել զփունախուցս եւ կաղմել զգրատունս եւ նդրարք ետուն Բ. պատարագ. կատարիչքն աւրհնին»:

Իսկ խաչարձանի մը վրայ՝ «Յանուն Աստուծոյ եւ Յոհան դրատէր եւ վախտանդս կանգնեցաք զխաչս ի տապանի որդւոյ իմոյ Գրիգորի, թիւն ՈԿԲ էր (Արցախ, էջ 192. Ջալալեան, Ճամբ., Բ., 231—233):

Վաղահասի վանքը եպիսկոպոսանիսա
 եղած է: Առաջնորդներէն ծանօթ են՝ Գրի-
 գոր, Յովհաննէս եւ Ներսէս:

12. ՎԱՃԱՌԻ ՎԱՆՔԸ

Վաճառ աւերակ քաղաքին հանդստարա-
 նին մէջ կան եկեղեցի մը եւ երկյարկանի մա-
 տուռ մը: Անոնց շինողն է Մամբան թագու-
 ճին: Այնպէս կը թուի՝ թէ անոնց մօտ եղած
 ըլլայ փոքրիկ վանք մը, վասն զի հոն գրա-
 նուած քանի մը կարեւոր արձանագրութիւն-
 ներէն սմանց մէջ կայ «միարանքս տուին»
 (Արցախ, էջ 184—185), որ սակայն եկե-
 ղեցոյ քահանայութիւնն ալ կրնայ ակնար-
 կել:

13. ՕՆԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Պարեցիք զիւզի մօտերը: Աննշան: Իր
 քովերը կայ քարուկիրով շինուած մատուռ
 մը, որ Անապատ կը կոչուի (Արցախ, էջ 157—
 159):

ՀԱԹԵՐԻՒՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Հաթերք կամ Ըռստակ (Ըռստխական) գաւառը կը տարածուի Թարթասի, Եանչաղի ձախ եւ Թըղու աջ ափերուն միջև :

1. ԳԱԴԻ ԿԱՄ ԽՈԹԱՅ (ԳՈԹԱՅ) ԿԱՄ ԽՈՒԹԱՅ
ՎԱՆՔԸ

Թարթաս գետի ձախ կողմը բլրակներու եւ Լաչին-Ղայկայի ժայռապարխսպներու մէջ շինուած է Դաղի վանքը եւ «Կարելի է ասել բնական մի մեծ փոսի մէջ, միանգամայն զուրկ հորիզոնից . . . գետից մինչեւ վանական շինութիւնները մօտ կէս կիլոմետր է : Վանական բոլոր շէնքերը շրջափակուած են հասարակ պարխսպներով, բայց ոչ իբրեւ բերդի պարխսպներ . . . : Վանքին կարելի է մօտենալ հիւսիսի բարձրութիւններից կամ արեւելքի բլուրներից» (Տէր-Մովսէսեան Մեսրոպ արքեպ., Հայկական երեք մեծ վանքերի Տարթևի, Հաղարծնի եւ Դաղի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները, Երուսաղէմ 1938, էջ 85¹) :

¹ Այս գիրքը սակայ պիտի յիշատակուի «Տաճաղ» համաստեղութեամբ :

Դադի վանքը զանազան շինութիւններէ
բաղկացած է :

Հնագոյն տաճարը կամ Բագիլիկը (Տա-
հադ, էջ 85) կը գտնուի հիւսիսային գառի-
վայրի թեքութեան վրայ եւ անոր հիւ-
սիսային ու արեւելեան պատերն ամբող-
ջապէս արտաքուստ հողի մէջ ծածկուած
են : Ծինուած է անտաշ քարերով եւ կամա-
րածածկ է : Թէեւ այժմ գմբէթ չունի, սա-
կայն այնպէս կը թուի թէ ժամանակին գմբէ-
թով օժտուած եւ կամ եթէ գմբէթէ զուրկ
էր. ամէն պարագայի վերնամուտով անոր
յուսարութեան հող տարուած էր : «Բաւա-
կան երկար ձգւած շինութիւնը միջում սիւ-
ներ չունի եւ տանիքի կամարները յենում
են պատերին միացած երկու կողմից երեքա-
կան կիսասիւների վերայ : Իրրեւ բաղիլի-
կային յատակադիժ ունի միանաւ կերպա-
բանք, իրենից ներկայացնելով մի երկար
քառանկիւնի յատակադիժ, առանց որ եւ է
բաժանումի» (անդ, էջ 85) :

«Հիւսիսային պատին մէջ կան չորս, իսկ
հարաւայինի մէջ՝ երկու որմնադարաններ,
«Որոնց օրինակը եկեղեցու մէջ սովորական
չէ եւ ոչ էլ նպատակը հասկանալի» (Տահադ,
էջ 85) : Ունի երկու դուռ մին՝ արեւմտեան
պատի մէջ տեղը եւ մէկալը՝ հարաւային եւ
արեւմտեան պատերու անկիւնը : Դարձեալ
ունի՝ «սեղանի ապսիս, կողքերին փոքր
խցիկներ» (անդ, էջ 85) :

Ինչպէս աւերակներէն կարելի է հաւաստեալ հաստատել՝ այս եկեղեցին հին շինութիւն է եւ սաէպ նորոգութիւններ տեսած, սակայն չէ կրցած տոկալ ժամանակի հարուածներուն:

Առաջին եկեղեցւոյն կից է երկրորդ բազիլիկան՝ եկեղեցին, որ անկէ աւելի նեղ է եւ կարճ: Շինուած է անտաշ քարերով «եւ հրսիս-հարաւ ձգուած՝ միջնորմով բաժանուած է երկու հաւասարի, արեւմտեան մասը հաւանական է յատկացրած էր ժամատան» (անդ, էջ 86):

Այս զոյգ եկեղեցիներու շարունակութեանը — արեւելեան անկիւնը — կանգնուած է Արդու խաթունի եկեղեցի-կաթուղիկէն: «Ամենահոյակապ եւ գեղեցիկ շինութիւնն է սա, սրբատաշ քարերով, ԺԳ. դարու հայկական ոճի ընդհանրացած ոճով կառուցուած: Յատակաղիծը խաչաձև գմբէթաւոր եկեղեցիներինն է, համարեա հաւասար քառանկիւնի թեւերով, ներսում չորս ապսիսներ, որոնց անկիւններում գոյացած որմերը հոյակապ գմբէթի յենարաններն են: Պատերը դրսից ցցուած քներ չունին (Տահադ, էջ 86. հմմտ. Ազգր. Հանդ. 1913, Իէ., էջ 82):

Աւագ սեղանին կից, եկեղեցւոյ ներքը, կան ութը փոքր սեղան եւ այն՝ չորս անկիւններու եռայարկ սենեակներու կամ խորաններու մէջ: Այդ սենեակներու երկրորդ յարկը

կ'առաջնորդեն պատերէն դուրս ցցուած աստիճանները, որոնց մէկ մասը տաշուած եւ կտարտուած է:

Եկեղեցին ներսէն ու դրսէն միատեսակ տաշուած քարերով կառուցուած է: Պատերը զարդարուած են նկարներով, որոնցմէ մաս մը եղծուած եւ մաս մըն ալ դեռ մնացած է, բայց ոչ՝ բոլորովին անապարտ:

Այս եկեղեցւոյն եւ երկրորդ բազիլիկային յենուած է սրահը, որ ունի հինգ հաստ սրմնաշար սիւն, որոնք աղեղնաձեւ միացած՝ իրենց վրայ կը կրեն կամարածածկ տանիքը: Ասիկա՝ շինութեան ձեւովն ու տեղովը՝ Տաթևի համանման շինութիւն է:

Ասոնցմէ զատ Դաղի վանքն ունեցած է զանդակատուն, ժամատուն, քանի մը մատուռ, երկու «տաճար» (ընակախոյր), զինետուն եւ անշուշտ հիւրանոց, գործատուն եւ մատենադարան (Տահաղ, էջ 89—91. Ազգ. Հանդ. 1913, Բ., էջ 75—84. Նոր Դար, 1892, Թ. 15):

Այս եկեղեցիներն ու շէնքերը² միանուազ չեն շինուած, այլ դարերու ընթացքին եւ իրենց ճարտարապետութեան օրինակներ ունեցած կ'երեւան արդէն դոյութիւն ունեցող ուրիշ շինութիւններ — նուազ փոփոխութեամբ:

² Թօթայ վանքի մէջ կայ հրաշալի Խաչքար մը, որուն համար Փրանսացի ճամբորդ մը խոշոր գումար մը կ'առաջարկէ զոյն Փրանսա փոխադրելու ցանկութեամբ (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1492):

Գատի վանքէն դեռ անեղծ պահուած եւ մեղի հասած են քանի մը կարեւոր արձանագրութիւններ, որոնք եթէ ոչ լրիւ, գոնէ բաւական ցոյցուեն, անոր պատմութիւնը մեղի կը ներկայացնեն:

«Շնորհիւն ամենակալին Աստուծոյ Հաւր եւ միածնի Որդոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի եւ պարգեւաւքն ամենասուրբ Հոգո (եւ) Արքուիսաթուն նուաստ աղախին Քրիստոսի դուստր մեծի իշխանաց իշխանին Քրդին եւ ամուսին Վախտանկա թագաւորազնո տեառն Հաթերքո եւ ամենայն Երկրին Սաշենո յուսով մեծաւ շին(եցի) զսուրբ կաթուղիկէ ի տեղոջ հանգստարանի առն իմո եւ զաւակաց իմոց Հասանա անդրան(կին) իմո եւ Գրիգորի եւ ի Տէրն կիսաւրեա վախճանեց(աւ), զի վասն իմ մեղաց պատժեաց զիս Աստուած եւ Երարձ ի գլխո իմո զերկոսեան պսակն վայելուչ, զի անդրանիկն իմ Հասան սպանաւ ի Թուրքաց պատերազմին վասն քրիստոնէական հաւատոյս եւ զկնի Երից ամսոց եւ կրտսեր որդին իմ Գրիգոր ի Տէրն կոչեցեալ պարտ բնութեան հատուցանելով վճարեաց ի կենցաղս եւ փոխեցաւ ի Քրիստոս սուգ անմխիթար... Թշուառացելո մաւրս իւրեանց, այլ զի ի կենդանութեան յոյս ի մտի եզ... շինել Եկեղեցի յայսմ, տեղոջ եւ ոչ ժամանեցին վասն արագահաս լինելո (ի վերայ նոցա մահուն) ինձ աւանդեցին անդարձիւ կատարել զփափազ սրտից նոցա եւ իմո եւ զստերաց հայցեմ, որք Երկրպագէք սրբո խորանիս յի-

թեամբն Աստուծոյ եւ եղեն ինձ Զ. որդի
 զրեբղերս եւ զգաւառս ետու նոցա եւ ես ի
 վանս մօր իմ եղբայր սպարոն տէր Գրիգորէս
 եւ եղէ կրօնաւոր եւ բերի զխաչքարս ի
 յԱզուայ շատ աշխատութեամբ եւ բազում
 հնարիւք կանգնեցի սուրբ նշան հողոյ իմոյ . .
 ՈՒԱ. (1182) թուիս» (Արցախ, էջ 204. Տա-
 հաղ, էջ 97) :

«Ես Մամա թագուհի ամուսինն Հասանայ
 դուստր Կոլրիկայ թագաւորին կացաք աւա-
 դութեան ամս Լ. (Խ.) ես եւ այր իմ թողեալ
 զհայրենիքս որդւոց մերոց եկաք ի վանքս
 մօտ տէր Գրիգորիս եւ որդի մեր հոմանուն
 նորին եւ զգեցաք զձեւ միանձանց եւ կանգ-
 նեցի զխաչս յիշատակ հողոյ իմոյ . . .» (Տա-
 հաղ, էջ 90. Արցախ, էջ 204) :

«Աւզնականութեամբն Աստուծոյ ես Մամ-
 քան (Մամա) ամուսինն արիականին Հասա-
 նայ եւ որդի մեր Գրիգոր տեարք գոլով տե-
 ղոյս հայրենեալք որ եւ մեր սպարոնէքն հաս-
 տատեցին ի ԶԺԶ թվին տվաք ի սուրբ ուխտս
 զԾովատեղ, Զաջուռնաց, զԶոյլէկանց : Ես
 Գրիգոր տվի զԶագունաց հողերն զմեր բա-
 ժին իւր ձորեցոյն որդիք իմ տէր Սարգիսն
 եւ միարանք սահմանեցին սուրբ Ստեփան-
 նոսի տաւնի ժամն, որ լինի իմ մաւրն եւ ա-
 մուսնոյ իմոյ Ասփին . . . Մոխրաբաքս մեր բա-
 ժին եւս տվաք սուրբ ուխտս ԶԿԱ. » :

«Շնորհիւն Աստուծոյ եւ Աշոտ որդի
 Ամիր Հասանայ . . . ամ իշխանէն Պոաւչա եւ
 մայրն իմ Աճիրնի միարանեցաք սուրբ ուխ-

տիս եւ տփաք . . . հողն ի Խաչենապետի զլ . . . սուրբ կաթողիկէս տէր Աթանաս . . . տփին ինձ պատարագ դամեն եկեղեցիս թփ . ԶԻ» :

«Կամաւն Աստուծոյ եւ Սմպատ իշխան որդի մեծին Լիպարաի միարանեցայ սուրբ ուխտիս Գրիգու վանաց առաջնորդութեամբ տէր Աթանասսա զՅունդաշանց այգին եւ յեղեգիս իմ գնած Զրիթահանքն եւ այլ արդիւնք ըստ կարի եւ զԿանանչաւոր ընդ Եղնայն (°) որ հաստատեցի սմեն խարճովն անջատ եւ ետու ի սուրբ կաթողիկէս : Տէր Աթանաս եւ այլ միարանքս սահմանեցին մեզ Զատկին յարութեան կիրակին աւրն գամեն եկեղեցիքս մեզ ժամ . . . թուին ԶԺԳ» (Տահագ, էջ 96) :

«Կամաւն Աստուծոյ եւ Վախտանգ որդի Սմպատա ծառայի եւ ամուսին իմ Նանա ագախին Քրիստոսի միարանեցաք Դատէվանաց եւ տուաք ի հայրենեաց մերոց զՇեչաչորենցն եւ այգի մի ի Խողենիկս եւ մեծածախ մասամբ խաչ մի մեծաւ յուսով եւ ընակիչքս տէր Գրիգորիս եւ միարանք սահմանեցին մեզ Բ. ժամ գամենայն եկեղեցիքս գաւան Յովաննուն, Անաին եւ գաւան Վարդանանց Վաղտանդա ՈՂ էր» (Տահագ, էջ 94), Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 597, ուր թուականն է ՈՂԱ) :

«Կամաւն Աստուծոյ եւ Գոնցէս եւ որդիքս Հասան եւ Վահրամ թոսն Գափանայ տփաք ի Դաղէվանս զմեր հայրենիքն զՅուգիերս սահմանովն խաւովն» (Զարախանց, Ճամբ., Բ., էջ 226) :

«Ներդ այս է մահին թիւ(4)ն ՌՃԺԶ էր, ևս անարժան Սոլիս գրեցի»:

«Կամաւն Աստուծոյ ևս Գրիգոր անտես չբամանաւ Տեառն Աթանասի և Կամակոյութեամբ այլ եղբարցս զնեցի իմ ընչիւք զԱխտալախ և Էտու յեկեղեցիս և խառնեցա ընդ եղբայրութիւն սոցա և սահմանեցին ինձ ի տանի Երեւման սուրբ խաչին զ. աւր պատարագ»:

«Աստուած ողորմի տէր Եղիէին հողոյն»:

«Կամաւն Աստուծոյ ևս Սասնա ձեռնաւոր միարանեցա սուրբ ուխտիս առաջնորդութեամբ տէր Աթանասի Էտու զՍարուտանց հողն, զ. եզն և այլ արգիւնք ի սուրբ կաթուղիկէս և սահմանեցին ինձ Բ. աւր ժամ ի տանի Սահակոյ... ՉԺ»:

«Կամաւն Աստուծոյ ևս Սերոբ Զրվչակեցի միարանեցա սուրբ խաչի հաւրայքն մի աւր պատարագ սահմանեցին ի տարին»:

«Աստուած ողորմի Կիրակոսի ամուսնուն, թիւ. ՉԻԷ»:

«Քրիստոս Աստուած ողորմի Սարկաւազ, որ ևս ընծա եկեղեցոյս տէր Սգս և միարանքս Էտու Բ. պատարագ ի տարում ի տանի սուրբ Թէոդորոսի...»:

«Ես Մամա դուստր Վաղտանկա տեառն Հաթերքայ Էտու զիմ հայրենի պաշտպամակ և սպասք եկեղեցոյս յոսկո և յարծաթո ի սուրբ կաթուղիկէս յառաջնորդութիւն Տեառն Գրիգորիսի և սուրբ եղբարքս սահմանեցին

դտաւն սուրբ Յակոբայ եւ զկիւրակէն զամէն
եկեղեցիքս անխափան ՈՂ» :

«Զուստա Վարդնի որդի Գրիգոր կազմող
սուրբ Նշանիս յիշել ազաշեմ ի Քրիստոս» :

«Նկրող սուրբ նշանացս զՊօղոս յիշեցէք» :

«... Իմ եղբարքն ետուն ինձ եւ ես կա-
մաւք տուի սուրբ կաթուղիկէս ա. շորեցա
հողի շինակնարան ա. ջազաց ա... անազ-
սիտի շուրջառ պատուական յառաջնորդու-
թեան տէր Գրիգորիսի որդւո Վասակա եւ
սոքա ետուն ինձ դ. աւր զամենայն եկեղե-
ցիքս» :

«Աստուած ողորմի Սարգսի» :

«Անուամբ Աստուծոյ եւ Գրիգոր որդի
Հասանա, որ մեծ յուսով տուի ի Դաղի գե-
րեզմանս դ. տուն շինակ վասն հողո իմո յա-
ռաջնորդութեան Տեառն Գրիգորիսի եւ սոքա
տուին ինձ զտաւն սրբոյն Գրիգորի... ՈՂՔ» :

«Ես Հասան որդի Գրիգորի... դեան իւր
սահմանովս» :

«Ես Սեւադ իշխան որդի Սմպատա եւ ա-
մուսին իմ Թաճերն տուաք ի հայրենեաց մե-
րոց ի Դաղի վանս զԿամբջատափ ա. այգեննի
Սոյգենեկուց ի նշխարատունն մեծ յուսով
Տեառն Գրիգորիսի, միարանքս ետու մեզ բ.
ժամ զամեն եկեղեցիքս զտաւն Տեառնրնդ-
ատաջին ինձ զԱւադ Հինգշարաթ աւրն Թա-
ճերին... Թիւն ՈՂ» :

«Կամաւն Աստուծոյ եւ տէր Ներսէս
Լպիսկոպոս Զարարերդոյ միարանեցայ Դատի
վանացն, մին այգին հիւրատանն, տէր Գրի-

դորիս եւ միարանք սահմանեցին ինձ ի տառնի
Տեառն Բարսղի Բ. աւր պատարագ... ԶԲ» :

«Սոնդքար փաշէս դուստր պարոն Աղ-
բուղին ետու կաղմել սուրբ նշաններս» :

«ԹՎ. ՌԾԴ (1605) Թուղոն երեր» :

«Ես Յովանէս երէց Կոտուցի իմ հալալ
արդեամբք միարանեցա սուրբ ուխտիս եւ
սահմանեցին ինձ ի Յոյանութեան ճրաղա-
լուցին ա. պատարագ... ԶԳ» (1271) :

«ԹՎ. ՈՀԳ (1224) ես աէր Գրիգորիս ա-
ռաջնորդ սուրբ ուխտիս որդի նահատակին
Վասակայ շինեցի զժամատունս յիշատակ
հոգւոյ իմոյ, յաղաւ...» :

«Այս է հանդիստ Մամքանին ամուսնո
դստեր Քրդին եւ Սաւրիշահի մաւր Գրիգորոս
աղաչեմ յիշել ար. թՎ. Զ» (1251) :

«Ս. Աստուածածին Քրիստոս Աստուած
...եւ Մամքան դուստր Քրդին եւ Սորիշահի,
ամուսին Հասանայ կանգնեցի զխաչս» :

«...Երանեալն եւ Դաղէի եւ Սաղաի ա-
թոռակալն աէր Յոհաննէս կորայր քաջ զօ-
րականին Հասանա արքայաշնորհ իշխանին
հաւրն զինվորին Գրիգորոս աղաչեմ յիշէք ի
բար. թՎ. ԶԾԴ» (1305) :

«Ես Գրիգորիս որդի նահատակին Վա-
սակայ առաջնորդ ուխտիս Դաղուի վանայ
կանգնեցի զխաչս Մահանին, ընթեռնոյք յա-
ղաւթս յիշեցէք» :

«Թիւ ՈՂ (1181) ես Սարգիս որդի Աշո-
տա կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգո
հանկստեան իմս...» :

«Թ. ՈւՍ. (1182) յիշեցէք. ես Հասան կանգնեցի զխաչ եզրաւր իմո վարհամա յադաւթ» :

«Թ. ՈւԹ. (1290) ես Գրիգորէս որ(դի) վախտանդա կանգնեցի զխաչս մաւր իմո Շուշկանա, որք երկրպագէք յադաւթս յիշ.» (Տահադ, էջ 84—91, 94—97. Զայաւեան, Ճամբ., Բ., էջ 198—205, 220—228. Արցախ, էջ 203—209. Ազգր. Հանդ., ԻԵ., էջ 80 եւն. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 356—364. Նոր Դար, 1893, Թ. 17) :

Զանգակատան վրայ, դոր Գօփեանց վահրամ իշխանին որդին Սարգիս եպիսկոպոսը շինած է, կայ հետեւեալ կարեւոր արձանագրութիւնը՝ «Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ եւ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի այս մեր գիր է իշխանական հրամանի: Ես Տուրսունս, Սէյախս, Պոսաչս, Գրիգորս, Հասանս, եւ եզրաբքս եւ որդիքս մեր զայս հաստատա սիկիլս աուաք տէր Աւազ եպիսկոպոսի եւ իւր եզրայր Մանուէլ արեղային, որ մեր հայրենի աթոռն գԴատի վանս, զԹաթրի վանս, զԳեատամէջն, որ մեր գերեզմանատուն է ի մեր պապունցն մեզ մնացած, վասն սոցա լաւ միամտութեան համար, զի ի վանորայքս մարդ չկար, որ յառաջն կար եւ չէն պահէր եւ եկեղեցիքս լուսաւորէր, յայս պատճառէս երես դրաք եւ զայս սուրբ աթոռին ի նոքա ապսպրեցաք եւ զերկու իշխանութիւնն էլ չէնց ի նոսա յանձնեցաք, որպէս առաջին մեծ կաթողիկոսն մ՛ծ տէր Զաքարիային, տէր

Աթանասին եւ տէր Սարգսին էր տուեալ գԳա-
տի վանս, զԽաթրի վանս, զՀաղրատ իւր վի-
ճակաւն, նոյնպէս եւ այս տէր Գրիգոր կա-
թուղիկոսն զայս երեք աթոռս հաստատեաց
վիճակաւ եւ շրջարեւական թղթիւ»:

«Կամ աւն ամենակալին Աստուծոյ եւ Սէյ-
տիս, որդի պարոն Շանչին, թոռն պարոն
Հասանայ, եւ Գրիգորս, Հասանս, Պէկիս,
Ալիթունս, որդիք պարոն Վահրամայ, թո-
ռունք պարոն Հասանայ, եւ Այտինս որդի
պարոն Տուրսունին, թոռն պարոն Աղբու-
լին, եւ Շահանչէս որդի Հասանայ թոռն պա-
րոն Ճհանչին, մեք չորս կորարք տուաք մեր
վանորէիցս զԱպահէն, զԽութ, զԽոպենակս
իւր չորս սահմանովն, ի Չափարին հան-
տէն Չաղունանց աղարակ տեղովն, Բոնչի
աղբիւրովն, Թաղանանց գետովն Պետրոսա-
րակ, որ մեր պապերն տուեալ են, զՍոխա-
նանց, զՕսլատեղն, Ջաջոռանց, Չաւրէ-
կանց, զՅրանտուն, զՇիրամանանց, զԳրիգորա-
թաղս, զԳատի վանս իւր քաւլակերտովն,
զՀերանանց, զՀակոտակարերդովն, Նաւի
աղբիւրովն, Բերդաքարովն, Կոստաշատու-
ցովն, Ողնովն, Խուզենակոց մեծ այգին, Մա-
նանաձովն, Մաղիկանց, Նզնարաձանց, տուաք
Աւագ Եպիսկոպոսին, որ մեր ճոճաւոր էր,
քանի որ իւր պէտքն է վարէ, տասանորդն
առնու եւ տայ վանքին անպատճառ: Այս կղև
մեր ուխտ առաջի Աստուծոյ եւ սուրբ Դատի
առաքելոյս . . .» (Արցախ էջ 209):

Յստաջ բերուած արձանագրութիւններէն

չատ պայծառ կը տեսնուի, որ Գատի վանքը Թաշէնի իշխաններու եւ իշխանուհիներու ստեղծագործութիւնն է եւ անոնց հոգածութեան առարկան: Այս՝ անոնց ձեռներէջութեամբը հիմնուած, պահպանուած եւ նորոգուած: Անոնց առատաձեռնութեամբը գիւղերով եւ ուրիշ կալուածներով հարստացած: Անոնք իրենց կենդանութեան ատեն զայն պատուած են իրենց այցելութեամբն ու ներկայութեամբ: Մինչեւ անգամ Հասան եւ իր կողակիցը Մամա աշխարհէ կը հրաժարին եւ անոր մէջ կ'անցնեն զուցէ իրենց ամէնէն հանդարտ օրերը — հաւանաբար իրենց համար շինուած յատուկ կացարանի մէջ (Տահազ, էջ 90)³:

(Դադի վանքի մանրամասն նկարագրութիւնը եւ արձանագրութիւնները տեսնել՝ Տահազ, էջ 83—106 եւ Ազգր. Հանդ. 1913, Իէ., էջ 80—84):

Նկատի ունենալով Դադի վանքի գիրքը եւ անոր եկեղեցիներէն ոմանց հնութիւնն ու ոճը՝ կարելի է ըսել՝ թէ հոն արդէն կանխաւ համանուն վանք մը կար եւ ապա Թաշէնի իշխաններու հաճութեամբն ու առատաձեռնութեամբը նոր եկեղեցի մը շինուեցաւ եւ ուրիշ շէնքեր կառուցուեցան: Այդպէսով վանքը իր խկական արժէքն առաւ: Համակարծիք ենք Մադխարոսի թէ Արզու խաթունը — վանքի

³ Չաւի՛ մեռած ՇՂԵ թուին՝ «այրեաց եւ զստաբերազիր ուխտ սրբութեանն, որ կոչի Դադուի վանք» (Հոյսապատում, Բ., էջ 345):

մեծ բարերարն — անոր եկեղեցւոյն շինութեան ատեն իրեն խորհրդական ունեցած ըլլայ Յովհաննէս Եպիսկոպոսը, որ Հաղրատի առաջնորդն էր: Նաև կրնայ ըլլալ որ անոր առաջարկովը կամ ի յարգանս Հաղրատի Ս. Նշանին՝ Արղու խաթունն իր նորակերտ «Գաղի վանքի կաթողիկէին սուրբ Թաշ կամ սուրբ Նշան անուն տւել» է (Տահադ, էջ 88):

Չեւնարկու եւ առատաձեռն եղած են Արղու խաթուն⁴, Հասան, Մամա, Գրիգոր, Սմբատ եւ ուրիշները (Արցախ, էջ 207) եւ անոնց փստահութիւնը փայլած ու լաւ դործունէութիւն ունեցած են Գաղի առաջնորդները, մանաւանդ Աթանաս, Սարգիս, Գրիգորիս⁵ եւ Գրիգոր⁶:

Անոնք սիրեցին այդ վանքը, անոր սպաս դրին իրենց ուժերը եւ շատերը բախան ունեցան անոր կամարներուն տակ հանդէսը:

Գատի վանքը Եպիսկոպոսանիստ էր եւ դամբանարանը վախժանկեան ցեղին (Արցախ, էջ 205—206):

Սոյն վանքի մասին որքան շատ են քարի վրայ եղած յիշատակութիւնները, այնքան կարծես սակաւ են թղթի վրայ եղած տեղեկութիւնները: Պետրոս բարունապետի նկատմամբ, որ ժէ. դարուն Գաղի առաջնորդ

⁴ Կիր. Գանձակեցին անոր մասին կը գրէ՝ «Ն. ոչ ճիւղն այս եկեղեցւոյս արար ծածկոյթ այլ եւ այլոց ... Եւ Գատի վանիցն» (Պատմ., էջ 11):

⁵ Գրիգորիս կը ջանայ Գաւթ Մուրեցուցիչի խոսովութիւնը բառնալ (անդ, էջ 184):

⁶ Գրիգոր 1558ին զանազան շինութիւններ եւ նորոգութիւններ կ'ընէ (Արցախ, էջ 209):

Եղած է կան քանի մը յիշատակագրութիւններ (Հմմտ. Արարատ, 1888, էջ 484—485. Ալիզան, Սիսական, էջ 35 [37], շ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. շ. Պոտուրեանէն, 1684) : Յառաջ բերենք հետեւեալ յիշատակարանը. «Արդ ի ժամանակի յորում գնեցաք զկենսարուխ սուրբ Աւետարանս, էին կաթողիկոսք ի տանս Աղուանից երջանկափառ հայրապետք զաէր Երեմիայն եւ զաէր Սիմէօնն, զսուրբ աթոռոյն Գանձասարայ եւ զմերումս նահանգի տաաջնորդութեան զԴաղի վանից եւ զԽաղի վանից արհի եւ պանծալի բարունապետքն զաէր Պետրոսն եւ զաէր Յոհաննէս, զաէր Բարսեղն եւ զաէր Գրիգորն եւ զաէր Աթանասն եւ զաէր Ղազարն եւ զաէր Ստեփաննոսն . . . Գրեցաւ (աւետարանս) ՌՃԽԳ (1694) թուին Յունիսն ԺԹ. յամսեան ի ժամանակի յորում նորոգէաք զսուրբ աթոռս Խատէի . . .» (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 998—1000⁷) :

⁷ 1411ին . . . յեղիսկոպոսութեան նահանգիս սուրբ աթոռոյն Աղղէի (Դաղի վանից) աէր Չաքարիայի՝ Մարի Գեաամէջ վանքի մէջ ճաշոց մը կը դրուի (Նօտարք, էջ 39—40) : 1684ին Մարի մէջ բնդ հովանեաւ Դաղէի Ս. Առաքելոյն . . . Վասպարիս Քարոզգիրք մը կը գրէ, իսկ Բարսեղ քահանային (նոյն տարւոյն մէջ) Պետրոս վարդապետը ժողովածու մը նորոգելի կու տայ «ի սուրբ եւ ի զերահօշակ Դաղէի վանս» (Աղղբ. Հանդ., ԺԲ., էջ 168) : Հասկնալու է Արատի Ա. Թճղէի վանքը : — 1626ին Վարդան քահանան կու գայ «ի սուրբ յուխոս Դատիվանոց» (Թօփճեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Դաղեան Վ. ի, Բ., էջ 32) եւ 1652ին կը յիշուի Ստեփանոս արքեպիսկոպոս, որ է՝ «սոցասուսը եւ ժրաճան հովիւ ի սուրբ Դատիվանիցն եւ Մարդապունեաց սուրբ Նշանին» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1626) :

Յօսօքի նիւթ Լիոյ այս վանքը կոչուած է Ս. Թադէոսի վանք՝ յանուն Ս. Թադէոս Առաքեալին: Անուանուած է սովորաբար Դադի վանք անոր Դադ աշակերտին անունով: Յորջործուած է Գոթայ կամ Խօթայ (Խոտա) վանք, վասն զի Խօթ կամ Գօթ գիւղի վանքն է (Ալիշան, Արշալոյս Քրիստոնէութեան ի Հայս, էջ 23. Հայաստան, Ա., էջ 93. Արցախ, էջ 203. Աղուանից Պատմութիւն, Ա., էջ 56 եւ 193. Արարատ, 1896, էջ 42 եւ Նոր Դար, 1893, Թ. 17, ուր կ'ըսուի՝ «սա շինուած է Խաթայի խանութի ձեռքով. եւ հետեւաբար կոչուած Խաթայի կամ Խօթայի վանք») 8:

«Խօթավանքը այժմ բոլորովին ամայի է, ինչպէս Չարեքայ վանքը... եւ ծառայում է աւազակների կացարան»:

«Բազմաթիւ արձանագրութիւններից շատերը կոտորատուել, անհետ կորել են, բայց դարձեալ այնքան են մնացածները, որ որոշ չափով նպաստում են վանքի մոռցած պատմութիւնը վերականգնելու: Դոքա արտագրուած եւ տպագրուած են Սարգիս Եպ. Չա-

8 «Արցախի Հաթերք գաւառի Թարթառ գետի աջ կողմը կղանդի Խօթա վանքը: Այս վանքի սկզբնական շինութեան թվականը հայտնի չէ, հաճախ նորոգվել եւ վերաշինվել է, որով կորել են արձանագրութիւնները Եթե կային: Առաջին անգամ արձանագրութիւն երևում է 12րդ դարուն: Այսպէս հաջորդաբար հետագային կարելի է այս վանքում գտնել նորոգութեան կամ վերաշինութեան արձանագրութիւններ» (Թորամանեան Թ., Նիւթեր հայկ. ճարտարապետութեան պատմութեան, Երևան 1948, էջ 131):

լալեանի եւ Մակար եպ. Բարխուղարեանի ձեռքով, թերի եւ սխալ...» (Ազգր. Հանդ. 1913, էջ 84) :

«Էջմիածնի վանքը պատերազմից առաջ ունէր Ղարաբաղում իր խոշորագոյն կալուածք Խոթավանք կամ Չարեքղարավանք անունով, որի տարածութիւնն էր 46·000 դեւսիատին» (Տաճաղ, էջ 83) : «Ամբողջ կալուածքն կոչվում էր Խոտավանք կամ Չարեքղարավանք» (անդ, էջ 84) :

2. ԽՈԹԱՎԱՆՔ տես ԴԱԴԻ ՎԱՆՔ

3. ԶԱՐԵՔԴԱՐԻ ԿԱՄ ՄՇԱՀԱՆԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱՅՄԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Դադի վանքէն բաւական հեռու, Թարթառի ձորափին, բլրակի մը վրայ : «Բաղկացած է չորս մատուռներից, միմիանց կպած ... հասարակ շէնքեր են եւ շինարարական առանձին հետաքրքրութիւն չեն ներկայացնում» (Տաճաղ, էջ 98 եւ Արարատ, 1896, էջ 42) : Չարեքղարի⁹ եկեղեցւոյ մուտքին կանգնուած խաչին վրայ գրուած է «... էր թւին եւ Սեւադա... իմ Շահանդուխտ կանգնեց... խաչս ի տապանի Գրիգորա իշ...նո

⁹ Կոչուած է նաեւ Խոթոյ վանք, սակայն լոկ աւոր մերձ բլլալուն պատճառով (Արձագանք, 1886, էջ 577) : — Ղարապաղի մէջ Էջմիածնի պատկան ընդարձակ կալուածք (46·000 դեւսիատին) իր մէջը եւ չորջրը պանուած վանքերու անուններովը սակաւ անուանուած է եւ շփոթութեան առիթ տուած : — Հմմտ. անոր մասին տես Բաֆֆի, Խամսայի մեղիքութիւնները, Վիեննա 1906, էջ 237—238 :

որդոյն հզաւր եւ յաղթող իշխս... որ բազում քաջութեամբ եհար զտա... եւ շիթողին վանց զիտ անրեր... սամէր եւ մեծ պատերազմ որ անկ... ՌՉԿ (?) տաճիկ եւ անդ նահ...» : Անոր զբսի պատին վրայ կայ՝ «Կամաւն Աստուծոյ այս զիր է Նորագինիա որ տվի զՓաթլանանց ի կողթապան իմ հոգոյս, առաջնորդ սուրբ ուխտիս Յոհաննէս եւ իլ միարանքս տվին ինձ Բ. աւր ժամ սուրբ Սարգսի, ա. ինձ ու ա. աւրն Սորիշահի. ՅԺԸ հայրապետաց նզոված որ զհոզն իսլէ կամ հակառակ Աստուածով : Ես Արարիաթուն միարանեցս սուրբ ուխտիս առաջնորդ Յոհաննէս եւ եղրարքս տվին ինձ Բ. ժամ Հոոմսիմե տաւնին» :

«Ես Մամա խաթուն միարանեցայ սուրբ ուխտիս առաջնորդ Յովհաննէս եւ եղրարքս տուին Բ. ժամ» :

«Ես տէր Յովանէս եւ այլ եղրարքս զեկեղեցիքս ուրբաթ աւր հասարակաց հաստատեցաք ՅԺԸից նզոված ով խափանէ» :

«Կամաւն Աստուծոյ ես Սորիշահ ամուսին Զաքարո տուի զիմ աւետարանս Աստուածածինս տր եւ այլ միարանքս Բ. աւր պատարազ տուին ինձ Աւետե(այ)ց Աստուածածնի» :

«Աստուծով ես Մլեհ տուի զիմ զնած հոզն եւ մի Զափարին ի սուրբ ուխտս, միարանքն տուին սուրբ Յակովբի երկու ժամն, մէկն ինձ, մէկ Փուփին, ով խափանէ կամ զհոզ իսլէ, նզոված է յԱստուծոյ» :

Թ. ՈՍ. Ես ձորճ կանգնեցի զխաչս եղ-
բաւր իմ Չարբաղայի բարեխաւս» (Չարա-
լեան, Ճան., Բ., էջ 228—229. Արցախ,
էջ 211. Ազգր. Հանդ. 1913, ԻԵ., էջ 76—78.
Տաճաղ, էջ 98):

Տէր Մովսէսեան կը հարցնէ թէ ուսկէ՞
Չարալեան և Բարխուդարեան Չարեքղարի
անունը Մշահանայ վանք կնքած են (Տա-
ճաղ, էջ 98): Արձանագրութիւնները պար-
զապէս Ս. Աստուածածնի վանք կը կոչեն:

Չարեքղարի վանքը ԺԲ.—ԺԳ. դարու
հաստատութիւն մը կը թուի ըլլալ: Վանա-
հայր առաջնորդներէն արձանագրութիւնները
կը յիշեն տէր Յովհաննէս:

Ունեցած է առատ հող (Արարատ, 1896,
էջ 42—43. Հմմտ. և Ազգր. Հանդ., ԻԵ.,
էջ 759):

4. ՇՈՒՔԱՅ ՎԱՆՔԸ

Աստղարլուրի և Թարթառ գետի մօտերն
է այս վանքը, որ թանձր անտառի մը մէջ
չինուած է և արդէն աւերակի վերածուած
(Արցախ, էջ 201):

ՋՐԱՔԵՐԳԻ ԵՒ ԿԻՒԼԻՍՏԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Ջրաբերդի գաւառը — միացած՝ կոչուած ևւ Գիւլիստան (Կիւլիստան) Մեծկողմանք, Մեծկուանք, Չարաբերդ, Թալիշու արդ՝ Ջուանշիր — կ'ընայ Մուս բարձր լեռնաշղթայի, Գաշտաբերանի, Թըղի և Թարթառ գետերու ձախ ևւ Կուրակ գետակի աջ ափերուն մէջ :

1. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ԱՆԱՊԱՏԸ

Կիւլիստանի վանքն է սյս : Անուորայ վտակի ձախ ափին մօտ : Կառուցուած՝ անտաշ քարով : Ունի մէկ մեծ ևւ երկու փոքր խորան, երկու խորհրդարան, երկու լուսամուտ ևւ դուռ մը : Երկար է 23·50 մետր ևւ լայն՝ 10 մետր : Ունեցած է միաբաններու յատուկ սենեակներ, որոնք արդէն գրեթէ աւերակ են : Թագակապ սենեակի մը մուտքին սեմին վրայ գրուած է՝ «Թիւ ՌՃԿԴ յիշատակ է սյս օթագս Եղիա վարդապետին» : Անապատին գաւիթին մէջ թաղուած է նաև Պետրոս Մեծին ներկայացած Պետրոս Իւզրաշին» (Արցախ, էջ 242. Ազգր. Հանդ., 1899, Ե., էջ 348. Լուծայ, 1896, էջ 203.

Նոր Դար, է. տարի, Թ. 132. Հ. էփրիկեան
Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 137) :

2. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Ծանօթ հետեւեալ յիշատակագրութենէն՝
«(Աւետարան գրեալ ի թվ. ՌՃԼԱ) ի հայրապետութեան Աղուանից Տեառն Սիմէօնի եւ Երեմիայ կաթողիկոսաց, ի թագաւորութեան Կարմրազլխաց Շահ Սուլէյմանին, ի դատաւորութեան քաղաքիս Գանջու Ազազղուլոյ եւ յարքեպիսկոպոսութեան սրբոյ աթոռոյն Եղիշէի առաքելոյն Յովհաննու Մեծիգեղոյ եւ յանապատիս, որ եմք Ս. Աստուածածնի, որ է մերձ սրբոյ Երից Մանկանց եւ յերկիրս Չարարերդու: Գրիչ՝ Յովսէփ քահանայ: Ստացող Մարիամ կին Սարգսի, որ նուիրէ ի սուրբ անապատն Աստուածածնի, որ մերձ սրբոյ Երից Մանկանց» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոտուրեանէն) :

3. ԴԱՏԻ-ԲԷԿԱՆՅ ՎԱՆՔԸ

Կիսաւեր վանք մը Ինջա գետի աջ ափին եւ Կիւլտան գիւղի ներքեւ: Եղած է դամբանարան (Արցախ, էջ 243 եւ Ազգր. Հանդ. 1899, Ե., էջ 348) :

4. ԵՂԻՇԷ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ԿԱՄ ԶՐՎՇՏԻԿԻ ԿԱՄ ՄԻՀՐ-ՆԵՐՍԷՀԵԱՅ ՎԱՆՔԸ

«Մուս սարի քղանցքներից մի լեռնաբաղուկ յանկարձ խոնարհուած է բարձրից երկու ձորի մէջ, ուր եւ կազմած է իւր ծայ-

բից մի բլրակ, որի վերայ հիմնարկուած է վանքս: Սրբավայրս շրջապատուած է աղ-խաղխեալ եւ բարձրագոյն լեռներով եւ անդնդախոր ձորերով եւ սոսկալի կիրճերով. վասն որոյ նեղ է եւ սեղմուած է իւր հորի-դոնն» (Արցախ, էջ 234):

Անտաշ քարերով շինուած վանք է եւ ունի հասարակ ճարտարապետութիւն, շա-փազանց բարձրութիւն եւ անճաշակ ոճ: Ունի երկու դուռ, 10 մ. երկարութիւն, 5·80 մ. լայնութիւն, «ութ հատ փոքրիկ մատուռ-ներ... մի շարքում, միմեանց շատ մօտիկ, ամէնքն ալ հասարակ աղքատ շինութիւններ են» (Լէօ, Իմ յիշատակարանը, էջ 296. Ար-ցախ, էջ 234. հմմտ. Հ. Ս. Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 677):

Վանքին ձեղունն եւ խորանին արեւե-լեան պատը խոնարհած են: Աննախանձելի վիճակի մէջ են նմանապէս դաւիթն ու դամ-բանարանը:

Եղիշէի վանքին մէջ կան հետեւեալ ար-ձանագրութիւնները՝

«Թւ. ՉԺԳ. Կամաւն Աստուծոյ եւ Խաչա-տուր շինեցի ժամատունս յառաջնորդու-թեան տէր Սիմէօնի, աղաչեմ զձեզ յիշեցէք ի Քրիստոս»:

«Այս է հանդիստ տէր Սիմէօնի ՉԽէ»:

«Այս է հանդիստ տէր Ովանէսի ի Թվ. ԳԶ»:

«Այս է հանդիստ տէր Վարդանի Շ. Քս. ԶԽ»:

«Այս է հանգիստ Մատենոս եպիսկոպոսին, որ է առաջնորդ սուրբ ուխտիս, որ անմեղ սպանեցին Օսմանցիք, ՌՃ :

«Այս ի հանգիստ Վաչական թագաւորին, Աստուած ողորմի հայրապետաց եւ ոյր ծնողացն, որ շինեց զեկեղեցիս առաջնորդութիւն տէր Սիմէոնի, թվ. 216 էր» :

«Այս է հանգիստ տէր Մեսրոպին որդի որ է աւագ եղբայր Մելքիսեթ եպիսկոպոսին թվ. ՌՃԿԲ» :

«Յանուն Աստուծոյ եւ Առաքել վարդապետ, տէր Մատթէոս շինեցինք զեկեղեցիս հաճ բերինք» :

«Յիշատակ է զանդակս Ղազարին, որ է որդի Քիրիզորին, է թոռն Եաւրին, Յուսեփի որդի Պապէն, որ է Պօղոս Թուրքէր, եւ Շահնա կարմրեցի. գինն է Գ. Թուման» :

«ԲՇՅԾ եւ Տոնմազս բեկեցի. թվ. ՌՃՀԷ» :

«Կամաւն Աստուծոյ եւ Գրիգոր շինեցի Զուտապատայ եկեղեցին, գնեցի զաւետարան, Քերթ հողն ընծայեցի. սուրբ ուխտիս առաջնորդ տէր Սիմէօն եւ միարանքս երկու ժամ տունն Համբարձման» :

«Աստուծով եւ Սերովր քահանայ երեք գիրք ետու, սուրբ ուխտիս առաջնորդ տէր Սիմէօն եւ միարանքս ք. պատարագ ետուն ի տաւնի Բարսղի» :

«Եւ Դաւիթ եւ ամուսինն իմ միարանեցաք սուրբ ուխտիս եւ տուաք զխաչն. երեք

սլատարագ ատենն մեզ ի տօնի առաքելոց» :
«Հասան, Սմբատ, Վահրամ» :

«Աստուած ողորմի հայրապետաց եւ այլ ծնողաց, որ շինեաց զեկեղեցիս առաջնորդութեամբ աէր Սիմէոնին» :

«Ես Սերուբս սարկաւազ ի սուրբ ուխտիս շինեցի զսուրբ առաքեալ ի վերայ հիման առաջնոյ . յաղաթս ձեր յիշեցէք» :

«Աստուծով եւ Առաքեալ վարդապետս եւ Թէոդորոս իշխանի որդի Ջահան շինեցաք զեկեղեցիս եւ զժամատունս յիշատակ մեզ եւ ծնողաց մերոց» (հմմտ. վերը, Արցախ, էջ 235—237. Զարյալեան, Ճանապարհորդութիւն, Ա., էջ 176—177. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 379) :

Եղիշէի վանքը Աղուանքի հին վանքերէն է : «Աւանդութեամբ ասում են որ վանքս հիմնարկուած է նոյն բարեպաշտ Վաչական Գ. Թագաւորից» (Արցախ, էջ 428) : Հոս կ'ամփոփուին Եղիշէ առաքեալի մասունքները, որոնք կանխաւ Ուռեկան կամ Հիւրիկայ գրուած էին (Տաշեան Հ. Յ., Մայր Յուլյ., էջ 29, 60. Կաղանկատուացի, Պատմ. Աղուանից, էջ 19. Հ. Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 535—536) : Այդ ժամանակէն մենաստանը կը կոչուի Եղիշէ Առաքեալի վանք, մինչ յառաջագոյն կ'անուանուէր Միհր Ներսէսեայ վանք (Օրբէլեան, Պատմ., էջ 159) կամ Ներսէսեայ վանք (Կաղանկատուացի, անդ, էջ 19) եւ ապա Զրվշտիկ (անդ, էջ 19),

զոր Ջալալեան կը ստուգարանէ՝ «Ջուր միշտ
եկ» (Ջամբ․, Ա․, էջ 175) :

Եղիշէ Առաքեալի վանքը սիրով կ'ընդունի
Մաքենոցաց ուխտի միարաններէն մաս մը,
որ թշնամիին ասպատակութենէն տառապած՝
հոն կու գայ ապաստանելու (Օրբէլեան, անդ,
էջ 119) : Ժամանակ մը կ'ըլլայ Աղուաններու
կաթողիկոսներու բնակավայրն ու գահը :

Անոր առաջնորդներէն են¹

Սիմէոն, որ շինարարութեամբ կը զբաղի
եւ ՁԽԷ թուականին կը մեռնի² .

Յովհաննէս, որ ՊԶ թուականին կը մա-
հանայ .

Վարդան, որ ՁԽ թուականին կը վախ-
հանի .

Մատթէոս, որ մատուռ մը կը կանգնէ
ու ՁԶ թուին կը մեռնի .

Կարապետ եւ Դաւիթ Լախսկոպոսները,
որոնց օրով Աւետարան մը կը զբուի³ .

Մելքիսեդ, որ ՌՃ թուականին Թրքերէն
կը սպաննուի . անոր Մեսրոպ եղբայրն ալ
Եղիշէի վանքի մէջ թաղուած է :

Կիրակոս, որ Փիլիպպոս կաթողիկոսէն
կոնդակով մը առաջնորդ կը նշանակուի եւ կը

¹ Հմմտ. ուրիշ առաջնորդներ՝ վերը եւ վարը :

² Անոր օրով Պաշատուր կը շինէ ժամատունը
(Հմմտ. վերը) :

³ Հմմտ. Սմբատեան Երնջակ, էջ 146. Հմմտ. եւ
ստա էջ 122 :

զնահատուի: Սոյն կոնդակին մէջ վանքին պատկանած հողերը կը յիշուին⁴:

Կարապետ որ (հաւանականօրէն 1644ին գրուած) Քարոզգրքի մը մէջ կը յիշուի (Conybeare, Cath. Brit. mus. էջ 193):

Եւ Յովհաննէս, 1882ին (հմմտ. աստ էջ 123):

Այս շրջանէն առաջնորդներու համար հետեւեալ կարեւոր յիշատակութիւնն ունինք՝ «Արդ յիշեցէք զնորոգող սուրբ Աւետարանիս զՅովհաննէս եպիսկոպոսն, որ ետ զսանորդել յիշատակ իւրն եւ հօրեղբարցն եւ ամենայն արեան մերձաւորացն Մանուէլ եպիսկոպոսին, տէր Ալէքսանոս եպիսկոպոսին, տէր Մարտիրոս եպիսկոպոսին, տէր Յովհաննէս արեղին, տէր Մարտիրոս արեղին, տէր Սար-

⁴ «Հասցէ զիր աւրհնութեան եւ նամակ աւրհնութեան... ի վերայ սուրբ Եղիշէի առաքելոյ վանից... եւ վիճակի սեպհական ժողովրդեան իւրաքանչիւր զեղջ Հաթերքու, Ականու, Ջանկաթաղու, Կուլաթաղայ, Մոխրաթաղու, Կիսապատու, Մեծչինու, Մահմնու, Մարապանու, Չարդախին, Վերին Շնաթաղու, Ափիաուչա, Սահլապատայ, Թրթուաին, Ուղտակակայ, Կօկթափին, Եղակերու, Մակառաշինու Վանքին, Գետաշինու, Սլուքեցւոյ, Բաղչինու, Մրցնու, Հաճիշինու, Քօշկայ, Հատեսու, Էիրլօղայ, Մերզիլուայ, Ոսկանապատի, ... Յնձահալայ, Գետածիջու, Համարապակայ եկեղեցեաց քահանայից. ծաներուք վերոյգրեալ սուրբ Եղիշէի առաքելոյ վանից առհասարակ սեպհական քահանայք եւ ժողովուրդք, զի մեր ճշմարտապէս լուեալ եւ ականատես իսկ եղեալ վանից ձերոյ խաւար եւ աւեր մնալոյն եւ մանաւանդ թէ զձեզ եւս տեսեալ սյղպէս առանց հովուի եւ առաջնորդի... այսօր առ ձեզ խոստացաք տալ ձեզ հովիւ եւ առաջնորդ զհոգեւոր բազուկ իմ եւ նեցուկ սրտիս զտէր Կիրակոս վարդապետն, հաւանութեամբ ձերով եւ խնդրուածովք...» (Արցախ, էջ 48—49):

զիս երէցինն եւ տէր Թորոսինն եւ պապն իմ Յոհաննինն եւ հայրն իմ Մարտիրոսինն, մօրն իմ Մարգարիտինն եւ եղբօրն իմ Յոհաննինն, այլ կրկինն յիշեցէք զիս զՅովանէս եպիսկոպոսս եւ զվերոյ զբեալքս ի սմա, որ են ազգականք իմ ստացող սուրբ Աւետարանիս եւ գրող սորա Մանուէլ արքեպիսկոպոս: Եւ զբեալքն ի հետ սորա յառաջնորդ սուրբ ուխտիս Եղիշա սուրբ Առաքեալիս:

... Նորոգեցաւ ձեռամբ Կիրակոս մեղաւորի ի դաւառս Դիդակ, ի գիւղս Թիդասիւրնդ հովանեաւ սուրբ Սարգիս եկեղեցո թվ. ՌՁԳ (1634) ի վայելուիմն Յովհաննէս եպիսկոպոսին. ամէն» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 958):

Անկէ յառաջ՝

1554ին «... Յառաջնորդութեան սուրբ Աթոռոյն Եղիշէ Առաքելոյն Կարապետ եւ Դաւիթ եպիսկոպոսաց եւ այլ միարանացս» կը գրուի աւետարան մը (Մմբատեան, Երնջակ, էջ 146):

«Փառք... Արդ զբեցաւ սուրբ գիրքս... ի թուականիս Հայոց ՌՃ եւ Լ ամին (1681) ամին: Եւ զբեցաւ սա (Մաշթոցս) ի յերկիրս Զարարերդ ընդ հովանեաւ սուրբ առաքելոյս Եղիշէի եւ այլ սրբութեանցս որ աստ կան հաւաքեալ եւ եկեղեցիք յանունն նոցա շինեալ: Զսուրբ Աստուածածինն որ է աւագ եկեղեցին: Զսուրբ Կարապետն: Զսուրբ Սարգիսն: Զաւագ սուրբ Նշանն: Եւ զշիշ արեան Զաքարեայի: Ի հայրապետութեան Տեառն Երե-

միայ սրբազան կաթուղիկոսի եւ մերոյ առաջնորդի սուրբ ուխտիս Եղիշէի առաքելոյս Ջրվլչտկայ Յոհան Լպիսկոպոսի Մեծ շինեցոյ . . . » (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ. Երեւան Թ. 476) :

1682ին «յարքեպիսկոպոսութեան սրբոյ աթոռոյն Եղիշէի առաքելոյն՝ Յովհաննու Մեծիգեղոյ» Յովսէփ քահանան Աւետարան մը կը գրէ (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէ Թ. 1580—1658) :

Ասոնցմէ առաջ կը յիշուի «Կոստանդ մահդասի լուսարար Եղիշէի սուրբ Առաքելոյն (հմմտ. աստ Երից Մանկանց վանքը), իսկ «ի դաւանէն Եղիշէ Առաքելոյն Ջրվլչտկայ» էր Խաչատուր վարդապետը (Արցախ, էջ 268—269) :

Ինչպէս արձանագրութիւնները կը հաւաստեն Եղիշէ առաքեալի վանքը շատ սիրուած էր եւ շատերը կ'օժանդակեն անոր մատուռներու շինութեան եւ նորոգութեան : Քանի մը ձեռագիր 1607ին «Ս. Եղիշիայ» վանքին կը տրուին (անդ, էջ 268) եւ Աւետարան մըն ալ «ձեռամբ գերիմաստ եւ յոգնահանձար եւ մեծի Աւագ քաջաջան վարդապետին» (անդ, էջ 261 եւ Արձագանք, 1886, էջ 280) : Աւագ վարդապետը, կոչուած Գալի-Մահրասայ, Եղիշէ վանքի քաջարի միաբանն է (Լուսայ, 1896, էջ 216. Բաֆֆի, Խամսայի մելիքութիւնները, էջ 65 եւն) :

Այցելուած ուխտաւայր էր. չէ՞ որ հոն էին Աղուանքի առաքեալին մատուռները,

չատ մը կաթողիկոսներու աճիւնները. հոն
թաղուած էին Վաչագան, մելիք Աղամբ և
ուրիշ քաջեր և հոն գործած էր Աւագ վար-
դապետը (Նոր Դար, 1893, թ. 118, 1897,
թ. 203. Գործք, 1882, էջ 82. Բաֆֆի, Խամ-
սայի մելիքութիւնները, էջ 288. Լէօ, Իմ յի-
շատակարանը, էջ 298. Մասիս, 1889,
թ. 3931, էջ 129—135. Ծոցիկեան, Արարատ-
կովկաս, Բ., Փարիզ, էջ 286 եւն եւն) :

Ունեցած է շատ հող և ինչք (Արձա-
գանք, 1886, էջ 578. Լուսնայ, 1896, էջ 220),
սակայն անհողութեան պատճառով անտնայմ է
գրկուած և խեղճութեան մատնուած (Արա-
րատ, 1896, էջ 44. Արշ. Արարատեան, 1863,
թ. 701) :

«Նղիշէի վանքը, ինչպէս տեսնու՞մ էք,
եղել է մի կենդրոն, մի հռչակաւոր սրբա-
վայր, որի շուրջ են հաւաքուել թագաւոր-
ներ, իշխաններ, բարձրաստիճան հոգեւորա-
կաններ : Այդ մասին վկայու՞մ են նաև ուրիշ
չինութիւններ : Վանքի հնութիւններից ուշա-
գրութեան արժանի է հին զանգակը, որ նոր
գտնուել է հողի մէջ ծածկուած» (Լէօ, Իմ
յիշատակարանը, Շուշի, 1890, էջ 299) :

5. ԵՐԻՅ ՄԱՆԿԱՆՑ ՎԱՆՔԸ

«Վանքս շինուած է Մոսս սարից դէպի
արեւելք խոնարհուած մի լեռնարագիկի հա-
րաւահայեաց լանջի հարթակին վրայ, որի
ստորոտով սրընթաց խոխոջու՞մ է Թողին գե-

տակն, որ է օժանդակ թարթառի» (Արցախ, էջ 232. Արարատ, 1871, էջ 442) : Կուսական թանձր անտառներով շրջապատուած է և արևելեան ու արևմտեան կողմերէն կը նայի թրդու ձորին (Լէօ, Իմ յիշատակարանը, էջ 272. Հմմտ. Էփրիկեան շ. Ս., Բնաշխ-Բառարան, Ա., էջ 710) :

Կառուցուած է չորս սիւներու վրայ, փոքր գիրքով և անճաշակ ոճով : Իրան ճակատակալ քարին վրայ գրուած է՝ «Ի թուին Ռճնին, ի ժամանակս Շահ Սուլէյմանին մեծի արքային Պարսից ևս Սիմէօն շնորհին Աստուծոյ կաթողիկոս Աղուանից շինեցի զեկեղեցիս ընդ հարազատ եղբարն իմոյ Իզնատիոս վարդապետին, որ եմք որդիք Սարգիս քահանային Մեծ շինացոյ, յաղաւթս յիշեցէք որդիք նոր Սիոնի» :

Իսկ խորանին ճակատին վրայ կարելի է կարդալ՝ «Կերտեցաւ այս յարկ նուիրանաց տանն Աստուծոյ... շինեցաւ յերկուց հարազատաց Սիմէօնի կաթողիկոսի և Իզնատիոսի բարունոյ և այլ յուզունց աշխատողաց... ի թուականիս ՌճԺԳին աւարտեցաւ սոյն եկեղեցի» (Արցախ, էջ 232. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն, Ա., էջ 178—179. Լէօ, Իմ յիշատակարանը, էջ 275) :

Աջակողմեան որմին վրայ կայ՝ «Շինաւ և վարդապետ եկեղեցւոյս ուստայ Սարգիսն յիշեցէք ի Քրիստոս» և ասոր մերձ՝ «Աստուածասիրաց և ողորմածաց ի վերայ պատուական նշխարաց սրբոյ Դանիէլի մարգա-

րէին եւ Երից մանկանց, որք աստ կան եւ
առնեն մեծամեծ հրաշարործութիւնս, աս-
տանօր շինեցաւ սա ի փրկութիւն մեզ...»
(Ջալալեան, Ճանապարհօրդութիւն, Ա.,
էջ 179) :

Երից Մանկանց վանքը ունի երկու քա-
րուկիր եւ թաղակապ խուց, մին՝ փոքր եւ
միւսը՝ մեծ : Դարձեալ միաբաններու սե-
նեակներ, բայց փայտաշէն (Արարատ, 1896,
էջ 44) :

Եղած է կաթողիկոսանիստ (հմմտ. Գան-
ձասարի վանքը եւ Արձազանք, 1886, էջ 96-
Արարատ, 1896, էջ 44 եւ Բաֆֆի, Խամսայի
մեկիւթութիւնները, էջ 91) :

Եսայի (1619ին գրուած) Լամբրոնացիին
գրութիւնները «Վախճ» կու տայ Երից Ման-
կանց վանքին ⁵ (Աճառեան, Յուց. հայ. Ձեռ.
Թաւրիզի, էջ 81), ուր Բզնաատիոս վարդա-
պետը 1661ին Խորենացիին Հայոց պատմու-
թիւնը կը գրէր (Թօփճեան, Յուց. հայ. Ձեռ.
Դատեան Վ.ի, էջ 100) : Անոր 1725ին Ալլահ-
վերաի Պանաղուրցիին աւետարան մը, շուր-

⁵ 1580ին գրուած Աւետարանի մը վերջը կայ՝
«Կաման Աստուծոյ Կոստանդ մահապախս ասոյ սուրբ
Աւետարանս ի հալալ ընչից մերոց իմ կամաւորու-
թեամբ եւ տփի իմ հոգոյ որդոյն աչք Թոսակէսին...
եւ Կոստանդ մահապախս, լուսարար Եղիշէի սուրբ ա-
ստօքելոյն եւ տփեալ իմ աւետարանին գինն առաջի Աս-
տուծոյ աչք Մարկոսին ժԲ մառչիլ, ա Փեթակ Էսոյ
ասոյ արաւ տփի Ե խոն բիրինձ ա չախայ, էլ մին
Փեթակ՝ սուրբ երեք Մանկունքն. վկայ է Բզնաատիոս
Էպիսկոպոս վկայ է, աչք Ակորն վկայ է, Ոսկան
Էպիսկոպոս վկայ» (Ակինեան, Հաւար. Յիշատ. էջմ.
2538) :

ջատ մը եւ թագ մը «վախճ» կ'ընէ (Արցախ, էջ 43) :

Մոլութեանց եւ Առաքինութեանց գրքին յիշատակագրութեան մէջ կայ՝ «Պաշրնջադեցի Արրահամ վարդապետ Տեանն սրբազան Ներսէսին գրադիր էի ՌԲՃ թուին ի յայանութեան որ եպիսկոպոս ձեռնադրեցաւ ՌԲՃԱ ի Հոգ ժԱն էր Աթանաս ծայրագոյն եպիսկոպոսն եւ Սարգիս եպիսկոպոսքն վկայք են ի դրան սուրբ Երից մանկանց : Նոյնպէս եւ ես սրբազան կաթողիկոսին Իսրայելի անարհետ նոտար Ստեփաննոս վարդապետ թվին ՌՄՅԹ . յուլ . ԺԸ . ի վանս Երից սուրբ Մանկանցն ձեռամբ սրբազան վեհին իմոյ եպիսկոպոս օծայ» (Թօփճեան, անդ, էջ 70) :

Երից Մանկանց վանքը, որ նաեւ Դալի վանք կոչուած է, շատ սիրուած ուխտատեղի էր եւ ընդարձակ կայուածներու տիրացած (Լէօ, Իմ յիշատակարանը, էջ 274—275, Արձագանք, 1888, էջ 578. Արարատ, 1896, էջ 44) :

6. ԻՆՆ-ՄԱՍԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Հիմնուած է Կուսապատի հիւսիսային կողմը : «Կառուցեալ է սրբատաշ քարով մի կամարի վերայ, որ ունի եկեղեցու եւ ոչ վանքի ձեւ» (Արցախ, էջ 217) : Թէպէտ հիւսիսային պատին արձանագրութեանը համաձայն «Ի 1881 ամի շինեցաւ սուրբ ուխտս Իննմասանց տրօք ժողովրդոց ի ժամանակս Յով-

սէփ վարդապետի Փինաչեանց», բայց շէնքէն դատելով աւելի հին ըլլալու է եւ այդ շրջանին վերանորոգուած :

«Անապատս ունի երեք սենեակ եւ մի աշխարհակաճե վանահայր» (Արցախ, էջ 217) : Մէլիք-Իսրայէլեաններէն ոմանք հոն թաղուած են : Սիրուած ուխտաւայր էր եւ ունէր անտառ ու հող (Բաֆֆի, Սամսայի մելիքութիւնները, Պ. տպ., էջ 15, 289. Լուծայ, 1896, էջ 225. Արձաղանք, 1886, էջ 578) :

7. ԻՐԵՔ ՄԱՆԿՈՒՆՔԻ ՎԱՆՔԸ

Աւերակ վանք մը Ներքին-Շէնի մերձ : Արեւմտեան եւ հիւսիսային պատերը միայն կանգուն (Արցախ, էջ 246) :

8. ԿՈՂԵՐԻ ՎԱՆՔԸ

«Կողեր անուանեալ տեղում կայ մի աւերակ վանք, որից մնացած է միայն արեւմտեան պատն ու հիմքերը. այս տեղ կայ եւ հին հանգստարան» (Արցախ, էջ 244) :

9. Ս. ՄԻՆԱՍԻ ՎԱՆՔԸ

Ջրարերգի Բողլուխ գիւղի մօտ կը գրանուի սուրբ Մինաս անուն ուխտաւայր մը, որ ժամանակին կրնայ վանք եղած ըլլալ (Արցախ, էջ 251. Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 427) :

10. ՀԻՆ ՂԱՐԱ-ԲՈՒՂԱՂ ԳԻՒՂԻ ԱՆԱՊԱՏՆ ՈՒ
ԵՐԿՈՒ ՎԱՆՔԵՐԸ

Հին Ղարա-Բուղաղի մօտ կը ցուցուի մատուռ մը, զոր ժողովուրդը անապատ կ'անուանէ եւ Միջի ու Երի վանք կը կոչէ գիւղին մերձ գտնուած եկեղեցի մը եւ տաճար մը: Վերջինիս մէջ թաղուած է Գանձակի Գրիգոր եպիսկոպոսը (Արցախ, էջ 254—255):

11. ՀՈՒԵԿԱՅ ԿԱՄ ՀԻՒՐԻԿԱՅ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ
ՅՈՒՐԵԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Բարձրացած է Թալիշ գիւղի արեւմտեան կողմը, լեռներու մէջ: «Վանացս շինութիւնն ունի շատ հին ձեւ, քանցի խորանն ըստ սովորութեան կլոր չէ, այլ քառակուսի եւ շինուած է անտաշ քարերով» (Արցախ, էջ 228—229): Մութ եւ փոքր է: Գաւիթն եւս անտաշ քարով շինուած է:

Զիւլ թուականին կառուցուած է՝ «ի Քահանայապետութեան Ստեփաննոսի, զշինող եկեղեցւոյս զտէր Յովհաննէս յիշեցէք ի Քրիստոս, նաեւ զձնողսն եւ զեղբարսն իւր, Թիւ Զիւլ»: Գաւիթին վրայ արձանագրուած է՝ «Յաշխարհակալ տէրութեան Ապաղա խանին եւ ի հայրապետութեան տէր Ստեփաննոսին եւ ի պարոնութեան Նորադինին եւ Սրապիւնին եւ Գուրգուղինին, եւ տէր Յովհաննէս շինեցի զգաւիթս յիշատակ ինձ եւ ձնողաց իմոց ԶԼԳ» (Արցախ, էջ 229. Ձալալեան, Ճամբ., Ա., էջ 174):

Սոյն գաւիթին մէջ ամփոփուած են շատ մը եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու մարմինները, իսկ աճոր շրջապատին մէջ գետեղուած են աճիւնները Մէլիք-Բէգլարեաններու, միաբաններու եւ Թայիշ գիւղի բնակիչներու :

Միաբաններու սենեակներէն քանի մը հատը գեո կանդուն են (Արցախ, էջ 229) :

Ծանօթ է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը՝ «Յիշատակ է այս Քարոզգիրքս Մեծ-շինացի տէր Մելիքիսեթի որդի Սողոմոն վարդապետին . գրեցաւ առ գրան Յուրեկայ⁶, աշակերտ նորին տիրացու Յովհաննէս . . . թվ. ՌՄԼԶ Մայիս Դ. եր» (Բարխուդարեան, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 192) :

12. ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՀԱՆԳՍՏԱՐԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Մաղաժուզի արեւմտեան կողմը . Թարթառ գետի աջ լանջի բարձրութեան վրայ կայ հանդստարան մը, որ Մայրաքաղաքի հանդստարան կոչուած է : Այժմ ուխտատեղի, բայց անհաւանական չէ որ երբեմն վանք եղած ըլլայ : Առաջնորդներէն կը յիշուի տէր Սուքիաս (Արցախ, էջ 222) :

⁶ Ջալալեան արժանահաստ անձերէ կը տեղեկանայ թէ «անուն եկեղեցւոյս չէ Հոսիկ այլ Հիւրեկ» (Ճամբ., Ա., էջ 174) : Հմմտ. ստա էջ 70՝ Հոսեկայ առաջնորդ՝ Աղարիա :

ԳԱՐԴՄԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Գարգմանի գաւառը — կոչուած նմանապէս Գարգմանաց ձոր, Գարթմանիկ եւ այժմ՝ Գանձակ — կ'իյնայ Կուրակ եւ Շամքոր գետակներու, Դաշտարեքանի եւ Մուս լեռնաշղթայի գաղաթնաղծի շարունակութեանը մէջ:

1. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՆՆԻ ՎԱՆՔԸ

Ոսկանապատ գիւղի վերի ծայրը, Գանձակ գետի ձախ ափին: Կամարաշէն: Աւելի եկեղեցւոյ ձեւ ունի քան թէ վանքի: Միաբաններու բնակարաններն՝ աւերակ (Արցախ, էջ 275, տե՛ս Ոսկանապատ): (Բասելու է Ուտիի վանքերու շարքին տակ:)

2. ԳԱՍՆՈՅ ՎԱՆՔ

Մանօթ Մխիթ. Գօշի Գատաստանադրքէն՝

«... Բայց ձեռնարկութիւն մեզ յայտ իրողութիւն եղև ի թուականութեանս Հայոց ՈՒԳ (1184) . . . ի նահանգիս որ կոչի մայրաքաղաքին Գանձակ, յանապատս եւ յեղբայ-

բանոցս անուանեալ Դասնոյ, սկզբնաւորեալ ի լեոնակողմն մենաստանին կոչեցելոյ Հոռոմաշէն ընդ հովանեաւ սրբոց եկեղեցեաց կուսաստանանցն յիշեցելոց, ձեռնաուղիթեամբ հօր Յովսէփայ և Էղբօր Պաւղոսի յորդորմամբ յառաջարկութիւնս» (Մխիթ. Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց, էջ 69—74. հրատատամեան, Վաղարշապատ 1880: Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ 1855, էջ 85, § 164. հմմտ. Հոռոմաշէնի վանքը:

3. ԵՂՆԱՍԱՐԻ ԿԱՄ ԵՂԻՇԷԻ ՎԱՆՔԸ

Պետաշէն աւանի մօտ: Շինուած է «Երկու սիւների վերայ համակ սրբատաշ քարով...: Դրան հարաւային սեմին վերայ (գրուած է)՝ «Թ. ՌՃԼԵ (1690) ևս նա...ս...ս Մովսէս Երեց»: Հիւսիսային սեմի վերայ՝ «Ի յոպելեանէ Ազատարարէ գ. թուահամարէ մեատասան տարեհ վեր տար (1311) ևս անարժան Ղազարս գրեցի»: Երեւում է որ վանքս նորոգուած է երբեմն երբեմն: Վանքս ունեցած է շրջապարիսպ և թաղակապ գեղեցիկ սենեակներ, յորոց այժմ Լօթն կանդուն և Լօթն կիսակործան են» (Արցախ, էջ 266. Ազգր. Հանդ. 1899, Ե., էջ 345):

Յիշատակագրութեան մը մէջ կայ՝ «Փառք...: Արդ ևս մեկանամեղ ևս անարժան Բումեցի մահաեսի Ոսկանս և Էղբօրս որդի Մանուչարս տեսեալ էր դայս... Աւետարանս... խախտեալ ի կազմից... Լաուք դաս կազմել... նորոգեցաւ ձեռամբ... Պետրոս սար-

կաւագի ի դունն սուրբ անապատին Եղնասարայ, նեղ եւ դառն ժամանակիս, որ եւ թագաւորն Պարսից Նատիր կոչեցելոյ պարարեալ եւ սրտեալ էր լեառն Կովկասու ընդ ազգին Լեղաց եւ էր աշխարհս ի մէջ տաղնապի յոյժ: ՌՃԼԳ ամսեանն ի Ի·ին» (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Լալայեանցէն. հմմտ. Արցախ, էջ 334):

4. ԵՂՆԱՍԱՐԻ ԿԱՄ ԳԷՏԱՇԷՆԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Համանուն վանքի մերձ — Մրցունիսի կողմերը — կը գտնուի անապատ մը, «Որուն արեւելեան եւ արեւմտեան կողմերում եղած են խուցեր, զիս մի քանիսն կանգուն են այժմ: Հաստատում են թէ կուսանոց եղած է այս, որոնց մէջ եղած է մի կոյս Մէլիք-Բէկլարեանի տոհմից, որի պատճառաւ Մէլիք-Թամբազին որդին նորոգել տուած է անապատս» (Արցախ, էջ 265. հմմտ. Հ. Ս. Էփրեկեան, Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 685 եւ Ազգր. Հանդ., 1899, է., էջ 318—319):

5. ԵՐՄՈՂԵԱՅ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ԿԱՄ ՍՈՒԼՈՒԿԻ ՎԱՆՔԸ

Սուլուկ զիւզի մօտ բլրակի մը վրայ՝ հայկական ՉԻԸ. թուականին անտաշ քարերով շինուած մատուռ մը կայ: Թէեւ վանք կոչուած է, սակայն չէ կարելի ընդունիլ՝ թէ յատուկ իմաստով վանք եղած ըլլայ: Հոն կան բաւական թւով արձանադրութիւններ (Արցախ, էջ 270. Արձապանք, 1886, էջ 294):

6. ԹԱՐԳԻՄԱՆՉԱՅ ԿԱՄ ԲԱՆԱՆՅ(ԱՅ) ԱՆԱՊԱՏԸ

Շինուած է Բանանց գիւղի հարաւային կողմը, Արութիւն վտակի աջ կղերքը, Սաշլարակ կամ Սաշակապ գիւղի մերձ: Ունի աւազ խորան մը եւ ուրիշ փոքրիկ խորան մը, շորս նեղիուկ պատուհան, երկու դուռ, 15·50 մ. երկարութիւն եւ 9 մետրէն քիչ մը աւելի լայնութիւն: Գոներէն մէկուն վրայ կը կարդանք՝ «Շինե(ա)ց սուրբ Եկեղեցիս Միլիսաւճայ Ազիզն թվ. ՌՂԹ» . եւ «Սուրբ խաչս Ովանէսին», իսկ միւսին վրայ կայ՝ «Սուրբ խաչս Փարին, Շահումին» եւ «Սուրբ խաչս բարեխաւս Հոռմսին ՌՂԸ» (Արցախ, էջ 285· Ազգր· Հանդ·, 1913, Իէ·, 74):

Թարգմանչայ անապատը օժտուած է գաւիթով մը, ուր կան նուիրատուներէ արձանագրութիւններ (ՌՃԺԶ, ՌՃԽԴ, ՌՄԶ տարիներէն): Միարաններու համար կառուցուած են քանի մը սենեակներ (Արցախ, էջ 285—286· Ազգր· Հանդ·, 1899, Ե·, 342· Գանձակ դւռ·, Ա·, էջ 134—135· Ջալալեան, Ճամբ·, Ա·, էջ 167):

Անապատէն քիչ մը հեռու է գմբէթաւոր զանգակատուներ, որուն վրայ կայ՝ «Նա Պաղղասարի որդի մահտեսի Ներսէսս եւ Օսէփս տփինք սուրբ անապատիս ա. թուման վախմ, սուքա տուն մեզ Դ. ժամ ՌՃԽԴ»: Հոս է տապանը Տէրունց Յարութիւնի որդի Գարրիէլ Եպիսկոպոսին, որ 60 տարի վանահայրութիւն կ'ընէ (Ազգր· Հանդ·, 1899, Ե·, 342):

Այս անապատին վանահայրերէն եղած է նաև Սարգիս Վ. Տփիսիսեցի, կոչուած Քեանդա-գիրմազ (Արձագանք, 1886, էջ 295. ՏՄՄՄ. Լուծայ, 1897, Բ., էջ 187՝ Յովհաննէս Քեանդագրմազ)։

7. ԹԱՐԳՎԱՆՁԱՅ ԿԱՄ ԽԱՇԼԱՐԱԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Յաշակապ գիւղի հիւսիսային կողմը, անկէ քիչ մը հեռու, սարահարթի վրայ բարձրացած է Թարգմանչաց կամ Յաշխարակայ վանքը։ «Հետաքրքիր է եկեղեցին, բաւական փոքր, հասարակ անտաշ քարերից շինուած, քառակուսի յատակազօով, ցած լիկ եւ փոքր մի դռնով» (Տահաղ, էջ 91. Ազգր. Հանդ., 1913, ԻԵ., էջ 74)։ Տաճարը ունի երկու փոքր եւ մէկ աւազ խորան, կաթուղիկէ մը, տասը լուսամուտ, երկու խորհրդարան եւ դուռ մը (Արցախ, էջ 289)։ Սամուէլ Եպիսկոպոսի առաջնորդութեան ժամանակ՝ 1800ին շինուած է — խաչաձև կամարներու վրայ բարձրացած — գաւիթը։ Վանքը առնուած է ամուր շրջապարիսպի մէջ եւ օժտուած է ութը սենեակով, պարաէզով եւ մեղուանոցով (Արցախ, էջ 291. Ազգր. Հանդ. 1899, Ե., էջ 340—341)։

Նորոգուած է քանի մը անգամ, մանաւանդ Ներսէս Բէկ Արրահամեան Տէր Ներսէսեանցի ձեռներէջութեամբ ու առատաձեռնութեամբ եւ հարուստ է զանազան արձանա-

դրութիւններով (Արձագանք, 1885, էջ 54, 135, 1886, էջ 308—309. Ծագիկ, 1892, էջ 299 եւ 319—322. Մշակ, 1875, թ. 13) :

Աւանդութեան համեմատ թարգմանչաց փանքի հիմնադիրն է Ս. Մեարոս, բայց ետքէն սակայ կը քանդուի եւ յաճախ կը վերանորոգուի (Արձագանք, 1886, էջ 308) : Բարխուդարեան անոր հիմնարկութիւնը կը նշանակէ 989ին, մինչ Տէր-Մովսէսեան անոր եկեղեցին աւելի հին ժամանակի շինութիւն կը համարի (Տահաղ, էջ 91) : Վանահայրերէն է Սամուէլ Լպիսկոպոսը (հմմտ. վերը) :

Ունեցած է կարելոր ձեռագիրներ (Ձարլեան, ձամբ., Ա., էջ 167—169. Անահիտ, 1911, թ. 5—6. 1907, էջ 97. Ծագիկ, 1892, էջ 298. Հասկ, Հայագիտ. Տարեկիրք, 1948, Ա. տարի, էջ 8) :

Թէոդորոս քահանան հոս փարժարան մը կը բանայ, անկէ յտուջ «ի փանս Սաշլարակոյ» Յովհաննէս Լպիսկոպոսը Գանձատեար մը կը կազմէ (Մշակ, 1875, թ. 13. Ազգր. Հանդ., 1904, ԺԲ., էջ 168) :

«ՌԼԲ թուին կազմել է (Գանձատեար մը) Յովհաննէս Լպիսկոպոսը յերկիրս Գանջոյ ի փանս Սաշլարակոյ» (Ազգր. Հանդ., էջ 168) :

Թարգմանչաց փանքը 183 դեպիցին հող ունէր (Ազգր. Հանդ., 1899, Ե., էջ 341, Գանձակ դ.ո., էջ 132—133 եւ Բաղժավէպ, 1900, էջ 136. Էփրեկեան, Բնաշխ. Բարարան, Բ., էջ 19) :

8. ԿԵՌՍՏԱՎԱՆՔ ԲԵՐԴԻ ՎԱՆՔԸ

Շամքորի աջ ափին, բարձրութեան մը վրայ:

«Ոմանք կարծում են թէ վանք եղած է այս, իսկ այլ ոմանք՝ թէ բերդ է: Մենք հաւանական ենք համարում վերջին կարծիքս, քանզի ժամանակաւ մեծ ճանապարհ եղած է գետակիս ձորովն Գեղամայ լճի արևելեան ափի վերայ» (Արցախ, էջ 304—305):

9. ԿԻՐԱՆՅ ՎԱՆՔԸ

Սաշակապի Թարգմանչաց վանքէն բաւական հեռու է Կիրանց գիւղը, որուն մօտերը կայ մատուռ մը, որ «բնակիչներն առնուանում են վանք. այդ եղել է ժամանակին մի մենաստան, ուր նստել են կրօնաւորներ մինչև 1838 թուականը» (Արձագանք, 1886, էջ 310. Հմմտ. և Արցախ, էջ 288):

10. ՀՈՌՈՄԱՇԵՆԻ ԿԱՄ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԸ

Շամքոր գետակի աջ ափին:

Տաճարն ունի զեղեցիկ և սրածայր կաթուղիկէ, աւագ խորան մը և ուրիշ խորանիկ մը: Շինուած է կարմիր քարով և այս պատճառով կոչուած՝ Կարմիր եկեղեցի (Արցախ, էջ 295—296): Արդէն «ունի և բաւական խուցեր միարանից համար և հանդատարան և քարուկիր շրջապարսիսպ» (Արցախ, էջ 295):

Այս այն վանքն է, ուր Մխիթար Գօշ 1184ին իր Դատաստանագիրքը գրելու կը սկսէր (Հմմտ. Դատաստանագիրք Մխիթար Գօշի, [հրատ. Բաստամեան], էջ 47. Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 295, 428—429. Ազգր. Հանդ. 1899, Ե., էջ 345, նաև Տաշեան, Յուլյ. Մխիթ. Մատ., էջ 528. Հմմտ. Դասնոյ վանքը): Սարգիս 1635ին հոս Գործք Առաքելոցի արտագրութիւնը կ'ընէ (Թօփեան, Յուլյ. հայ. Չեռ. Դաղեան Վ.ի, Ա., էջ 11):

Հոռոմաշէնի այս վանքը իրրև թէ յունական հողերէն հարածական եւ փախստական կրօնաւորներու հիմնարկութիւն ըլլայ (Ջարալեան, Ճամբորդութիւն, Ա., էջ 162): Յայտնի է թէ Ծիրակի Հոռոմոսի վանքի պատմութիւնը մերձեցուած է այս վանքին:

11. ՄԱԱԶԱԲԵՐԻԻ ԿԱՄ ՄԱՅՆԱԲԵՐԻԻ ՎԱՆՔԸ

Հարցահանգիստ գիւղին «Հարաւ—արևելեան հանդէպ, ոչ այնքան հեռի արձանացած է մի սար, որ բոլորովին առանձնացած է իւր շորս կողմերից եւ բարձրացած ձուածեւ» (Արցախ, էջ 293): Ահա այդ սարին կատարը գտնուած է վանք մը, որուն տեղն ապա եկեղեցի մը շինուած է: «Վանքի շուրջը պարիսպ է եղել, ինչպէս եւ խցեր, որոնցից միայն երկուսն են այժմ կանգուն» (Ազգր. Հանդ., 1899, Ե., էջ 344): Վանքին իսկական անունն՝ անձանօթ: Մերձաւոր փայրերու անունով կոչուած է Մալազարերդի կամ

Մածնարեբդի¹, նաև Հարցանկիսի (Հարց-
հանդիսաի) վանք (Հմմտ. Արցախ, էջ 43 կամ
Ամենափրկչի վանքը և Արձագանք, 1886,
էջ 286) :

12. ՄԱԱԶՆԱՐԵՐԳԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԸ

Նոյն պիտի ըլլայ նախորդին հետ :

1666ին «յեպիսկոպոսութեան սուրբ Ամե-
նափրկչին քաջ և արի բարունապետի Խա-
չատուր վարդապետի, ի գեօղն Հարց հան-
դիսա» Աւետարան մը կը գրուի (Արցախ,
էջ 43 և Արձագանք, 1886, էջ 296) :

Միևնոյն տեղը երկու տարի յետոյ Յով-
հաննէս ուրիշ Աւետարան մը կը գրէ «առաջ-
նորդութեան աթոռոյս Ամենափրկչին պարօն-
ակը Յովհաննիսի» (Արց., էջ 45) :

Հմմտ. քիչ ևսքը՝ թիւ 14 :

13. ՄԹՈՒՏԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Մոուտ գիւղի մէջ ևղած է անապատ մը .
որուն անունն անձանօթ կը մնայ : Գանձակ
փոխադրուած շիրիմնաքարի մը վրայ գրուած
է՝ «Այս է տապան Մոուտ անապատի առաջ-
նորդ Յարութին վարդապետի. ՌՄԽԹ.
Յունիս ԻԶ.ի (Արցախ, էջ 38 և 272. Հմմտ.
և Արձագանք, 1886, էջ 294) :

¹ Անտոն 1464ին Մաշտոց մը կը գրէ՝ «ի վանքս
Մալկղկերց ընդ հոփանեաւ սուրբ Աստուածածնիս»
(Հ. Ն. Աղինեան, Հաւաք. Յիշ- երեան, 453) :

Նիւկզար գիւղի հարաւ – արեւմտեան կողմը շինուած է այս վանքը. որ այժմ սուրակ է: Գաւիթին ծեփին վրայ կարելի է կարդալ՝ «Ես Գաւիթ կախկոպոս նորոգեցի զեկեղեցիս այս թվ. ՌՃԻԸ» (Արցախ, էջ 294. համա. Արձագանք, 1886, էջ 307): Նորոգող հայրապետին մարմինը խորանին տակ ամփոփուած է:

Խաչքարի մը վրայ կայ՝ «Ի հայրապետութեան Աղուանից Տեառն տէր Մինաս կաթողիկոսի, ի թագաւորութեան Պարսից Շահ-րասին, ևս մեղապարտ Արրահամ կախկոպոս ևւ կորարքս իմ Ներսէս կրօնաւոր եղաք» (Արձագանք, 1886, էջ 307): Ասո՞ր կը հայի՝

«Յեկախկոպոսութեան սուրբ Ամենափրկչին քաջ և արի բարունապետին Խաչատուր վարդապետի . . . ի գեօղն Հարցհանդիսա» կը գրուի Աւետարան մը, որմէ երկու տարի վերջ ուրիշ մը կը գրէ Յովհաննէս «առաջնորդութեան սուրբ աթոռոյս Ամենափրկչին պարոն տէր Յովհաննէսին» (Արցախ, էջ 43, 45 ևւ Արձագանք, 1886, էջ 296, համա. Թ., 12):

Ամենափրկիչ վանքը, ինչպէս կը տեսնուի եղած է կախկոպոսանիսա: Աւնեցած է չրջապարիսպ ևւ կալուած (Ազգր. Հանդ., 1899, Ե., էջ 346):

15. ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻ ԿԱՄ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Ոսկանապատ գիւղի վանքն է այս: «Այդ եկեղեցեաց նոյնպէս զէպի հարաւ ձորի մէջ է Ս. Աստուածածնի քարաշէն անապատը, թաղակապ»: Արտաքին հարաւ-արեւելեան պատին ներքեւ թաղուած է եկեղեցւոյն վերանորոգողը՝ Յարութիւն Պապի, որ ՌՄՀ թուականին մեռած է: «Այս անապատը շինել է, ինչպէս պատմում են, Մելիք Ոսկանն, ուստի եւ Ոսկանա(յ) անապատ անունն է ստացել, որից եւ գիւղն Ոսկանապատ» (Արձագանք, 1886, էջ 294. Արցախ, էջ 275. տե՛ս եւ Ս. Աստուածածնի վանքը):

Յիշատակագրութեան մը մէջ կայ՝ «Եւարդ եւ Սարգսի որդի Խօջա Պատիս, առի դուրը աւետարանս ի ձեռաց անօրինաց եւ ետու վախճ ի դուռն Ոսկանապատու կուսանաց անապատին Աստուածածին սուրբ տաճարին... ՌՃԼԳ» (Արձագանք, 1886, էջ 294. հմմտ. անդ եւ 1888, էջ 133):

Ինչպէս յիշատակարանը կը վկայէ՝ այս անապատը կուսաններու համար է:

16. ՊԱՆԳԱԼԻՈՆԻ ՎԱՆՔԸ

Սուլուկ գիւղի մերձ: Սարի մը զազաթին վրայ շինուած էր երբեմն մեծ վանք մը Պանդալիոն վկայի անունովը: Այսօր հիմն ի վեր կործանած: ՌՃԻ թուին Ղազար քահանան հոս աւետարան մը կը գրէ (Արցախ, էջ 271. Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 251):

Սիրուած ուխտատեղի է (Ազգր. Հանդ., 1899, Ե., 347 և Արձապանք, 1886, էջ 293) :

17. ՊՏԿԵՍԲԵՐՔ ԿԱՄ ՊՏԿԻ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Նիւկզար գիւղի մօտ : Ուխտատեղի, մատուռ-անապատ (Արցախ, էջ 294, Հմմտ. վերը էջ 162) :

18. Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԸ

Ոսկանապատ գիւղի մերձ : Շինուած զոյգ կամարի վրայ աւերակ (Արցախ, էջ 275) :

19. ՔԵԱՐԵԱՆԱՅ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ՄԻՐԶԻԿԻ
ԱՆԱՊԱՏԸ ԿԱՄ ԱՍՏՈՒԱԾՄՕՐ ՎԱՆՔԸ

Ոսկանապատ և Մերգիկ գիւղերու քովերը : Շինուած է տորոնապոյն տաշուած քարերով : Ունի աւազ խորան մը և երկու փոքր խորան, վեց նեղ պատուհան և արեւմտեան կողմը դուռ մը : Երկարութիւնն է 12 մետր և լայնութիւնը գրեթէ 8 մետր : Ունի նաև գաւիթ մը, որ 7 մետր երկար և նոյնքան ևս լայն է : Շրջապատուած է պարիսպով, որ արդէն քանդուած է : Միաբաններու սենեակներն ալ օրէ օր կը քայքայուին :

Գաւիթին մէջ կան թաղուածներ՝ «Հանգիստ հողապատեան Տեառն Եղիապարու, յաւէտ հանգիստ է անվշտակիր նշխար սորին, որ աստ կան, հողին գոլով միջնորդ առ Տէր ժտական վասն իւր որդեկացս, որ եմք տատանման փորձանաց դադանի, որ օձտել փու-

թան զմիարանութիւնն հոգեւորական, փրկելի ի փորձանաց այժմ եւ յապագայն, հանդեաւ սուրբ հայրն մեր թուին Հայկազնւոյ ՌՃԿԲ»:

«Այս է հանգիստ Չարեքու անապատի Մկրտիչ վարդապետին, թվ. ՌՂէ»:

«Այս է տապան տանս սպասաւոր Մահատեւի վերածայնի, Նաւասարդ աղա անուանի, Էղբայր Թամբազ Քալանթարու Չակամ մեծ Սահակի Ղարամուրատ գեղջէ, կոչի Արամի, մահն զիպէ վաթսուն Բ. ամի ՌՃՂ թուի եւ շամգրիա (չատ ամեայ?) մարմին է ՂԳ. ամի» (Արցախ, էջ 277):

«Վանքիս արեւելեան կողմուսն է Քեանդակիրմազ մականուանեալ Սարգիս վարդապետի գերեզմանն», որ օժտուած է ընդարձակ արձանագրութեամբ (Արցախ, էջ 277. Ազգր. Հանդ., 1899, Ե., էջ 345): «Այս եկեղեցին կոչուում է Միրզիկէ՛ անապատ՝ գիւղին մօտ լինելուն պատճառով եւ Քեարխանի վանք՝ իւր մօտակայ Պղնձահանքի անունով» (Արձագանք, 1886, էջ 295): Չալալեան գայն կը կոչէ Աստուածամօր վանք (Ճամբ., Ա., էջ 169):

ՓԱՌԻՍՈՍԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Շամքոր գետակին միջին օժանդակին և Գեղամայ լեռնաշղթային դադաթնազծին շարունակութեան և Տաւուշ գետակի հարաւարեւելեան օժանդակին — Ախնջի — ամբողջ միջև կը գտնուի Փառխոս գաւառը, որ հիմայ Շամշատին կը կոչուի:

1. ԲԱՐՍՈՒՄԻ ՎԱՆՔԸ

Փառխոսի Բարսում գիւղը երկու վանք ունի: Մէկուն անունն է՝ Ս. Հռիփսիմէի վանք (տե՛ս անդ) և միւսին անունը՝ մեզի չէ հասած: Վերջինս գիւղին արեւելեան կողմը՝ այգիներու մէջ բարձրացած է: Պատերը՝ քարուկիր, ծածկը՝ փայտաշէն և մեծութիւնը՝ միջակ (Արցախ, էջ 318):

2. ԵՐԳԵՎԱՆՔԸ

Մանօթ է Արցախի Փառխոս գաւառի Երգեվանք բերդը¹: Հ. Էփրիկեան կը խորհի՝ «Անշուշտ ի հնունն Երգեվանք վանք մը ևս կար (հոն), որուն անուամբ թերեւս կոչուեր

¹ Մերձ է Խորանաշատ անուանի վանքին: Հմմտ. կիր. Գանձակեցի, Պատմ., էջ 73, 79, 129, 184, 199 և Վարդան, Պատմ., էջ 145:

է բերդս» (Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 692. հմմտ. եւ Արցախ, էջ 357, գրուած Քուստի դաւառին մէջ, որ Փառխոսի քովն է) :

3. ԽԱՄՇԻ ԿԱՄ ՂԱՐԱՄՈՒՐԱՏԻ ՎԱՆՔԸ

Ղարամուրատի² մօտ հիմնուած : «Կա-
սուցեալ է սրբատաշ քարով երկու սիւներու
վերայ, սագաշէն» (Արցախ, էջ 309) : Երկ-
յարկ է զանգակատունը, որ շինուած է հա-
մակ սրբատաշ քարով : Ունեցած է շրջա-
պարիսպ : Միարաններու սենեակներն՝ ար-
դէն աւերակ (անդ, էջ 309—310, Ազգր-
Հանդ., 1899, Ե., էջ 346—347, Էփրիկեան
Հ. Ս., Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 129) :

Խամշիի վանքը հին հաստատութիւն է :
Իւանէ եւ Չաքարէ՝ Յովհաննէս կաթողիկո-
սին (Աղուաններու) հոս բնակութեան վայր
կը ցուցնեն եւ նա «սկսաւ շինել անդ եկե-
ղեցի մեծ եւ հրաշալի» (Կիր. Գանձ. Պատմ.,
էջ 432) : Բաւական ժամանակ Աղուաններու
կաթողիկոսները հոս կը նստին եւ զոյն այլ
եւ այլ շինութիւններով կ'օժտեն (հմմտ. եւ
Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմ., Մոսկուա
1860) :

Հոս մի անգամ ընդ միշտ ըսենք թէ ինչ-
պէս Խամշիի վանքը նաեւ Արցախի գրեթէ
բոլոր վանքերը — սրանցմէ շատերուն ա-
նունը «Արշալոյս Արարատեան» թերթը կու

² Ղարամուրատ ունի անապատ մըն ալ, զուցէ
Ս. Սարգիս կոչուած (Արցախ, էջ 309) :

տայ, այսօր կա՛մ աւերակ են եւ կա՛մ հազիւ իրենց գոյութիւնը կը պահեն, թէեւ Երբեմն այնքան լաւ դիրք ունէին (անդ, 1863, թ. 701) :

Յիշատակագրութեան մը մէջ կը կարդանք՝ «Եղև զրաւ գրչութեան (Աւետարանի) . . . ձեռամբ . . . Աւետիս անպիտան քահանայի ի թուականութեան ՌՃ Եւ Ժ (1661) թիւ աւելի ի յերկիրս վերին Չակամ ի գեօղս որ կոչի Պապճան ընդ հովանեաւ ջուխտակ եկեղեցեացս հնոյն սուրբ Աստուածածնի եւ նորոյս Ս. Գրիգորի Լուսաւորչիս եւ սուրբ Յովանէսի եւ այլ սրբոցն, որք աստ կան: Եւ յաթոս Աղվանից Գանձասար կոչի ի հայրապետութեան Տեառն Պետրոսի սուրբ գիտապետի երիցս երանեալ կաթողիկոսի: Եւ յառաջնորդութիւն Երկրիս մերում սրբասնունդ բարունապետի եւ կուսակրօն Սարգիս վարդապետի: Եւ մերոյ նահանգիս յանապատն Ղարամուրատի, ի սոյն ամի հանգեաւ ի Քրիստոս սուրբ հայրն հարանց տէր Տէրուն առաջնորդ սուրբ ուխտին . . . եւ յետ սորին եղև առաջնորդ Գրիգոր պարուն տէր երջանիկ հեղահոգին հոգոյ որդի սուրբ հօրն տէրն Տէրունի . . . »³ (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ., Երեւան, 161) :

³ Ղարամուրատի մէջ կուսակց անապատ մը եւս Եղած է: Աւետարան մը Եւա «վախճ» կու տայ՝ «ի դուռն Ղարամուրատ կուսանաց անապատի սուրբ Աստուածածնի» (Արցախ, էջ. 281—282): Այնպէս կը թուի թէ վերնոյն հետ միացած է կամ անոր իրական բաժինն է:

4. ԽՈՐԱՆԱՇԱՏԻ ԿԱՄ ՎԱՆԱԿԱՆ Վ.Ի ՎԱՆՔԸ

Ղուլայի գիւղի արևելեկան կողմը, Ախնջի վտակի աջ եզերքը անտառապատ լեռան մը լանջին գեղեցիկ հովտի մը մէջ, կամ Կիրակոս Գանձակեցիի սահմանաւորումով՝ «հանդէպ Երզնիւնից բերդին եւ ի թիկանց Գարդմանայ» (Պատմ., էջ 198) հիմնուած է Խորանաչատ վանքը՝ նուիրուած Ս. Աստուածածնի: Այդպէս կոչուած՝ «վասն յորսի եկեղեցեացն, որ ի նմա» (Կիր. Գանձակեցի, Պատմ., էջ 199):

Տաճարը, որ 13 մետր երկարութիւն եւ 10·50 մետր լայնութիւն ունի եւ Գանձասարի հոյակապ տաճարէն յետոյ այդ կողմերու աճէնէն գեղեցկակերտ շինուած քն է, կառուցուած է տորոնագոյն, սրբատաշ եւ խաչածե քարերով ու քանդակներով: Ունի չորս կամար (որոնց վրայ կը հանդչի սիրուն կաթուղիկէ մը) եւ մէկ աւագ խորան ու չորս փոքր խորան, երկու խորհրդարան եւ երկու դուռ: Աւագ խորանի ստորոտով՝ դասահայեաց կլոր երեսին վրայ շինուած են տասը փոքրիկ, գեղեցիկ եւ խորանածե կերտուածներ (Արձագանք, 1888, էջ 87, Արցախ, էջ 322—323): Ջալալեանի համաձայն «հռչակաւոր սուրբ ուխտն Խորանաչատ (զոր Չորաթան գիւղի մերձ կը գնէ. հմմտ. եւ Արձագանք, 1888, էջ 87) շինեալ յարգիւնական վարդապետէն Վանականայ» օժտուած էր

«Երկոտասան խորանօք» (Ճամբ․, Ա․, էջ 161—162) :

Տաճարին առջևը՝ շորս մեծամեծ հատաքար սիւներու վրայ սրբատաշ քարերով շինուած է դաւիթը : Տաճարին ու դաւիթին շինութիւններն իրենց վայելչութեամբը եւ նրբութիւններովը մեծարարբառ քարոզիչներն են զանոնք շինել տուողին եւ ճարտարապետին նուրբ ճաշակին :

Այս դաւիթը 16·6 մետր երկարութիւն եւ 15·90 մետր լայնութիւն ունի եւ մէջը հաստատուած են շորս փոքրիկ խորաններ․ Երկուքը հարաւային եւ միւս երկուքը հիւսիսային կողմն՝ իրարու վրայ :

Գաւիթին հարաւային որմին վրայ արեւի ժամացոյց մը դրուած է :

«Այժմ տեղ տեղ քայքայուած են վանքիս եւ դաւիթիս սալկախները եւ շրջապարիսպի պատերը, մի վանք որ դարմացնում է այցելուները իր երկնամման շինութեամբ եւ լացացնում իւր անցեալի փառքով եւ ներկայիս աւեր եւ ամայի դրութեամբ» (Արցախ, էջ 323—324) :

Մենաստանն առնուած է շրջապարիսպի մէջ, ուր կան զոյգ մատուռներ, մին՝ փոքր եւ սրբատաշ քարով շինուած ու կոչուած Ս․ Կիրակի, իսկ միւսն՝ անունն անձանօթ՝ կառուցուած հասարակ քարերով : Այս տեղ ամփոփուած են քանի մը ննջեցեալներ : Այժմ կիսաւեր :

Ասոնցմէ զատ կայ երրորդ մատուռ մը, որ պարխսպէն դուրս է եւ սրբատաշ քարերով հիւսուած, բայց արդ տանիքը խոնարհած: Հոս է Վանական վարդապետի հանգստարանը, սակայն դժբախտաբար որ եւ է արձանագրութեամբ չէ ցուցուած: Բայց բարեբաստօրէն կան ուրիշ արձանագրութիւններ:

Տաճարին դրան ճակատին վրայ արձանագրուեր է՝ «ԹՎ. 2Բ. երկրպագանէք, յաղաթս յիշեա...» (Արձագանք, 1888, էջ 87):

Սեղանին աջակողմեան պատին վրայ՝ «ՈԿ. Թ. եւ Աւելլատս Ուրծեցի միարանեցայ ի Խորանաշատու սուրբ Աստուածածինս, ետու զծախս այսմ խորանիս յիշատակ ծնողաց եւ կըրարց իմոց Նաւուտին եւ Ապիրատին եւ վարդապետն հաստատեց Բ. սուր այսմ խորանիս, ա. ի տանի վարդապետին եւ ա. Վարազայ խաչին, անխափան հաստատ եւ կամաւն Աստուծոյ» (Արձագանք, 1887, էջ 87 եւ Արցախ, էջ 323, ուր կայ «ՈԿԹ. Ես Աւելլատս Սրտժեցի միարանեցայ Խորանաշատ սուրբ Աստուածածնին եւ ետու... Շաւուրին եւ Ապիրատին...»):

Սեղանին արեւելեան պատին վրայ՝ «ՈԿԵ. Ես Անդրէաս աւազ էրէց Գետարակուց միարանեցայ ի սուրբ Աստուածածինս եւ վարդապետն հաստատեաց ինձ Դ. սեղան պատարագի նոյն կիւրակէին անխափան» (Արձագանք, 1888, էջ 87):

Ասոր հարաւակողմը՝ «Մին աւր ժամ Յովինարին ի տաւնի սուրբ Հոգւոյն, որ կատարեալ հաւատով միարանեցաւ եկեղեցւոյս» (անդ, էջ 87) :

Գարձեալ՝ արեւելեան կողմը՝ «Ո ՀԱ. Մին սեղան պատարագ մատչի Յովսէփ քահանայիս յաւուրն Համբարձման Փրկչին անխափան» (անդ, էջ 87) :

Արեւելեան արտաքին սատի վրայ՝ «Յանուն Աստուծոյ եւ Գրիգոր որդի Վասա Միջաշինեցի գնեցի զկաւչ քակերանց եւ տուաք ի սուրբ Աստուածածինս Սորանաշատու վարդապետս հաստատեց մեզ Բ. պատարագ ի տաւնի Գարստեան, ա. ինձ, ա. ամուսնո իմս... կատարիչք աւրհնին (յ) Աստուծոյ» (անդ, էջ 87) : Սոյն արձանագրութեան կարեւոր մասերը Բարխուդարեան կը կարդայ՝ «... Ես Գրիգոր որդի Վասակա Միջկա շինեցի զԿաւչկակերանց» (Արցախ, էջ 323) :

Հիւսիսային փոքր խորանին վրայ կայ՝ «ՈԿԵ. Ես Աբրահամ Կանաչհոգեցի եւ ամուսին իմ միարանեցաք Սորանաշատու Աստուածածին, ետու զծախս խորանիս եւ վարդապետն հաստատեաց ինձ Բ. ժամ ի տաւնի սուրբ Գրիգորի անխափան» (Արցախ, էջ 323) :

Սորանաշատի հետ սրաիւ կապուած է Յովհ. Վանականի անունը եւ նոյն իսկ երբեմն կոչուած է Վանականի վանք, վասն զի անիկա անոր հիմնադիրն ու զարգացնողն եղած

է՝ «Եւ եղև վաղճան նորա (Վանականի) այսպիսի օրինակաւ ի վանան, զոր իւր իսկ էր շինեալ, որ կոչի Խորանաշատ եւ վասն յորով եկեղեցեացն, որ ի նմա ընկալաւ գանունն . . . առնէր նա շինուածս երևելիս, գաւիթ շինելով ի կոփածոյ վիմաց ի դուռն մեծ եկեղեցոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր . . . » (Կիր. Գանձակեցի, Պատմ., էջ 198. Ալիշան, Հայապատում, Բ., էջ 513. Տաշեան, Մայր Յուշ. Միթիթ., էջ 39 եւն) :

Ինչպէս նախորդ արձանագրութիւններէն կը տեսնուի Յովհ. Վանական իր գեղեցիկ ձեռնարկին յաջողութեանը համար կ'ունենայ օգնական ձեռքեր ու ստատրոգներ (Հմմտ. Տեղեկ. Արմֆանի 1940, Թ. 4, էջ 175) :

Խորանաշատի հիմնարկէքն ու աւարտումը մեծահանդէս կը կատարուի եւ այդ առիթներուն նուէրներ ստացուած են եւ փոխադարձ պարտականութիւններ դրուած :

1224ին՝ «Անէնի (Վանենի) կը վկայէ . . . միաբանեցայ Խորանշատոյ սուրբ Աստուածածինս . . . եւ ետու զծախս սուրբ Աւետարանիս ստանալ զսա ինձ զաւակ հոգեւոր . . . շինող եւ առաջնորդ վանիցս Վանական վարդապետն հաստատեաց ինձ աւուր մահուան իմոյ Ա. քառասունք . . . » (Յովսէփեան, Խաչրակեանք, էջ 34, նոյնը՝ Յիշատ. Ձեռ. Ա., էջ 839, Թորոս Աղբար, էջ 272) :

Ե՞րբ կատուցուեցաւ Խորանաշատի վանքը : Ջալալեանի համաձայն 1191ին (Հմմտ. Ճամբ., Ա., էջ 162) : Ժամանակին

անոր հիմնարկութեան թուականը ըսած էի «Կարելի պիտի ըլլայ... մերձաւորապէս 1215—1220 զնել» (հմմտ. իմ «Յովհ. Վանական եւ իւր դպրոցը», Վիեննա 1922, էջ 11) : Ամէն պարագայի 1223ին արդէն շինուած էր եւ Վանական վարդապետը իր աթոռը հոն հաստատած . ինչպէս հետեւեալ յիշատակագրութիւնը կը վկայէ՝ «Ի ՌՉԲ (1223) թուականիս գրեցաւ առասպելախաւս տետրակս այս ի ձեռն Ստեփանոսի Աղթամարեցոյ ի վանքս Խորանաշատու ի գաւառս Գարդմանայ առ ոտս ուղփաճեմ եւ աստուածարդիւնական վարդապետիս Վանականի, որ փայլէ ի ժամանակիս որպէս գասող առաւատու եւ ի կողմանց հիւսիսոյ նահանգիս Թորգոմա ամպ հոգեցաւդ հանապաղ՝ հոսելով զաստուածաինսն եւ զրանաւորաց ոռոգանէ երկիր եւ թէպէտ կրտսեր էաք ի լսարան համահանգիսիս եւ անարուեստ գոլով զծոյ գրոց, այլ յաւժարութեամբ սրտիւ միայն յուսացեալ յԱստուած ի ձմեռնային յաւուրս գրեցաւ, այլ աղաչեմ շիինել մեղադիր թիւրութեան, զի զհոլովն ճրագով գրեցի եւ զայս միայն խնդրեմ յիշել զիս եւ զհայրն իմ տէր Սարգիս եւ զճնաւղսն իմ ըստ մարմնոյ եւ զեղբարսն իմ եւ զսիրելիին իմ զԲզնատիոս քահանայ եւ...» (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 2101, Ժողովածու, հմմտ. Կարենեանց, Մայր Յուց. հայ. Ձեռ. էջմ. 2050) :

1223-ին առաջ Խորանաչատի հիմնարկութիւնը կը հաստատէ նաեւ Արբաշամ Կանաչնոզեցիի արձանագրութիւնը, վասն զի ան Ոկէ թուին (այս է 1216-ին) գրուած է: Բայց անոր հիմնարկութիւնը քանի մը տարի աւելի առաջ ալ կրնայ եղած ըլլալ, եթէ Աւելղատի արձանագրութիւնը Քաջիկեանի համեմատ փորուած ըլլայ Ոկ. թուին, այս է՝ 1211-ին (Արձագանք, 1888, էջ 87) եւ ոչ թէ Բարխուդարեանի համաձայն Ոկթին այս է 1220-ին⁴: Վանական վանքին ու անոր եկեղեցւոյն ճարտարապետական կառուցուածքին բծախնդիր եղած է:

Ապա անիկա իր նորաշէն վանքին մէջ կը նուիրուի գրականութեան եւ ուսուցչութեան: Հստանականօրէն հոն անոր կ'աշակերտին Վարդան Արեւելցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Մաղաթիա, Ստեփանոս, Յովսէփ, Սոսթենէս, Մարկոս, Գրիգորիս եւ Պողոս: Սակայն քաղաքական աննպաստ պարագաներու հետեւանքով առժամապէս անկէ կը հեռանայ, բայց նորէն դալով՝ կը շարունակէ իր ազգօգուտ գործունէութիւնը: Ապա 1251-ին կը մեռնի եւ «ժօտ ի փոքրագոյն եկեղեցին» կը թաղուի (Կիր. Գանձ. Պատմ., էջ 200 եւ Սիւրմէեան, Յուցակ հայ. Ձեռ. Հայկ. պի, Ա., էջ 311): Խորանաչատի առաջ-

⁴ 1223-ին Ստեփանոս Աղթամարցին Խորանաչատի մէջ Ձեռագիր մը կ'արտագրէ (Արարատ, 1902, էջ 967):

նորդութիւնը կը յանձնուի Պօղոս եւ Գրիգորիս վարդապետներու : Վերջինիս մասին կը խօսուի յետագայ յիշատակագրութեան մէջ՝

«Փառք . . . գրեցաւ . . . գիրքս այս (Փողոս վածու) ի թուարեր ամանակաց հայկազնեան ի Չ եւ ի Ա համարին, ի նեղ եւ ի դառն ժամանակիս այսմիկ ի դարուս հետեւման եւ այս վասն մեղաց մերոց զի բազմացաւ անհնարին վիշտք եւ նեղութիւնք ի վերայ ամենայն աշխարհի ի ձեռն անաւրէն եւ այլակերպ զաւրուն նետողաց, որով բազմացեալ են քան դամենայն աստեղս եւ քան զաւազ ծովու : Իսկ գրեցաւ տառս Աստուածաշունչ ի վանս վարդապետի Վանականի ի Սորանաշատ կոչեցեալ ընդ հովանեաւ սրբոհոյ Աստուածածնիս, որ է յոյս եւ բարեխաւս աշխարհի : Արդ ես Ստեփաննոս քահանայ սիրող և զեալ բանին սպասաւորութեան վասն պատուիրանացն Աստուծոյ . . . գրել ետու զհոգէչաճ բանս . . . : Արդ գրեցաւ երկակ բաներս առաքելական եւ մարգարէական ի տանս Աղուանից ի զաւառիս Երզնեանք կոչեցեալ ի վանս Սորանաշատ սուրբ Աստուածածնիս, ի զլուիս իշխանութեան երկրիս այսմ պարոն Աղպուղային եւ որդոց իւրոց Վահրամ եւ Չաքարէ եւ Իւանէ եւ ի հայրապետութեան Տեառն ներսիս (ի) Աղուանից կաթուղիկոսի : Արդ ով սուրբ մանկուն (ք) եկեղեցոյ . . . որք աւլաիք եւ կամ աւրինակ առնոյք զլուսաւոր գիրքս զայս՝ յիշեցէք նախ եւ առաջին զփառաւոր

և և գհասարակաց հայրն գտէր Վանական, որ լուսատու և բաշխիչ եղև ամենատառ շնորհացն Աստուծոյ, ընդ նմին և գձեռնասուն գաւակ իւր գԳրիգորէս վարդապետն, որ այժմիկ յաջորդէ գաթու վարդապետին իւրոյ լցեալ բանիւ և գիտութեամբ Հոգւոյն սրբոյ, ընդ նմին և գՍտեփաննոս և գԿիրակոս քահանայք և գձնողսն իւրեանց հանդերձ ամենայն բարեկամաք և ընկերակցաւք որ են գաւառաւ Բարերդցի, ի գեղջէն, որ կոչի Սորս և սնեալ ի հոշակաւոր ուխտն որ կոչի Տարաւնցիք, որ կան առ ոտս եկեղեցոյն Ամենափրկիչ կոչեցեալ և սուրբ Աստուածածնին Մարիամու: Եւ ի վերայ այսր ամենայնի գանարժան և գտառապեալ գրիչս գԳրիգոր և գձնողսն իմ...: Արդ գրեցաւ գիրս Ստեփաննոսի գրոց աշակերտի գաւառաւ Բարերդցի, գեղջաւ Սփացի ի վանացն Տարաւնցի: Արդ... ասասջիք թէ Քրիստոս... ողորմեայ Ստեփաննոսի և հաւրն իմ Հայրապետ քահանայի և մաւրն իմ Թեկղ կոչեցեալ և եղբաւրն իմ Կիրակոս քահանայի և միւս եղբաւրն Արրահամո...» (Հ. Ն. Ակիւնեան, Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ. Էջմ. 2273):

Գուցէ Պօղոսի և Գրիգորիսի յաջորդն ըլլայ՝ Պետրոս վարդապետը, որուն օրով նարեկ մը կը գրուի՝

«Ի ՁԼԲ (1283) թվիս գրեցաւ գիրքս Գրիգորի նարեկացի... ի վանս Վանական վարդապետի առաջ(նորդ գո)լով Պետրոս վար-

դասակարգի... ձեռամբ Մարտիրոսի բազմամեղ ծառայի ի ծերութեան ժամանակի» (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջժ. 1563, հմմտ. և Յովսէփեան, Քարտէզ հայ հնագրութեան, Վաղարշապատ 1913, էջ 39) :

Ասկէ վերջը դարերով Խորանաչատի շուրջը լուսթիւն կը տիրէ, սակայն անիկա ժամանակին յորձանքին դէմ ողորելով իր գոյութիւնը պահած է և գարգանալով նոյն իսկ եպիսկոպոսանիստ եղած : Ժէ. դարէն ունինք հետեւեալ յիշատակագրութիւնները :

«Արգ գրեցաւ սաղմոսարանս և գիրքս ժամատեղաց ձեռամբ Եսայի գրչի... ի յաթոս Խորանաչատի և Վանական վարդապետի ի հայրապետութիւն տէր Յոհան արհեպիսկոպոսի ի թվականութիւն ՌՉԻ...» (Մարգիսեան, Մայր Յուլյակ, Ա., էջ 288) :

Այս յիշատակարանին «ՌՉԻ թուականը 'ՌՉԻ, սրբադրուած է, որ սակայն սխալ է, վասն զի Չեոագիրը ոչ թէ Աղուանից Յովհաննէս Չ. կաթի զորով գրուած է, այլ Յովհաննէս Թ. ի ժամանակ և Եսայի դեռ ուրիշ յիշատակագրութիւններ ունի այս վերջին շրջանէն⁵ : Յամի հազար և ՉԹ Երորդի (1639) թուականութեանս Հայոց գրեցաւ

⁵ 1637ին Եսայի՝ Աստուածատուր քահանային համար ժողովածու մը կը գրէ՝ «ընդ հովանեաւ մեծոյարկ գումբեթաձեւ խորանաչատ սուրբ Աստուածածնիս և Վանական Վ. ի սուրբ գերեզմանիս» (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշ. էջժ. 2116, հմմտ. Կարենեան, Յուլյ. հայ. Չեո. էջժ. Թ. 2085) :

սուրբ Աւետարանս ձեռամբ: Եւ արդ ես անպտուղս ի բարեաց. մեղաւորս յարդարոց. . . եւ սուտանուն Եսաի գրիչ, որ անուամբս եմ կոչեցեալ եւ գործովս՝ ոչ, ընդ հովանեալ սուրբ Խորանչատայ Աստուածածնիս ի գաւառս Զագամ, ի դառն եւ անբարիչա ժամանակիս, որոյ արդարութեան կողմն հակեալ էր եւ անիրաւութիւն եւ անկարգութիւնն ամենայն ուրեք գաւրացեալ եւ ուր ուրեք դասնէր ճշմարտութիւն վասն ծովացեալ մեղաց խնոց ի բազմանալ անաւրինացն եւ նուազել քրիստոնէիցն, ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Սափս եւ Յունաց թագաւորութեան Սուլթան Մուրատա. ի թուականութիւն Հայոց Ռ եւ Զէ ամի. . . ժողովեցան գաւրքն Յունաց, գնացին ի վերայ Բաղդատա բերդին գէմ յանդիման, էսոս գրեւորն թոփու եւ զարբազանաւք եւ կոտորեաց զաւրս բերդին ժԲԹ գաւրքս Պարսից, որոց փրկեաց զմեզ Տէր Աստուած. ի հայրապետութեան սուրբ Գանձասարայ Տեան Գրիգորիսի. ի յաթոսակալութիւն սուրբ ուխտիս Խորանչատայ ի Տէր Բարսեղ արհեպիսկոպոսի եւ ի Տէր Յոհաննէս արհեպիսկոպոսի եւ այլ եղբարցս, որ աստ կան հաւաքեալ: Դարձեալ յիշեցէք զԹուժ կրտսնաւորն, որ ստ(աց)ալ զսուրբ աւետարանս ի հալալ արդեանց իւրոց, յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողացն Աղին Գաւղալ աղին եւ եղբարցն Յախումին եւ Մէլիքին. . . : Դարձեալ յիշեցէք զԹուժա կրտս-

նաւորն, որ փափականաւք զրել եւ զսուրբ Աւետարանս» (Արձագանք, 1888, էջ 133 եւ 163) :

Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը դեռ կը յիշուի 1668ին՝ «Փառք . . . արդ գրեցաւ զսա (Աւետարան) ի յերկիրս Թաւուշու ի դ(ե)աւղս Քամալ կոչեցեալ ի դուռն սուրբ Աստուածածնիս ընդ հովանեաւ սուրբ Մանգոսիս ի Թուին հայկազնիս ՌՃԺէ ի հայրապետութեան տէր Պետրոսի ի յաթոռն Սորանաշատու ի յաթոռակայն Յովհաննէս արհեպիսկոպոսին» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 365. հմմտ. Կարենեան, Յույ. հայ. Ձեռ. էջմ. 294) : Յաջորդ տարին 1669ին «Գրիգոր վարդապետս, անարժանս Սորանաշատու առաջնորդ էր, արքեպիսկոպոս» (Անդ, ի Հ. Պատուրեանէ) : Բայց 1683ին կը յիշուի Ովանէս Եպիսկոպոս Սորանաշատու, որ Չորսթան գիւղի Եկեղեցին կը շինէ (Արցախ, էջ 328) : Եւ ապա Իսրայէլ՝ (հմմտ. աստ էջ 70) :

Սորանաշատի վանքը ⁶ ժամանակին շատ կալուածներ եւ ինչքեր ունեցած է, սակայն անոնց մեծ մասէն յետոյ գրկուած (Արցախ, էջ 324 հմմտ. եւ Գարեգին Կաթ. Յիշատ. Ձեռ. Ա., էջ 841) :

Ճամբորդի մը խօսքերով փակենք այս հոյակապ հաստատութեան պատմութիւնը՝

⁶ Սոյն վանքի մասին հմմտ. դեռ Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1103, Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 312—313. Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, էջ 202) :

«Յորը տարածամում է, մենք չենք կամենում
 չեռանալ վանքից, այնքան հրապուրիչ է իւր
 գեղեցիկ դիրքով եւ կրօնական ջերմեռան-
 դութիւն ազդող եւ վսեմաշուք տաճարով,
 վերջապէս իւր սլաոմական անցեալով... չէ՞
 որ այս տեղ կացել են այնքան աստուածասէր
 եւ ազօթասէր կրօնաւորներ, այստեղ ուսել,
 դաստիարակուել են շատ աշակերաներ՝
 խումբ խմբի, սերունդ սերնդի ետեւից եւ
 այդ բոլոր արդիւնաւոր անցեալից ի՞նչ է
 մնացել հայ ազգի սեպհականութիւն —
 լքուած, անտէր, անայցելու մենաստան»
 (Արձագանք, 1888, էջ 88) :

5. ԽՈՒՆԻՍԱՅ ՎԱՆՔԸ

Գետարակ վտակի ձախ ափին եւ Մօլլա-
 լու թրքարնակ գիւղի մերձ: Փոքրիկ վանք:
 Ունի կաթուղիկէ եւ գեղեցիկ շինուածք: Ան-
 մարդարնակ (Արցախ, էջ 314. Ազգր. Հանդ. 1899,
 էջ 347. Հ. Ս. Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան,
 Բ., էջ 212) :

6. ԽՐԹԻՆ ԱՆԱՊԱՏԸ

Գետարակ գիւղի մերձ: Թաւուտ ան-
 տառի մէջ: Ունէր հոյակապ եկեղեցի: Եղած
 է բնակավայր Յովհաննէս Մայրազոմեցիի ⁷

⁷ Բարխուդարեան գիտէ՝ Ս. Սարգիս ուխտա-
 տեղի մը. «Այս տեղ բնակած է Յովհանն Մայրազո-
 մեցի դիւանական վարդապետն» (Արցախ, էջ 313) :

(Արձագանք, 1888, — էջ 86. Ջալալեան, Ճամբ., Բ., էջ 360. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 31):

7. ԾԱՂԿՈՅ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ԾԱՂԿՈՅԱՅ ԱՆԱՊԱՏԸ

Բարձրացած է Գառնակեր գիւղի մերձ Շամքոր գետակի ձախ ափին՝ Ժայռի մը գլխուն: «Մենաստանս ոչ սիւներ ունի եւ ոչ կաթուղիկէ, այլ ունի սուրբականից շատ մեծ դուռն, բարձրագոյն շինուածք եւ նեղ նեղ լուսամուտներ» (Արցախ, էջ 316): Ունի քարաշէն գաւիթ մը: Խաչքարի մը վրայ գրուած է՝ «Տէր Ունան պարոն Գարրիէլին քառարան, թվ. ՌՃԼԸ», իսկ ուրիշ Խաչքարի մը վրայ կայ՝ «ՁԻԵ» թուականը (Ազգր. Հանդ., 1899, Ե., էջ 343):

Ջալալեան այս մենաստանը կը նոյնացնէ Հրեշտակապետաց վանքի հետ (Ճամբ., Ա., էջ 162): Ծինութեան տարին անձանօթ է: Գառնակերցիներու «Ասելով այս տաճարն եղել է կուսանաց անապատ եւ Ծաղիկ մայրապետի անունով կոչուել է Ծաղկոցայ: Բայց եթէ արդարեւ կուսանաց մենաստան եղած լինի այս, Ծաղիկ անունից Ծաղկոցայ կոչուել չէր կարող. գուցէ Ծաղկանոցի կրճատումն է Ծաղկոցը» (Արձագանք, 1886, էջ 308. Հմմտ. Հ. Ս. Էփրիկեան, Բնաշխ. Բատարան, Ա., էջ 466):

Յիշատակագրութեան մը մէջ նշանա-
կուած է՝ «Փառք... արդ եղել աւարտ գրչու-

թեան սորա ի գեղաքաղաք Եղիսլարդ ի կաթողիկոսութեան Տեառն Գրիգորի ի թվ. Հայոց ԶԺԷ (1467) ի դանութեան ճհանչահին ի խնդրոյ Մատթէոս քահանայի . . . : Աղաչեմ յիշել զնկարող սորա զանարժան Աղարիայ կրօնաւոր . . . եղև նկարակերտութիւն ի յերկիրս Գանձակայ ի յաթոոս Գառնակերի ի դունն Մաղկոցի սուրբ Աստուածածնիս . . . ի կաթողիկոսութեան Տեառն Տէր Յովհաննիսի եւ տեղոյս աթոռակալութեան աէր Մերունի արքեպիսկոպոսի . . . : Յայսմ ամի թագաւորն Վրաց Կաւկի ձեռն . . . (չիք) ի Ղուրղաւրոյ քաջոյն եւ թագաւորեցաւ Բաքրատ, զոր Տէր Աստուած զօրացուցէ» (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշ. Չեռ. Տէր Աւետիսեանի Յուց. Հայ. Չեռ. Նոր Զուգայի, Թ. 60) :

8. ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԸ

Կարմիր վանքը կամ Ղզըլ-քիլիսա կանդնուած է Աղքիլիսի հարաւային կողմը, Բարաջան վտակի ձախ ափին, բարձր ժայռի մը վրայ: Իսկական անունն՝ անձանօթ: Կարմիր վանք յորջորջուած է, վասն զի կարմիր քարերով շինուած է (Արցախ, էջ 312) :

9. ՀԱՐԱՆՅ ՎԱՆՔԸ

Գառնակեր գիւղի մերձ: Աւերակ: Մօտերը կան վարդապետներու եւ միաբաններու գերեզմաններ (Արցախ, էջ 317) :

10. Ս. ՀՌԻՓՄԻՄԷԻ ՎԱՆՔԸ

Բարսում գիւղի երկրորդ վանքն է: Ամբողջապէս քարուկիր:

Բարխուդարեան կը գրէ՝ «Այս է Գօշ-Մխիթարի ակնարկած Հռիփսիմէի մենաստանն» (Արցախ, էջ 318—319):

Համանուն վանք մըն ալ կայ Ալիղըրըղ գիւղի արեւմտեան կողմը: Շինուած է կոփածոյ քարերով (Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 544):

11. ՀՐԵՇՏԱԿԱԳԵՏԱՅ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ԳԱ(Ռ)ՆԱԿԵՐՈՅ ՎԱՆՔԸ

Գառնակեր գիւղի մօտերն է: Գարրիէլ եւ Միքայէլ Հրեշտակապետաց վանքը: Տաճարը ունի երկու փոքր եւ մէկ աւագ խորան, 11 մետր երկարութիւն եւ 8 մետր լայնութիւն: Քարուկիրով շինուած է գաւիթը, ուր ննջեցեալներ ամփոփուած են: Շիրիմնաքարի մը վրայ կարելի է կարդալ՝ «Այս է Հանդիստ ճգնաւոր Յովհաննէս վարդապետի շինող վանիս՝ Մաղաքի որդի, թվ. ՌՄ Հէ»: Ուրիշ արձանագրութիւն մըն ալ շինութեան մասին կ'արտայայտուի՝ «Շնորհիւն Աստուծոյ շինեցաւ սուրբ Միքայէլ եւ Գարրիէլս ձեռամբ Յովհաննէս վարդապետի եւ մահտեսի Յովհաննէսի հանդերձ միարան եղբարք թվ. ՌՄԿԵ» (Արցախ, էջ 316. Արձագանք, 1886, էջ 308. Զալալեան, Ճամբ., Ա., էջ 162. Ազգր. Հանդ., 1899, Ե., էջ 343.

Հ. Ս. Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 466. Հմմտ. Մաղկոցայ վանքը) :

Միարաններու համար շինուած են ինը սենեակ :

Վերոյիշեալ Յովհաննէս վարդապետ այս վանքին կամ հիմնադիրն է եւ կամ վերաշինողը :

Գուցէ այս եւ կամ Մաղկոցայ վանքը ակնարկուած ըլլայ հետեւեալ յիշատակագրութեան մէջ՝ «Գրեցաւ (Աւետարանս) . . . ի սուրբ ուխտս ի Գանայգեոայ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս (որ Գառնակերի կեղեցիին է) . . . ձեռամբ Իգնատիոսի» (Թօփձեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Գաղ. Վ. ի, Բ., էջ 46. Հմմտ. եւ Արցախ, էջ 315) :

12. ՂԱՐԱ-ՄՈՒՐԱՏԻ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԸ

Մեծ Ղարա-Մուրատի մերձ վտակի մը քով կիսաւեր անապատ մը կայ : Իսկ գիւղին մէջ կայ կուսանաց անապատ մը, որուն փոքր կեղեղեցւոյն դրան վրայ գրուած է՝ «Շնորհուն Աստուծոյ եւ Ուննէս վարդապետս, որդի սպաշխարոզի շինեցի զեկեղեցիս (անապատ կուսանաց) արդեամբ գուրք (գոյխք) ամենայն քրիստոնէից յիշատակ ինձ եւ ծնուցացն իմոց եւ ամենայն աշխատողաց ի մայրապետութեան անապատիս Թագուհւոյն եւ կայինային ի ՌՃՄ. Թվ.» (Արցախ, էջ 309 եւ Ազգր. Հանդ., 1899, Ե., էջ 326—327. Հմմտ. Խամշի վանքը) :

Ղարա-Մուրատի այս անապատներէն մէկը, հաւանականաբար առաջինը կոչուած է Հարանց անապատ:

Յիշատակագրութեան մը մէջ կայ՝ «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի դառն ժամանակիս ի լաւ ընտիր աւրինակէ ի յերկիր Վերին Չակամ ի Ղարամուրատի Հարանց անապատիս ձեռամբ մեղօք զառածեալ Աւետիս արեղայի, որ եմ յերկրէն Տաւուշու ի գեղջէն Քամալու, եւ ի թուականիս Հայոց ՌՃԻԸ» (Արցախ, էջ 284):

Անկէ յառաջ ՌՃԻԳ թուին Յովհաննէս Լպիսկոպոս առաջնորդի ժամանակ Աւետարան մը Ղարամուրատի Հարանց անապատի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն վախճ կը արուի (անդ, էջ 334. հմմտ. եւ զեռ անդ, էջ 281—282): Գուցէ այս Հարանց անապատ կոչուածը Սամշի վանքն ըլլայ:

Կարելոր է եւ այս յիշատակագրութիւնը՝ «Եղեւ զրաւ գրչութեան (Աւետարանի) . . . ձեռամբ . . . Աւետիս անպիտան քահանայի ի թուականութեան ՌՃ եւ Ժ (1661) թիւ աւելի ի յերկիրս Վերին Չակամ, ի գեօղս որ կոչի Պապճան ընդ հովանեաւ Ջուխտակ եկեղեցոս հնոյն սուրբ Աստուածածնի եւ նորոյս Սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչիս եւ սուրբ Յովանէսի եւ այլ սրբոցն որք աստ կան: Եւ յաթոռս Ազվանից Գանձասար կոչի, ի հայրապետութեան Տեանն Պետրոսի սուրբ գիտապետի երիցս երանեալ կաթողիկոսի: Եւ յառաջ-

նորգութիւն երկրիս մերում սրբանունդ
բարունապետի եւ կուսակրօն Սարգիս վար-
դապետի: Եւ մերոյ նահանգիս յանապատն
Ղարմուրատի, ի սոյն ամի հանդեաւ ի Քրիս-
տոս սուրբ հայրն հարանց տէր Տէրուն ա-
ռաջնորդ սուրբ ուխտին... եւ յետ սորին
եղեւ առաջնորդ Գրիգոր պարօնտէր երջանիկ
հեղահոգին՝ հոգոյ որդի սուրբ հօրն տէր
Տէրունի...» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ.
Ձեռ. Երեւան, 161):

13. Ս. ՆՇԱՆԻ ԿԱՄ ԱԻԱԳ Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Բերդ գիւղի մօտ՝ մատուռ մը, զոր սա-
կայն ժողովուրդը վանք կը կոչէ — գուցէ
աւանդութեան մը վրայ յեցած (Արցախ,
էջ 330. Արձագանք, 1888, էջ 88):

14. ՉԱՐԵՔԱՅ ԿԱՄ ՉԱՐԵՔԱԳԵՏԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Այս անապատը Շամքոր գետակի ձախ
ափին հիմնուած է (Տահադ, էջ 92. Արցախ,
էջ 313): Տաճարը սաղաչէն եւ փոքր է: Շի-
նուած է չորս սիւներու վրայ եւ ունի
17.28 մետր երկարութիւն, 9.72 մետր լայ-
նութիւն եւ 8.64 մետր բարձրութիւն (Ազգր.
Հանդ. 1899, Ե., էջ 337)⁸: Օժտուած է
տաշուած քարերով կերտուած դաւիթով մը,
որուն հարաւային որմին վրայ կայ՝ «Ի թվին
ՌՃԼԳ. շնորհաւք ամենակալին Աստուծոյ

⁸ Հմմտ. Արատապոսթիւնը՝ Գանձակի դաւառը,
զրեց Ե. Լալայեան, Քրիճիս 1900, էջ 129:

կառուցան յանուն Փրկչին վերնատուն, տեղի Հոգւոյն ճշմարտի, եկեղեցիս սուրբ եւ դաւիթ գոփելի, շինեցաւ ձեռամբ Տեառն Ներսիսի, հանդերձ եօթանակերարց ամենի փրկութեան»։ Իսկ արեւմտեան դրան սեմին վրայ կը կարդացուի՝ «Սուրբ խաչս բարեխաւս տէր Մովսէսին Ներսէսեանց վասն փրկութեան Հոգւոյ Բարխուդարին, որ բազում սիրով ետուն շինել զգաւիթ սուրբ եկեղեցւոյն» (Արցախ, էջ 313—314. Արարատ, 1872, էջ 271)։ Չանդակատան վրայ ալ կայ՝ «Ի թուին ՌՃԸ. կամաւք Աստուծոյ շինեցաւ զանդակատունս յանուն Հրեշտակապետացն Միքայէլի եւ Գարրիէլի ի հայրապետութեան Պետրոսի սրբազան կաթուղիկոսին տանն Աղուանից եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս եւ անապատիս Չարէքայ Սարգիս վարդապետի ձեռնտուութեամբ եւ ազաւթիւք եօթանասուն միարանից. կատարումն եղև խորանիս ի փառս Աստուծոյ. արդ եւ Քրիստոսի ծառայ Սարգիս եւ ազաւթաւոր եղբարքս շինեցաք զսուրբ կաթուղիկէս ի փրկութիւն Հոգւոյ մերոց եւ ամենայն հետեւողաց, որք ընթեռնուք, յիշեցէք զմեզ ի Քրիստոս» (Արցախ, էջ 314. Նոր Դար, 1893, թ. 35)։

Չարեքայ անապատին մաս կը կազմէ նաև Հարանց մատուռը, որ այս արձանագրութիւնն ունի՝ «Ի թուին Հայոց ՌՃԺԶ. ի հայրապետութեան տեառն Պետրոսի կաթուղիկոսին, եւ Քրիստոսի ծառայ Սարգիս վար-

դապեաս կանգնեցի զխաչս ի լուսաւորութիւն
հոգւոյ խոյ եւ ծնողաց խոյ տէր Յաւանկ-
սին, Եղիսարէթին եւ միարանիցս, որք աստ
կան հանգուցեալ եւ ամենայն ողորմածաց
մերոց . . .» (Արցախ, էջ 314) :

Յառաջ բերուած արձանագրութիւններէն
ցայտուն երեւան կու գայ որ Սարգիս վար-
դապետը եղած է ճարպիկ եւ սիրուած ան-
ձնաւորութիւն մը, որուն շուրջ համա-
խմբուած են եօթանասուն միարաններ եւ նա
գտած է միջոց Չարեքայ անապատը զարգաց-
նելու :

Հարանց այս մատուսին մէջ ամփո-
փուած են աճիւնները Դաւիթ եպիսկոպոսի,
Կիրակոս, Ներսէս, Սահակ եւ Սարգիս վար-
դապետներու եւ Սաչատուրի, որոնք վան-
քին համար արդիւնաւոր եղած են (Արցախ,
էջ 313—314. Արձագանք, 1886, էջ 330—331.
Տահադ, էջ 91—92. Ջալալեան, Ճամբ., Ա.,
էջ 164—166) :

Չարեքի մէջ կան դեռ հետեւեալ արձա-
նագրութիւնները՝ «Սուրբ խաչս բարեխաւս
Մանուէլի, թվ. ՌԿԶ» : — «Սուրբ խաչս բա-
րեխաւս է Դաւիթ եպիսկոպոսին հաւրն եւ
ննջեցելոց թվ. ՌԶ» : — «Սուրբ խաչս Պեա-
րում բէկին, Մակասարին» : — «Այս է տա-
պան Դաւիթ վարդապետին, որ փոխեցաւ
առ Քրիստոս, թվ. ՌՄԶԵ» : — «Տէր հա-
տի (°) զնեղութիւնս տէր Մովսէսի, Ներ-
սէսի, Օսէփանին եւ Պարխուդարի, ձեզ
պահէ անխորձ աշխարհի» : — «Այս է հան-

դիտա Դաւիթ Եպիսկոպոսին, թուին ՈՂԲ» (Ազգր. Հանդ. 1899, Ե., էջ 398. Արարատ, 1872, էջ 170—171. Նոր Դար, 1893, Թ. 35—36. Բաղմամէս, 1891, էջ 39) :

Չարեքի պարիսպը 786 կանգուն երկար է եւ 9 կանգուն բարձր (Ջալալեան, Ճամբ., Ա., էջ 163) : Անոր դրան ճակատին վրայ գրուած է «Ի թուին ՌՃԿԳ եւ Մ կրտիչ վարդապետս շինեցի պարիսպս, որ եղև խարճ ԻԸ. թուման. Ովանէս վարդապետն առաւ Ժ. թուման, շինեցաւ» :

Չարեքի մէջ ամփոփուած էին Դանիէլ մարգարէին, Պանդալէոն բժիշկին եւ Խոսրով նահատակին մասունքներէն (Արձագանք, 1886, էջ 340) :

Առաքել Դաւրիժեցին Չարեքի հիմնարկութիւնը այսպէս կ'աւանդէ՝ «Եւ Դաւիթ Եպիսկոպոսն, որ Շամքօուու ձորէն եւ ի ցեղէն իշխանաց, որ Ղարամանենց կոչին, սա եւս եկեալ եկաց ի մեծ անապատս եւ ապա ելեալ զնաց ի ձորն Շամքօուու եւ անդ շինեաց անապատ, զոր կոչեն Չարաղետի անապատ, որ է բաղմամթողով եզրարց բնակութիւն եւ յոյժ հաստատուն ամենայն կարգօք եւ սահմանօք անապատի մինչև ցայսօր եւ ինքն Դաւիթ Եպիսկոպոս անդէն վախճանեցաւ եւ անդէն թաղեցաւ» (Պատմ. Հայոց, էջ 253—254) : Մինչդեռ Կարապետ կաթողիկոսը (Ուլնեցի) վանքին ի նպաստ հանդանակութեան համար հանած կոնդակին մէջ (գրուած Պոլսէն, ուր էր 1727ին նորընտիր

կաթողիկոսը, Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 801—803) այսպէս կ'արտայայտուի՝ «Յորոց բազմաց սրբոց Անապատաց մին է այս հռչակաւոր եւ անուանի Չարեկու անապատն, որ է աշխարհն Աղվանից Գայնճայուի ձորն Շամքօսու եւ է կառուցեալ եւ հաստատեալ ձեռամբ իշխանացն Մամուտի եւ Ղարամանի որդոց եւ թոռանց, որպէս ցուցանէ Առաքել պատմագիրն զլիակատար պատմութիւն սուրբ անապատին Չարեկու . . .» (Արձագանք, 1886, էջ 340) :

Մինչ Կարապետ կաթողիկոսն իր խօսքը Առաքել պատմագրի վկայութեամբ կ'ուզէ համոզեցուցիչ ընել ու հաստատել, անոր էական տեղեկութիւնը չի հաստատեր: Սա՛հիննադիր ու շինող Գաւրթ եպիսկոպոսը կը ճանչնայ, մինչդեռ ինքը Մամուտ եւ Ղահրաման իշխանները: Չալալեան ուղեւորվ զանոնք հաշտեցնել կը դրէ՝ «Շինեալ . . . ձեռամբ Գաւրթ եպիսկոպոսի եւ օգնականութեամբ Մամուտայ եւ Ղահրամանայ իշխանաց» (Ճամբ., Ա., էջ 163): Քաջիկեան կ'արտայայտուի թէ Չալալեան այսպէս կը վարկանի՝ «առանց մի պատմական հիմք ցոյց տալու» եւ կը յաւելու՝ «Մենք ընդունում ենք Առաքել վարդապետի վկայութիւնը, քանի որ նա ժամանակով յառաջ է Կարապետ կաթողիկոսից եւ քանի որ վերջինս նորան է ցոյց տալիս: Ղարաման եւ Մամուտ իշխաններ եղել են արդարեւ Գարդման գաւառի այդ մասում, առաջինի գոյութիւնը հաստա-

տում է Առաքել պատմագիր որ Դաւիթ եպիսկոպոսի մասին ասելը՝ «Ի ցեղէ իշխանաց, զոր Ղարամանենց կոչին, իսկ Մամոուտի անունը պահել է մինչեւ այսօր նրան անատիկ ամբոցն, որ դեռ մեծ մասամբ կանգուն է մնացել եւ գտնուում է Չարէքայ վանքից մէկ ժամ հեռու . . . : Ժամանակակից^օ են եղել արդեօք դոքա մէկմէկի եւ Դաւիթ եպիսկոպոսի մասնակցել, օժանդակե^օլ են յիրաւի անպատի կառուցման՝ չգիտենք: Այս միայն հաւանական ենք կարծում, որ նրանց վերաբերեալ խօսքերը մուծել տուած պիտի լինի կոնդակների մէջ այն վանականն, որ խնդրել է ժողովարարութեան համար, գուցէ տեղական աւանդութիւնն ունենալով աչքի առաջ» (Արձագանք, 1886, էջ 331): Երկուքին վարկածներն ալ կրնան պատահած ըլլալ. Քանի որ Դաւիթ Ղահրամանենց տոհմէն էր. բնական է որ իր ընտանիքին անդամները փութային իր ձեռնարկին յաջողութեան եւ դարձեալ քանի որ Չարէք Մամոուտ իշխանին ամբոցին մօտ էր, նա եւս ինչո՞ւ ուրիշ շատ իշխաններու նման իր օժանդակութիւնը չտար մերձաւոր անապատի մը:

Կարապետի հետեւեալ խօսքերէն՝ «գլխապատար պատմութիւն սուրբ անապատին Չարէքու» կարելի է ենթադրել՝ թէ նա իր աչքին առջեւ ունէր սոյն վանքի մասին ընդարձակ գրութիւն մը եւ ոչ թէ Առաքելի գրութիւնը կ'ակնարկէ, վասն զի ան փոքր զեկոյց մըն է:

Կարապետ Ուլնեցին իր կոնդակին մէջ կը յիշատակէ «Տեղահոգի եւ աստուածարան» Դաւիթ վարդապետը որ Երուսաղէմ կը մեկնի եւ մաս մը՝ «Ի կափարիչ վէմէն» առած կը վերադառնայ: Դարձեալ շատ գովեստով կը խօսի Չարեքի միաբաններուն մասին՝ «Անդ ժողովեալ կան բազում միաբան եղբայրք խարաղնազգեստք ճգնաւորք ի դառնացեալ եւ ի նեղ ժամանակիս, որ խստակրօն ճգնութեամբ եւ աղօթիւք տքնին սաղմոսերգութեամբք, պաշտամամբք եւ պատարագօք, որ եւ տարին բոլոր միաժամ ճաշակեն, տիւ եւ գիշեր անդադար ծնրադրութեամբ շարշարեն զմարմինս...» (Արձագանք, 1886, էջ 340, Հմմտ. եւ Առ. Դաւրիթ. Պատմ., էջ 253. Հմմտ. Դաւիթի մասին զեռ թօփճեան, Յուց. Հայ. Չեռ. Դաղեան Վ.ի, Բ., էջ 46):

Դաւիթ եպիսկոպոսի յաջորդներու Սարգիսի եւ Ներսէսի գործունէութիւնը արձանագրութիւններու մէջ (Հմմտ. վերը) յիշուեցաւ: Անոնց օրով ծաղկուն շրջան մը կը բոլորէ Չարեք եւ բազմանդամ է: Սակայն ապա կողոպուտի կ'ենթարկուի: Բայց Մկրտիչ վարդապետի ջանքերով զեռ ժամանակ մը կը կենդանանայ (Արձագանք, 1886, էջ 331. Ազգը. Հանդ. 1899, Ե., էջ 339 եւ Աղաւնունի, Միաբանք եւ այցելութիւն Հայ Երուսաղէմի, էջ 521):

Իսկ Սարգիս առաջնորդի ընտիր գործունէութեանը մասին կայ հետեւեալ ընդար-

ձակ յիշատակագրութիւնը՝ «Աստանօր կատարեցաւ... Ճաշոց(ս) ի թուականութեան հայկազան տումարի ՌՃԺ եւ Դ ամին (1665) ի թագաւորութեան Պարսից Շահապասին եւ ի հայրապետութեան տանն Աղուանից Տեառն Պետրոսի սրբազան կաթուղիկոսի կրկին Լուսաւորչի ի յետինս ժամանակի ի յաթոռն Գանձասարայ ի յերկնահանգէտ եւ ի զերահոչակ ուխտս, որ կոչի Չարէքու անապատ ընդ հովանեաւ մօրս լուսոյ սուրբ Աստուածածնիս ի հրաշափառ երկնաման սուրբ կաթուղիկէիս լուսագարգ հրեշտակապետիս եւ առաջնորդութեան տեղւոյս Տեառն տէր Սարգսի աստուածարան վարդապետի... որ վերստին ուղղեալ զկարգ սուրբ ուխտիս եւ զարդարեալ պայծառացոյց հոգեւոր հրճուանօք եւ պարսպեալ ամրացոյց եւ նորոգեալ զամենայն սենեակս եղբարցն: Այլ եւ շինեաց զանգակատունս բարձր եւ պայծառ եւ ստացաւ բազում անօթս պատուականս եւ զգրեանս հոգիակեցոյցս: Եւ յետ ամենայնի փափազեաց այսմ հոգիարուղիս վայելչարանիս եւ ետ գրել եւ զարդարել ոսկով եւ երփն գունովք վասն յիշատակի հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողացն հօրն Յովհաննէս քահանային եւ մօրն Եղիսարեթին եւ հանգուցեալ եղբօրն Յակորին, որ զվարձ ծաղկելոյն Բ. թուման նա ետ...: Այլ եւ յիշեցէք ի Քրիստոս զհեղահոգի եւ մաքրամիտ Սարգիս բարունապետն եւ ամենայն միեղէն... միարանք սուրբ ա-

նապատիս զտէր Ներսէս քաջ եւ ամենիմաստ
 վարդապետն եւ զտէր Նահապետն խոհեմ եւ
 սրբասէր, զսրբազնեալ հայրն արի զտէր Սա-
 հակ խոստովանողն միարանիցս, զտէր Սա-
 շատուրն խարազնազգեաց, զտէր Ներսէսն
 արի եւ փոքր, տէր Ովանէսն միամիտ, զտէր
 Եղիէն սրբասնունդ, զԳասրարն վերակացու
 ուխտիս, սիրելի եղբայրն մեր Մինասն, զմեծ
 Ակորն եւ զԴաւիթն, զՄեսրոպն եւ զտէր
 Մաթէոսն, զՄովսէսն եւ զԲ. Յովսէփն, զԵր-
 կու Սաշատուրն եւ շորս Կիրակոսքն, Երկու
 Ազարիէն եւ զԿոստանդն, զՄկրտիչն եւ
 զԲարսեղն, զՍառատ Գասրարն եւ զՍիմէոն
 զարբինն, զՍուքասն եւ զԲ. Գրիգորն, զԱռա-
 քելն եւ զԹումէն, զՍարգիսն եւ զՍիմէօնն,
 զԱւագն եւ զԵրկու Ովանէսն, զԱնտոնն եւ
 զՄարկոսն, զԵրկու Մարտիրոսն եւ զՅա-
 կորն, զՂուկասն եւ զԿիրակոսն, զՀայրա-
 պետն եւ զՍահակն: Սոքա Հ. միարանքս
 կան բնակեալ ի սուրբ անապատիս առեալ
 յանձն զխաչս Քրիստոսի...:

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զտէր Սար-
 գիսն զահեբէց եւ զլուխ արհի վարդապետն
 եւ զփոքր եղբայրս զՄխիթարն եւ զկողա-
 կիցն իւր:

Արդ ես նուաստս... գծօղս եւ զծաղկօղս
 սուրբ տառիս... աղաչեմ յիշեցէք... զտէր
 Սարգիս հայրն հարանց եւ զարդն անապատի
 զտէր Սահակն... (Գրիգորի հայրն է՝ Յով-
 հաննէս, մայրը՝ Մարգարիտ, եղբայրները՝
 Գրիգոր, Եղիէ, Աստուածատուր եւ Վարդա-

նան, որդիները՝ Պալասան դստիր և Ղազար-
 չմմա. Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ.
 Ձեռ. էջմ. 986. Կարենեանց, Մայր Յուց.
 Թ. 882) :

Բաց ի այս յիշատակագրութենէն ծանօթ
 են դեռ հետեւեալները :

Առաքել 1579ին Չարեքի մէջ կը գրէ Աւե-
 տարան մը (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յի-
 շատ. Հ. Պոտուրեանէ, 1579), որով յայտնի
 կ'ըլլայ որ Դաւիթ սոյն վանքին հիմնադիրը
 չէ, այլ վերականգնողն ու զարգացնողը :
 Նա 1637ին կը ստանայ Չեռագիր մը (Չմմա.
 Հ. Ն. Ակինեան, Մովսէս Տաթևացի կաթո-
 դիկոսը, էջ 161) :

Սարգիս կրօնաւորը՝ «Ի սուրբ ուխտս
 Չարեքա...» կ'արտագրէ Աւետարան մը (Ար-
 ցախ, էջ 144. Թօփճեան, Յուց. Հայ. Ձեռ.
 Դաղեան Վ.Ի, Բ., էջ 146) : Իսկ 1655ին հոն
 Շարակնոց մը կ'աւարտի (Արցախ, էջ 388) :
 Մինչ ներսէս վարդապետը 1699ին կը գրէ
 Գիր Օրհնութեան (Conybeare, Cat. Arm.
 Brit., Ա., էջ 265) և 1704ին Գաւազանագիրք
 մը (Թօփճեան, Յուց. Հայ. Ձեռ. Դաղեան
 Վ.Ի, Բ., էջ 52) :

Չարեքոյ վանքը ստացած է շատ մը
 նուիրատուութիւններ և տիրացած կա-
 լուածներու, որոնց գրաւումին դէմ դիրք
 բռնած է Աստուածատուր վարդապետը, որ
 1902ին աւագակներէ կը սպաննուի (Լուծայ,
 1902, Դ., էջ 256. Մշակ, 1883, Թ. 129.

Ազգր. Հանդ., 1913, ԻԵ., էջ 74—75⁹, Տահադ, էջ 91. Մեղու Հայաստանի, 1883, Թ. 102 եւն) :

15. ՓԱՌԻՍՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Համանուն գաւառի այս վանքը կանդնուած է Տանձուաէն քիչ մը վեր՝ անառապատ սարահարթի վրայ: Ունեցած է երեք եկեղեցի, երեքն ալ միեւնոյն ոճով, միայն թէ միջինը՝ քիչ մը մեծ: Անոնցմէ մէկուն զանազուիս քարին վրայ կայ՝ «Մուսէս երէց» (Արցախ, էջ 306): Ունեցած է կրաշէն եւ յայնանիստ պարիսպ (Ջալալեան, Ճամբ., Բ., էջ 359. Մեղու Հայաստանի, 1859, էջ 100): Միարաններու սենեակներն աւերակ (Ազգր. Հանդ. 1899, 1, Ե., էջ 340):

Հին վանք: «Յառաջնորդութենէ Փառիսոսայ» էր աէր Պետրոս կաթողիկոսը¹⁰: Անոր յաջորդն ալ Մովսէս էր «Վանական Փառիսոսայ» (Կիր. Պատմ., էջ 101 եւ Ալիշան Հայագատում, Բ., էջ 341) ուր եւ այս ծանօթութիւնը՝ «Նշանաւոր վանք Ուտի նահանգի, Գարդման գաւառի մէջ, Սեւանայ ծովուն արեւելեան հիւսիսակողմն»: — 1657ին «ի վանս Փառիսուսայ» Յակոբ վար-

⁹ «Չարեքայ վանք կամ Խօթայ վանք կրկնակի անունով է յայտնի Ղարապաղի թեմում գտնուած (էջմիածնի) վանքապատկան կալուածքը, որ 46·000 զեւրիան տարածութիւն ունի»:

¹⁰ Հմմտ. Գանձասար վանքը:

դասական Աւետարան մը կը գրէ (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 150, նոյնը՝ Շամախի, էջ 244) : Եղած է կաթողիկոսանիստ (հմմտ. վերը՝ էջ 70) : Անոր առաջնորդներէն է նաեւ «Հայր Դաւիթ» (հմմտ. վերը էջ 65) :

Թուրքերը այս վանքը ոչխարներու փարախի կը վերածեն (Նոր Դար, 1893, Թ. 36) :

ՔՈՒՍՏԻՒ ՎԱՆՔԵՐԸ

Քուստի — արդ Ղազար — գաւառը Տաւուշ գետակի հարաւային օժանդակի (Ախնջի) Ազստեւ գետի եւ Գեղամեան լեռնաշղթայի ու Դաշտաբերանի միջեւ է :

1. ԱՆԳՐԷՒ ՎԱՆՔ

Ծանօթ Կիրակոս Պատմագրէն՝ «Եւ ինքն (Վարդան) եկեալ ի ձորն Կայանայ ի մենարանն իւր, զոր սուրբ Անարէն կոչէին հանդէպ անառիկ բերդին Կայանայ» (Պատմ. Հայոց, էջ 174) : Վարդան վարդապետը հոն դադարելով՝ հետամուտ կ'ըլլայ աշակերտներու կրթութեան (անդ, էջ 174) : Այժմ «բոլորովին խախտուած, միայն հիմնապատերը կ'երեւան» (Ազգր. Հանդ. 1898, էջ 324. հմմտ. եւ Լուծայ, 1901, էջ 155) : (Գուգարքի վանքերու շարքէն է :)

2. ԳԵՏԱԿԻՅ ՎԱՆՔԸ ¹ տես ՇԵՄՈՒՐԱՏԱՅ ՎԱՆՔԸ
ԵՒ ԳԵՏԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Եւ

ԳԵՏԱՄԻՋԻ ՎԱՆՔ տե՛ս ԾԱՐԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

¹ Կիրակոս կը յիշէ Գետակից վանքը (Պատմ., էջ 73) : Ինճիճեան դիտել կու տայ որ այս թէև Գե-

3. ԳԵՏԿԱՅ ԿԱՄ ԳՕՇ ՄԵԽԹԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Ղօշալմանք շէնի մէջ է, Դիլիջան աւանէն դէպի Արեւելք. մօտ 14—15 վերստ հեռաւորութեամբ... Տանձուտ կոչուած ձորի մէջ գեղեցիկ հարթափայրի վրայ բարձրացած է Գետիկ վանքը կամ միայնարանը (Յովսէփեան Գար. արքեպ. Հաւուց Թատի Ամենափրկիչը... , էջ 62. Ազգր. Հանդ. 1903, Ժ., էջ 17), որ իր երկրորդ հիմնադրին — Մխիթար Գօշի — անունովը կնքուած է նմանապէս Գօշ Մխիթարի կամ Գօշայ վանք²:

Գետիկ վանքը երեք կողմէ բարձր եւ անտատապատ լեռներով շրջափակուած է եւ միայն արեւելեան կողմը ազատ է: Քանի մը եկեղեցիով օժտուած է: Առաջին եկեղեցին — Ս. Աստուածածին — շինուած է տորոնագոյն՝ տաշուած քարերով եւ Գանձասարի սճով: Ունի չորս աւաղ խորան, երկու խորհրդարան, տասնուերեք լուսամուտ, վեցարածեւ կաթուղիկէ մը, երկու դուռ, 15·75 մետր երկարութիւն եւ 11·50 մետր լայնութիւն: Յատակը սալաքարերով ծածկուած է: Սեղանը սրբատաշ քարերով շինուած է եւ աջ ու ձախ կողմերը երկյարկանի խորաններունի (Ազգր. Հանդ. 1903, Ժ., էջ 21):

տիկի հետ նոյն չէ, սակայն անոր քովերը կը գտնուի (Ստորադրութիւն, էջ 514), մինչ Բարխուդարեան կը միտի գոյն Շիմսրատի հետ միացնել (հմմտ. տաս վարը կամ Արցախ, էջ 335):

² Մանօթ է Գօշայ կամ Կոշայ վանքը Արաղածոսնի մէջ (Ալիշան, Այրարատ, էջ 145—146):

Աջակողմեան դասի Բ. խորանին ճակատին վրայ կը կարդացուի՝ «Ի ՈՒՍ. Թուին զկնի չորս ամաց աննոյ զԵրուսողէմ Սալահադինին սկսեալ եկեղեցիս սուրբ Ի Նորս Գեաիկ եւ կատարի ամս է Ի խանգար Չատկին Յունաց ձեռամբ վարդապետին Մխիթարայ Ի հայրութեան Վարդանայ, ձեռնառութեամբ բարեպաշտ իշխանին Վախտանկայ եւ նորին զուգակցին Արզուխաթունին եւ նորին եղբարցն Սմբատայ, Վասակայ եւ խորթն Գրիգորոյ եւ նոցին զաւակացն: Լիցի նոցա պատարագ յեկեղեցիս Ի տաւնի սուրբ Աստուածածնին Գ. աւուրն, բայց Զ. Հասանայ հաւրն Վախտանկայ, Ա. մաւրն նոցին Մամին եւ Ա. հաւրն Արզուխաթունին Քրտին բարեպաշտի անխափան» (Արցախ, էջ 350. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 367. Հմմտ. եւ Ջալալեան, Ճանապարհորդութիւն, Ա., էջ 14. Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 173):

Աւագ խորանին վրայ կայ՝ «Յուսով ողորմութեան Աստուծոյ եւ ճարս որդի պարոն Ումիկին, Թոռն ճարին, աշխարհաւ Մանած կերտացի, յաշխարհակալութեան Ղարա Նուին Ի Թագաւորութեան Վրաց Գեմետրի Բագրատունոյ, Իմ հայրն Ումիկ գնեալ էր զԳեաիկ Ի ՈՒՍ կարմիր տուգատի, եւ ճարս զրեցի զՀովս իւր ամեն սահմանաւք Ի դառն ժամանակի, որ հայրենիքն աժան էր, եւ ոսկին թանկ, ԴՍ կարմիր տուգատ տուի Գեա-

կայ Աստուածածնին իմ հոգոյ տանս յիշատակ անջնջելի իմ ծնողացն Ումիկին եւ Թագուհւոյ, ինձ եւ իմ որդեանցն Արղութին եւ իւր եղբարցն Ղասապ վարդապետին եւ միւրանքս սահմանեցին զաւագ Ե. շարաթ աւրն եւ Չատկի աւրն զամէն եկեղեցիքս՝ պատարագ որչափ մեք կենդանի եմք մեր ծնողացն լինի եւ յետ ելից մերոց յաշխարհէս մեզ լինի...» (Արցախ, էջ 350. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 367. Արձագանք, 1903, Ժ., էջ 28. Յովսէփեան Գ. Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, Ա. Պրակ, Երուսաղէմ 1935, էջ 9): — Ճար 1287ին հոս կը թագուի:

Ս. Աստուածածնի տաճարը ունի չորս միապաղաղ եւ բոլորակ սիւներու եւ ութը կիսասիւներու վրայ սրբատաշ քարերով շինուած գաւիթ մը, որ երկու մուտք ունի: Անոր յատակը սալաքարով ծածկուած է, իսկ արեւմտեան դրան վրայ գրուած է՝ «... եցի... ես որդի Գայլաձագին միարանեցոյ սուրբ Աստուածածնիս, հաստատեցին մեզ Դ. պատարագ ի տաւնի Յովհաննու Կարապետին զկնի Յայտնութեան, զԱ. իմ հաւրն Գայլաձագին, զԱ. իմ մաւրն Մամաքին եւ զԲ. եղբարցն Բուսլանին եւ զԱղբերկանն... ի թվ. ԶԽԲ» (Արցախ, էջ 351. Արձագանք, 1888, էջ 117, ուր այս արձանագրութիւնը կը

սկսի «Կամաւն Աստուծոյ Եզր սրղի Գայլա-
ձագին», իսկ «Ազգր. Հանդէս»ի մէջ կ'ըսուի
թէ թուականը «Կարող է և ԶԽԵ լինել»,
1903, Ժ., էջ 20) :

Դեռ մինչև 1892—1896 թուականը այս
եկեղեցւոյ մէջ ժամերգութիւն կ'ըլլար
(Արաքս, 1892, էջ 42. Սմբատեան, Գեղար-
քունիք, էջ 172, 175) :

Երկրորդ եկեղեցին առաջինին պատկից
է և կոչուած Ս. Գր. Լուսաւորիչ³ : Շի-
նուած է միւսին յար և և նման : Աւագ խորա-
նին վրայ արձանադրուած է՝ «Շնորհիւն Աս-
տուծոյ և Կամակջութեամբ Եղբարցս և
միջնորդութեամբ աէր Գրիգորիսի գրեցա-
յիշատակ Եղբարս մերոյ Պետրոսն Արաւա-
ղայ, միարանք սուրբ ուխտիս սահմանեցաք
ի տաւնի Դաւթի և Յակոբայ մատուցանել
պատարագ ամենայն եկեղեցիքս զկէսն Ար-
տաւաղայ և զկէսն ամուսնոյն իւրոյ Աթոյին,
որ խափանէ դատի ի Տեառնէ» : Իսկ հիւսի-
սային խորանին վրայ՝ «Ի տաւնի սուրբ Խա-
չին Ա. աւրն պատարագ Խաչատուր վարդա-
պետին և Եղբարց իւրոց և ծնողացն, զի նո-
ցա ընչիւք շինեցաւ խորանս» : Եւ հարաւային

³ Ս. Գրիգորի գրանը կան մարդահասակ երկու
Խաչքարեր, որոնք ստուգիւ հիացումի առարկայ կ'ըլ-
լան իրենց նրբին արուեստովը (Արձագանք, 1888,
էջ 117. Հմմտ. և Արաքս, 1892, էջ 41, որ և վան-
քին նկարագրութիւնը, ինչպէս Հմմտ. և Ջալալեան,
Ճանապարհորդութիւն, Բ., էջ 357—360 և Սմբա-
տեան, Գեղարքունիք, էջ 172—179) :

փոքր խորանին դրան վրայ՝ «Մատայն Աստուծոյ Գերգ եւ ամուսին իւր Կատայ եւ զաւակունք նոցին շինեցին իւրեանց ընչիւր զխորանս, Բ. աւր պատարագն նոցա է ի տաւնի սրբոյն Գէորգայ, խափանողքն դատին ի Տեառնէ»:

Տաճարին ճակատակալ քարին վրայ կը կարդացուի՝ «Յուսոյն Աստուծոյ Բ. կզբարքս Մարտիրոս եւ Գրիգոր եւ ամուսին Թամար մխարանկալ Եփրեմաւ շինեցաք զեկեղեցիս, վասն որոյ տնկեցաք եւ զայգիսն, տէր Յովհաննէս եւ մխարանքս ետուն նոցա պատարագ զեկեղեցիս Բ. տաւնն սրբոյն Գրիգորի զԵ. խորանս Մարտիրոսի, Գրիգորի, Փրաթի, Թամարին, Նազխաթունին եւ Մատթէոսի, անխափան» (Արցախ, էջ 352):

Երբորդ տաճարը նուիրուած է Ս. Կարապետի եւ երկրորդէն աւելի փոքր է: Շինուած է սրբատաշ քարերով եւ քանդակագարդ են բեմն եւ խորհրդարանները: Անոր հարաւային որմին վրայ (արտաքուստ) գրուած է՝ «Ի ՈԶԶ եւ Գրիգոր որդի Ս... մխարանքս ետուն զաւագ խորան եկեղեցւոյս ինձ պատարագ»:

Նկատողութեան արժանի է Գեաիկի զանգակատունը, որ եռայարկ եւ բարձր շէնք է,

² Ի. Յարութիւնեան կը կարծէ թէ այս զանգակատունը այն մատենադարանն է, զոր Կիրակոսի աւանդութեան համաձայն Մարտիրոս առաջնորդը շինած է (Ազգր. Հանդ., Ժ., 1903, էջ 34—35):

զրեթէ պատկից մեծ տաճարի դաւթին հիւսիսային կողմին: Գեանայարկը մտան է, որ ունի մեծ լուսամուտ մը եւ դուռ մը: Միջնայարկը զադանի պահարան է: Իսկ վերնայարկը խաչաձև շինուած է եւ ունի երկու սեղան՝ Գարբիէլ ու Միքայէլ հրեշտակապետներու անուանովը: Զանգատան կաթուղիկէն շատոնց խոնարհած է: Անոր շինութեան պատմութիւնը արձանագրութիւն մը կը հաղորդէ: «Կամաւն Աստուծոյ ամենակին ի թվիս ՁՍ. մենք երկու եղբարքս Գասապետ վարդապետ եւ Կարապետ եղաք հիմն եւ ի վերայ եղաք զանդակատուն եւ եկեղեցի յանուն Հրեշտակապետացն Գարբիէլի եւ Միքայէլի սակաւ ընչիւք մերովք եւ քեռոյն մերոյ Իգնատիոսի, արգեամբք բազմօք եղաք եւ պարիսպ շուրջ եկեղեցեաւքս եւ սյլ աշխատութիւնս ըստ մերում կարի, Սարգիս վարդապետ հայր վանիցս եւ միարանքս հաստատեցին Չատկին եւ ճրագարոյցին պատարագ, յոր եկեղեցին Գասապետ վարդապետին եւ Կարապետին սահմանեցին: Արդ աղաչեմ զամենայն ժառանգաւորսդ յիշման արժանի արարէք զամենայն աշխատեալսն ի սմա, եւս առաւել Չաքէոսն եւ Գրիգորն» (Արցախ, էջ 353. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 367):

Այս եկեղեցիներէն զատ Գեաթիկ վանք ունի քանի մը մատուռ՝ նուիրուած Ամենա-

սուրբ Հոգւոյն, Ս. Կարապետի, Ս. Առաքելոց ու Ս. Հռիփսիմեանց⁵ :

Հաւանականօրէն առաջին մատուռին մէջ Մխիթար Գօշ թաղուած ըլլայ, իսկ չորրորդ մատուռին կաթուղիկէին վրայ գրուած է. «Չ. Տէր Աստուած ողորմեա Սաչատուր վարդապետին եւ Բարսղին շինողաց եկեղեցւոյս եւ ամենայն աշխատողացն ի սմա» (Արցախ, էջ 354) :

Քետիկի մէջ կան դեռ ուրիշ արձանագրութիւններ՝

«Կամաւն Աստուծոյ եւ Գրիգոր Հիջուր ամիր սպասալար Աւագին որդի Սմբատա որդւոց մեծին Վախտանգա... պետաց աշխարհին Արցախայ առեալ Աթարակի Իվանէի սնոյց զիմ եւ իւր տանն Աւագին առաջնորդ կացոյց, զի ոչ ունէին գաւակ յուսով խնդրեցի զայս եկեղեցին շիրմիս հանգստեան, Աւագն ինձ երևա եւ միարանքս սահմանեցին զայս խորանս պատարագել ինձ զՔրիստոս հանապագ, որ կարգայք Աւագին երկար կենդանութեամբ խնդրեցէք եւ Գրիգորոյս մեղաց թողութիւն...» :

«Կամաւն Աստուծոյ եւ մեղուցեալ ծառայ Մելքներքս որդի Վասակայ եւ Սարգիս աւագ պարոն միարանեցար Աստուածածնիս,

⁵ Մխիթար Գօշ կը յիշէ նաև Ս. Գողգոթա՝ «Գրեցաւ յանապատիս Քետիկայ ընդ հովանեաւ սրբոյն Գողգոթայի եւ Լուսաւորչին Գրիգորի...» (Հ. Հ. Ոսկեան, Մատենագրական քննութիւններ, Վիեննա 1926, էջ 186) :

յիմ հալալ ընչից գնեցի յԱռինճք մի այգի ի Ռ. սպիտակ նաչար տուի սուրբ Աստուածածնիս, որ շէն պահեն. միարանքս տուին ինձ է պատարագ Մատգաղար աւրն...» :

Գոհար կը միարանի եւ մէկ պատարագ կը ստանայ Ս. Կուսի Աւետուժի օրը :

Մխիթար վարդապետը կը միանայ եւ երկու պատարագ կ'ընդունի Խաթունին ու Սարգսին :

Խարդաւր միանալով երկու պատարագ կ'առնու :

Մխիթար քահանան միարանելով մէկ պատարագ կը ստանայ :

Ս. Սարգսին տօնին երկու պատարագ կը տրուի Սարգսին, Մարտիրոսին եւ Թորոսին :

Մխիթարին ու Մայրախաթունին Ս. Սարգսի տօնին պատարագ մը կը յատկացուի :

Ս. Յակոբի տօնին Մարգարէին պատարագ մը կը նշանակուի :

Ս. Գէորգի (Ս. Գրիգորի) տօնին մէկ պատարագ «Աստուածատուր քահանային է անխափան» :

Ս. Հոգւոյ գալստեան տօնի պատարագը Հայերթին ու Վահրամին համար կը գրուի :

Փիլիպպոս Առաքելի տօնի պատարագը Սարգիս սարկաւազին համար կ'արձանագրուի :

Անդրէաս Առաքելի տօնի պատարագը Յովհաննէս Վանակ(ան)ին կը խոստացուի :

«Ես Մխիթար Հիւսն միայրան եւ աշխատողս եկեղեցւոյս . . . եւ մինչ ծերութիւն շինեցի զգրուես աղաւթից» :

Կիրակոս վարդապետ (գուցէ Գանձակեցին, Հմմտ. Ազգր. Հանդ. 1903, Ժ., էջ 20) իր նպաստներու փոխարէն Թագէոս առաքելոյն օրը երկու պատարագ կ'ընդունի, իսկ Հարր Ս. Աստուածածնի տօնին մէկ պատարագ :

«Ի տաւնի սրբոյն Գէորգայ ա. պատարագ Շէհանշահի է անխափան» :

«Այս է հանդիստ Մկրտիչ տէր ի ՌՃԻԴ (1675)» :

«Սարգիս սարկաւազ կէսօրեայ փոխեցաւ ի սուրբս յիշեցէք» :

Բարակէս եւ Վրթանէս եղբայրներու երկու պատարագ, Խաչատուրին՝ Ս. Բարսեղի տօնին երկու պատարագ, Խաչգիւտի տօնին Սրբէկի եւ Ապանայի մէկ պատարագ, Ս. Կիրակոսի տօնին Ստեփանոսին մէկ պատարագ, Հայրապետին Ժ. պատարագ, Ս. Բարսեղի տօնին Բարսեղին մէկ պատարագ, Մանուկարդին՝ Եղիսարէթին մէկ պատարագ, Աստուածածնի տօնին՝ Սմբատ Ջառնամսի երկու պատարագ կը նշանակուի :

Ս. Ստեփանոսի տօնին՝ Ստեփանոսի, Ս. Սարգսի տօնին՝ Սարգսի, Աւագ հինգշարթին՝ Բջնեցի Գինէի, Ս. Հոգւոյն տօնին՝ Մխիթարի, Գայլին եւ Աւագդուխտին երկու պատարագ կը նշանակուի :

Խոցազեղ Համբարձման տօնին մէկ պատարագ կը ստանայ :

Խաչի տօնին Ենոքի երկու պատարագ կը տրուի :

Նոյն օրը Խաչատուր վարդապետ ալ պատարագ մը կ'առնու :

Փրկիչսոս Առաքեալի տօնին մէկ պատարագ ունի Սարկաւազ :

«Յիշեալ լիցին ի Տէր առաջին միարանքն մեր Ալփասյան եւ Գոհար խաթուն եւ աւուր մեծի հինգշարթի նոցա լիցի պատարագ» :

ՈԿԵ (1216) թուին Գոհար այգի մը տարով Գալստեան տօնին (Ս. Հոգւոյն) երկու պատարագ կը ստանայ :

Սարգիս եւ Ապուղամբ մէկկական պատարագ կ'ընդունին :

«ԶԳ. (1254) թվ. Տէր Աստուած ողորմեա Խաչատուր վարդապետի եւ Բարսեղին, շինողաց եկեղեցւոյս եւ ամենայն աշխատողացն ի սմա, ամէն» :

Ս. Անդրէասի տօնին՝ Անդրէասի, Հսիփսիմեանց տօնին՝ Աղիզին, Շողակաթի տօնին՝ Անդուրին եւ Թաղէի ու Մանքուի, Ս. Սարգիսի տօնին՝ Գաղիկին եւ Ասլանին, Երեւման տօնին՝ Ացեյարէզի, Մխիթարի եւ Զաքէոսի մէկկական կամ քանի մը պատարագ կը տրուի :

«Ես Մարգարան իշխան եւ որդիք իմ Ասլան բէկ եւ Գրիգոր միարանեցաք սուրբ Աստուածածնիս եւ տուաք ի մեր հայրենեաց

Յողջարեբդ այդի մի եւ ա. դուժան ի հող
յարսն ազատ յամէն հարկէ եւ ստացաք Բ.
պատարագ զեկեղեցիքս ի տաւնի...» :

«ԹՎ. ՈԿ (1211) եւ Յովհաննէս միարա-
նեցի ազատ... զԳեական ժողովուրդ ի հարկէ
եւ տուին յաթոնն յիշխանութեան Գոնցա
խաթունին խնդրօք Կիրակոս վարդապետի ի
հայրութեան Արրահամ վարդապետի, որ
զայս խափանէ յԱստուծոյ եւ յամեն սրբոց
նդովեալ եղիցի եւ կատարողքն աւրհնեալ,
միարանքս տուաք նմա Բ. պատարագ զմեծ
եկեղեցիս ի տաւնի Յովհաննու ի Ջատկին
անխափան... թւիս վկայութեամբ Յովհան-
նիսի արար ի կենաց Վարդան վարդապետի» :

«Շնորհին Աստուծոյ եւ կամակցու-
թեամբ եղրարցս եւ միջնորդութեամբ տէր
Գրիգորիսի յիշատակ եղրաւրս մերոյ պատ-
րոն Արտաւազայ միարան սուրբ ուխտիս եւ
սահմանեցաք ի տաւնի Գաւթի եւ Յակովբայ
մատուցեն պատարագ յամենայն եկեղեցիս
զկէսն Արտաւազայ եւ զկէսն ամուսնոյ իւրոյ
Աւթային...» :

«ԹՎ. ՌՃԷ. շինեցաք եկեղեցիս Սերորս
եւ Ովասարս ի ձեռն սուրբ... Մխիթարս
ի բարեխաւսութիւն մեզ եւ ծնողաց մե-
րոց եւ ետուն ա. պատարագ ի տաւնի Ս.
Սարգսի...» :

«Ես Գրիգոր միարանեցայ սուրբ Աս-
տուածածնիս յաւուր Գալստեան Հոգւոյն
(սրբոյ) ի սուրբ սեղանն պատարագն հիւ-

սանն է Մխիթարայ. խափանողքն դատապարտին տալ ի տանջանսն» :

«Ես Աւտասէրս միարանեցայ ի սուրբ Աստուածածինս եւ տուի զԹագաւորակային կէսն այդատեղ վանիցս ի Հայրութեան Մարտիրոսին. վարդապետքս եւ միարանքս գրեցին զՅովհաննու եւ զԱկորայ տաւնն պատարազ ի ծնողացն Հարքայ եւ տիկնոջ զամէն եկեղեցիքս. որ խափանէ դատի ի Տեսունէ եւ ՅԺԸ Հայրապետացն ընդ նզովս իցէ» :

«Աստուած ողորմեսցի Նազար Շահին եւ ծնողաց նորին» :

«Պարոնութեան Արղութին եւ Սորիչ խաթունին եւ Պետրոս վարդապետ կանգնեցի զխաչս բարեխաւս... ի թուին ԶՂԴ» :

«Մեք եղբարքս Սրուճայ (?) եւ Արուզմար (?) եւ Հայրապետ մեր հոգւոյ արդիւնք յեկեղեցւոյս շինութեան տուաք, յուսով մի աւր պատարազ սրբոյն Սարգսի մեզ հատուցեն...» :

Գեո կան բաւական թւով արձանագրութիւններ (հմմտ. Ազգր. Հանդ., Ժ., էջ 18—38. Արաքս, 1892, էջ 41—42. Ջալալեան, Ճամբ., Բ., էջ 138—145. Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 173—138. Արձագանք, 1888, էջ 117—118. Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 349—356) :

Անցնինք Գեառիկ վանքի պատմութեան : Կը զանազանենք Հին-Գեառիկ եւ Նոր-Գեառիկ : Մին՝ ապա միւսին պակասը լրացուցած : Հին

Գեառնիկի (գրուած նաև Կեառնիկ, հմմտ. Տա-
 շեան, Մայր Յուշ., էջ 182) հիմնարկութեան
 պարագաներն անձանօթ կը մնան: ԺԲ. դա-
 րուն արդէն ծաղկած վանք էր և առաջնորդն
 էր Մխիթար Գօշի աշակերտը Սարկաւազ
 վարդապետը: Ուսուցիչ և աշակերտ բաւա-
 կան երկար ժամանակ իրարմէ բաժնուած կը
 մնան: Հետեւաբար շատ հաճելի եղաւ և
 ուրախութեան առիթ, երբ Մխիթար Սար-
 կաւազի մօտ եկաւ և Գեառնիկի⁶ մէջ հաստա-
 տուեցաւ: Գեառնիկ շինուած էր «ի դաւառին
 Կայենոյ, որ ի վերայ գետոյն մեծագունի,
 զոր անուանեն Աղստեւոյ գետ, յաջմէ կող-
 մանէ գետոյն» (Կիր. Գանձ. Պատմութիւն,
 էջ 107): Մխիթար այդ հաճելի և օգասուն
 վայրը «յուրով ժամանակս» կը դադարի, մին-
 չեւ որ սաստիկ երկրաշարժ մը կը ստիպէ
 անկէ մագապուր հեռանալ՝ «Ապա եղև շարժ
 սաստիկ, որ գրագում տեղիս կործանեաց և
 տապալեաց գրարձարերձ շինուածս, ընդ որս
 խախտեցաւ եկեղեցին Գեառնոյ սաստիկ յոյժ,
 մինչ զի ոչ լինել հնար վերստին նորոգելոյ»
 (անդ, էջ 107): Երկրաշարժին երկիւղալի
 ազդեցութիւնը, եկեղեցոյն փլուզումը, բայց
 մանաւանդ այն պարագան, որ Գեառնիկի միա-
 բանները շատ կը նեղուէին մերձակայ նորա-
 չէն գիւղէն, վանքին անդամները հնուանալու

⁶ Հոս՝ 1187ին Մխիթար Երեմիայի մեկնութիւնը
 կը գրէ (հմմտ. Հ. Հ. Ոսկեան, Մատենադրական
 քննութիւններ, Վիեննա 1926, էջ 186. հմմտ. Հայաս-
 տան, 1851, Թ. 98):

— ցրուելու — մասածութեան կ'առաջնորդեն (Կիր., էջ-108) : Թէ այս պարագաներուն Սարկաւազ ի'նչ գիրք բռնած է, չենք գիտեր, սակայն այն գիտենք՝ որ Մխիթար ամէն միջոց ձեռք կ'առնու, որ հօտը չցրուի եւ կը յորդորէ զամէնքը՝ միասին «կեալ եւ ինդրել իւրեանց բնակութիւն» : Անոր խօսքն ու օրինակը կ'ազդեն : Ամէնքը համաշունչ եւ համասիրտ ներկայանալով՝ Չաքարէ Սպասարի Իւանէ կորօրը՝ «ցուցին նմա գիւրն-գիրս, գի տացէ նոցա տեղի, ուր զվանքն իւրեանց փոխեսցեն : Իւանէ տեղւոյն ընտրութիւնը բարեացակամօրէն անոնց կը թողու : Եւ անոնք «չըջեալ գտին տեղի վայելուչ եւ գոգածեւ առ ստորոտով երկուց լերանց, որ կայ ի գլխոյ նորա, զոր անուանեն զտեղին Տանձուկաձոր (սրբագրելի՛ «Տանձուտայ ձոր») եւ էր ի նմա գիւղ եւ ձորակ մի փոքրագոյն, անցանէր ընդ մէջ նորա եւ միւս եւս յորդագոյն յաջմէ կողմանէ, տեղի փայտաւէտ եւ ջրաւէտ, անդր համարեցան, թէ պատշաճ իցէ զետեղիլ» (անդ, էջ 108) : Այդ ընտրութիւնը կ'ըլլար ճաշակագիտական, նկատողական, քաղաքական եւ տնտեսագիտական նկատումներով : Իւանէ իր հաւանութիւնը կու տայ եւ Մխիթար գործի կը ձեռնարկէ : «Սկսաւ այնուհետեւ վարդապետն սքանչելի՛ հանդերձ միարանօք իւրովք ձեռն ի գործ արկանել շինութեան վանից եւ եկեղեցւոյ ի վերասացեալ ձորն Տանձուտայ՝

հրամանաւ մեծ իշխանին Իւանէի եւ շինեցին
 եկեղեցի մի զեղեցկաշէն փայտակերտ եւ
 օծեալ կնքեցաւ յանուն սուրբ Լուսաւորչին
 Գրիգորի» (անդ, էջ 108) : Այս առաջին եկե-
 ղեցին էր : Բնական էր՝ որ եկեղեցիէ զրկուած
 միաբանները՝ մեծահանգէս տօնախմբէին ա-
 նոր աւարտումը : Այդ հանգէսին իր մասնակ-
 ցութիւնը կը բերէ նաև Հաղարծնի առաջ-
 նորդը՝ Սաչատուր Տարօնեցին, որ «երեք
 զխազն ի կողմանս արեւելից» (անդ, էջ 108—
 109) :

Առաջին եկեղեցւոյն կը կցուի երկրորդ
 եկեղեցւոյն շինութիւնը՝ «Ի գլուխ վանիցն
 . . . յանուն սուրբ Կարապետին Յովհաննու»,
 որ փոքրիկ եկեղեցի մը կամ մատուռ մը
 կ'ըլլայ : Այս երկուքով առժամանակեայ բա-
 ւարարութիւն կը արուէր անհրաժեշտ բա-
 ներու : Ապա՝ «Ի վեց հարիւր քառասուն
 թուին Հայոց կը սկսի աւագ կամ մեծ եկե-
 ղեցւոյ շինութիւնը՝ «սկսան հիմն արկանել
 մեծափառ եկեղեցւոյն կոփածոյ վիմօք եւ զե-
 ղեցկաշէն արուեստիւ զմբեթայարդ երկնա-
 նման» (Կիր․, էջ 79—80 եւ 109) :

«Հոչակաւոր եւ խնդատես» եկեղեցւոյն
 կառուցումին եւ բարեզարդութեան իրենց
 մասնակցութիւնն ու աջակցութիւնը կը բե-
 րեն, բայ ի ձեռներէց առաջնորդէն եւ միա-
 բաններէ, զեռ ուրիշ մեծամեծ անձնաւորու-
 թիւններ՝ «ձեռնառուութեամբ Վախթանկայ
 Սաչենեցւոյ Տեառն Հաթերքոյ եւ Եղբարց

իւրոց Գրիգորոյ եւ Գրիգորիսի եւ Պոյղանայ եւ Վասակայ եւ այլոց իշխանաց բարեպաշտաց որդւոց Քրդին՝ Դաւթի եւ Սաղունին, նաեւ քոյր սոցա Արզու-խաթուն, կին Վաղթանկայ Հաթերքոյ» (անդ, էջ 111): Վերջինիս օգնութիւնը մեծ է եւ համակրանքը անկեղծ՝ «Սա բազում ինչ յօժանդակ եղեւ, արար եւ վարադոյր գեղեցիկ դասերովք իւրովք՝ ծածկոյթ սուրբ խորանին, զարմանալի տեսողաց, ի մազոյ այժ իցն կակղազունից, ներկեալ պէսպէս եւ զանազան գործ գնդակերպ եւ նկարեալ պատկերօք ճշգրտագոյն հանուածովք անօրիկանօք Փրկչին եւ այլ սրբոց, որ հիացուցանէր զտեսողսն⁷» (անդ, էջ 111. Հմմտ. եւ Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 357—360):

Նորակերտ գեղեցկաչէն եկեղեցին կը կնքուի «յանուն սրբոյ Աստուածածնին» եւ անոր օծումն աննկարագրելի փառաւորութեամբ եւ հոծ բազմութեան մը ներկայութեանը տեղի կ'ունենայ: Հաւանականօրէն օծումը Հաղրատի Յովհաննէս Լպիսկոպոսը կը կատարէ:

⁷ Կիրակոսի պատմութեան համաձայն այս եկեղեցւոյ հիմնարկութիւնը կը սկսի 1191ին, երուսաղէմի զբաւումէն (1187) չորս տարի ետքը եւ կ'աւարտի հինգ տարի յետոյ, մինչդեռ անոր աջակողմեան զասինի. խորանին ճակատին արձանագրութեան համեմատ՝ «եւ կատարի ամս է. ի խանդար Չատկին Յունաց, այս է 1198: Այս թուականը կը հաստատեն նաեւ Յայսմաւուրքները (Հմմտ. Տաշեան, Մայր Յուց., էջ 182. Հմմտ. եւ Պատմութիւն Մխիթարայ, յաւելուածք Կ. Գանձակեցւոյ Պատմութեան, էջ 237):

Եկեղեցւոյն շինութեան կը յաջորդէ «գեղեցկազարդ եւ կոփածոյ վիմօք» զանգակատան բարձրացումն եւ մատուռներու կանգնումը :

Մխիթար սիրելիով՝ «զանապատ եւ զամայութիւն, արար իւր տուն ընակութեան բացազոյն ի վանացն, շինեաց եւ անդ բացազոյն եկեղեցի մի փայտակերտ յանուն սուրբ Հոգւոյն եւ ի ժամանակի ծերութեան ի դլուխ վանիցն յաջմէ կողմանէ շինեաց եկեղեցի մի շիրիմ գերեզմանի իւրոյ կրով եւ վիմօք մածուցեալ սրբազործ յանուն Համբարձմանն Քրիստոսի» (Կիր․, էջ 112) :

Վարդան պատմադիրը Գեառիկի շինութեան նկատմամբ շատ կուռ տողեր ունի՝ «Եւ զկնի միոյ ամի կատարեցաւ սուրբ եւ սքանչելի վարդապետն Մխիթար մականուն Գօշ Գանձակեցին եւ թաղեցաւ յիւրում ձեռակերտին ի Գեառիկ, զոր շինեաց հրամանաւ Իւանէի . . . » (Պատմ․, էջ 140) :

Մխիթարի օրով եւ անոր յաջորդներուն ժամանակ՝ Գեառիկի կ'ըլլան շատ մը նպաստներ ու նուիրատուութիւններ՝ առանց պայմանի կամ փոխադարձ պարտականութեան : «Շինեցաւ եւ գաւիթն եկեղեցւոյն գեղեցկազարդ եւ կոփածոյ վիմօք եւ յոլովք ձեռնատու եղեն . մեծ զօրավարն Չաքարէ եւ եղբայր Իւանէ, քանզի նոքա ունէին զիշխանութիւն գաւառին եւ յոյժ սիրէին զվարդապետն . . . եւ ընծայեցին եկեղեցւոյն սահման ջրազար-

ձիւք լեռնէ ի լեռոն եւ բով մի յԱրասաձոր
 եւ զՇորաձորն ի նահանգին Բջնոյ եւ զՅշովա
 ի գլուխ վանացն եւ շինեցին ինքեանք գիւղ
 մի մերձ ի ծովակն փոքրագոյն . . . » (Կիր․,
 էջ 112. հմմտ. ուրիշ նուիրատուութիւններ
 եւ օգնութիւններ՝ արձանագրութիւններու
 մէջ յիշուած) :

Նորակերտ վանքը, որ կը լնուր Հին Գե-
 տիկի պահասը եւ գոյն շատ մը առաւելու-
 թիւններով կը գերազանցէր, կը կոչուի Նոր
 Գետիկ: Բայց հիմնադրին եւ շինել առողին
 անունովն ալ՝ յորջորջուած է Գօշայ վանք⁸
 (հմմտ. վերը): Հիմնադրին կ'աջակցին Վար-
 դան եւ ուրիշներ. հմմտ. վերը:

Մխիթար Գետիկի մէջ եւ այլուր շատ ա-
 շակերտ ունեցած է:

Հովերն անոր անունը տարածած էին եւ
 նոյն իսկ արդէն անուն ունեցող անհատներ
 իրենց անձը կը ծածկէին՝ աշակերտելու հա-
 մար: Գետիկին մէջ անոր քով կրթուեցան
 ու աւելի զարգացան շատերը, որոնցմէ են՝
 Յովհաննէս Վանական, Պօղոս, Թորոս եւ
 Մարտիրոս⁹:

⁸ Վարդան Աշխարհազիր կը գրէ՝ «Եւ Գետիայ
 վանքն, որ է աթոռ Գոշ վարդապետին» (Saint-Martin,
 Mémoires, II, էջ 414. հմմտ. Ալիշան, Հայտապատում,
 Բ., էջ 502—503):

⁹ Գետիկ ունէր՝ «միաբանս բազումս» (Պատմ.
 Մխիթարայ, էջ 238): Մխիթարի զործունէութեան ա-
 ջակից կ'ըլլայ Սուրբաս (Ջալալեան, Ճամբ., Ա.,
 էջ 137—138):

Վերջինս՝ թէպէտ «մանուկ տխուր էր, սակայն «կատարեալ խմաստութեամբ» եւ Մխիթար վանքին առաջնորդութիւնն անոր կը յանձնէ ու կը մեռնի: Մարտիրոս անոր արժանիքին ու համբաւին համաձայն թաղում մը կատարել կու տայ: «Եւ վերակացու վանացն Մարտիրոս հանդերձ մխարանօք զեղեցկապէս յարմարեաց զպատշաճս թաղման նորա եւ տարեալ հանդուցին զնա առաջի դրան եկեղեցւոյն փոքրագունի, որ կայ ի գլուխ վանացն յարեւմտից կողմանէ վանացն» (Կիր․, էջ 114):

Մարտիրոս «այր շինարար» էր եւ «շինեաց այլ ժամատուն անտաշ վիմօք մաճուցեալ կրովք, հաստահեղոյս որմօք եւ փայտակերտ վերնայարկօք, որ յետ ժամանակաց փլաւ վերնայարկն, շինեաց եւ վերնատուն մի զեղեցկաչէն յարկօք, արուեստաւոր ունենալով զհիւսն Մխիթար (հմմտ․ արձանագրութիւնները), որ ի բազում իրս աշխատ եղեւ եկեղեցեաց եւ վանից» (Կիր․ Պատմ․, էջ 115):

Գետիկ վանքը ծարաւի մտքերու ուսումնարաշխ աղբիւր կը դառնայ: Բազմութեան պատճառով՝ նոյն իսկ կոփածոյ եւ տաշած քարերով, գմբեթաւոր եկեղեցի մըն ալ բարձրացնելու կը ձեռնարկուի, սակայն քաղաքական աննպաստ պարագաներ անոր աւարտումը յետաձգելու կը ստիպեն: Չայն գլուխ հանելու բախտը կը վիճակուի Գրիգոր Կապալեցիի, որ կանխաւ սատարած էր անոր

հիմնարկութեան: Շինութիւնը կը վերջանայ հայկական 690 թուականին: Ապա ուրիշ եկեղեցի մըն ալ կը կառուցուի՝ Ս. Գրիգոր անունով եւ Վաչխէ գիւղը կը նուիրուի Գեաթիկի, որ Գրիգոր Տղայի խնդրանքին վրայ անոր դամբանարանը կ'ըլլայ (Կիր․, անդ, էջ 116):

Մարտիրոսի օրով (1232ին) «Ի դաւառիս Կայենոյ, ի գերահոշակ սուրբ ուխտս Գեաթիայ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Լուսաւորչիս» Ստեփան Աւետարան մը կը գրէ (Բարխուդարեան, Ազուանից երկիր եւ գրացիք, էջ 235—236):

Մարտիրոս քսան տարի վանահայրութիւն կ'ընէ եւ ապա «կամաւորարար» առաջնորդութենէ կը հրաժարի: Անոր յաջորդներ կ'ըլլան՝ Մխիթար (Բ․), Յովասափ (Ղասապ), Արրահամ, տէր Յովհաննէս Արմանեցին, որ կանխապէս Հաղարծնի առաջնորդ էր, եւ Պաշատուր իր Բարսեղ եղբոր հետ Ս. Գէորգ եկեղեցին կը շինէ: Այս անունները ծանօթ են մեզի վերոյիշուած արձանագրութիւններէն եւ Կիրակոս Գանձակեցիէն (Պատմ․, էջ 116, հմմտ․ Աճառեան, Անձան․ Բարն․ Գ․, էջ 132):

Յովհաննէս Արմանեցին 1256ին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը կ'ընդունի: Սակայն թէ ո՛ր տարին Գեաթիկի առաջնորդութեան ղեկը կը ստանձնէ եւ երբ զայն կը ձգէ ստոյգ չէ, սակայն այնքանը ծանօթ է՝ որ

վանքին առաջնորդներէն ոմանք «սակաօրեայ» կ'ըլլան (Կիր․, էջ 116) :

Գեառիկի մէջ ապրած ու գործած է Կիրակոս Գանձակեցին, որ Երախտագիտութեամբ զայն կ'անուանէ «տեղի սննդեան մերոյ» (Պատմ․, էջ 135) եւ անոր մասին բաւական ընդարձակ տեղեկութիւններ աւանդած է (Հմմտ․ վերը) : Գեառիկի մէջ կեցած է նաև միւս Կիրակոս Գեառիկցի կամ Արեւելցի, որ Յայսմաւուրքի խմբագրողներէն է (Հմմտ․ Տաշեան, Մայր Յուլ․, էջ 564, 567․ Ոսկեան, Յովհ․ Վանական եւ իւր զպրոցը, էջ 92 եւն) :

Գեառիկի միարանները Կոստանդին կաթողիկոսի կանոնական հրատմանները կ'ընդունին եւ հաւանութեան ստորագրութիւն կու տան (Հմմտ․ Կ․ Գանձակեցի Պատմ․, էջ 173) :

«Ի սուրբ եւ ի հռչակաւոր վանս Գեառիկ» 1273ին¹⁰ Մխիթար Հաւաքածոյ մը կը գրէ (Կիւլէսէրեան Բ․ Էպ․, Իսլամը հայ մատենագրութեան մէջ, Վիեննա 1930, էջ 190 կը յիշուի եւ ՉԻԳ թուին Հմմտ․ Յովսէփեան, Հաւուց Թաոֆ Ամենափրկիչը․․․, էջ 62, ծն․ 4) :

Կարեւոր է հետեւեալ յիշատակագրու-

¹⁰ Անկէ յառաջ գրուած է սա յիշատակագրութիւնը՝

«Փառք․․․ եւ նուստ եւ անարժան ծառայ Աստուծոյ պիտակարար սպասաւոր բանի յԱրեւելից գաւառաւ եւ քաղաքաւ ի Գանձակայ սնեալ եւ վարժեալ ի մեծ մենաստանն Գեառիկ, տարրերեալ այսր անգրհասի սարահասան ճանապարհաւ կասկածական մահախու հիւժեալ հիւանդամաշ մանաւանդ թէ հոգևով

Թիւնը՝ «Կամաւն եւ ի թագաւորութեան ազգաց Մելիքսեղեկին ի դալն Իւանէի որդւոյ բարեպաշտ իշխանին պարոն Թուրթէլին (Բուրդէլին) որ եւ զհայրենական վանքս Գեական կրկին սիկելով հաստատեցաւ ի վերայ Տէր Միքայէլին եւ որդոցս Արղութային, Ոմիկին եւ Գրիգորին, յոտս եւ անկեալ հայցեմք ի սրբոյ Աւետարանէս զշինութիւն եւ զառաջութիւն տեղւոյն... Յամի թուականութեան Հայոց ՊՄ (1401) ի Տիգրիս, գրեցաւ» (Բիւզանդիոն, 1909, Թ. 3891):

Տարիներ յետոյ — 1662ին — կը գրուի Աւետարան մը՝

«Արդ եղև գրաւ... թուին Հայոց ՌՃ եւ ԺԱ (1662) ի յերկիրս Զական ի գիւղս Պապաջան ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Ովանիսին եւ սուրբ Գրիգորին... ի հայրապետութեան Աղվանից Տեան Պետրոսի սրբանունդ կաթուղիկոսի եւ եպիսկոպոսութեան մեր նահանգիս Մինաս վարդապետի եւ Թադէոս եպիսկոպոսի, յաթոս սոցին Գեական վանք կոչի: Գծագրեցաւ եւ մրեցաւ ձեռամբ... Յովանէս իրիցի» (Ակի-

եւս ի Հոռովմ, ուր են ամուլքն հաւատոյ Պետրոս եւ Պաւղոս ստացայ զայս գրեանք դոյզն ինչ նշխար յիշատակի զծագրեցի իմով իսկ ձեռաւք խոչոր զծիս եւ յաղքատ նիւթի ի ԶԺԱ թուին եղև սկիզբն եւ աւարտումն ի տիեզերաց հոչակեալ յականաւորս Հոռովմ առ գրան վիմին հաւատոյ Պետրոսի առաքելոյն...», կը մտադրէ յիշել՝ Մանուէլ եւ Տաւորան (?), եղբայրները Ռուբէն, Յակոբ եւ Յովհաննէս ու քոյրը Աղիզ (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Զեռ. Տէր-Աւետիսեանի նոր Զուգայի հայ. Զեռ. Յուցակէն Աւետարան, Թ. 130):

նեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 337, Հմմտ. Կարենեան Յույ. Հայ. Ձեռ. էջմ. Թ. 324) :

Քանի մը տարի վերջը՝ 1694ին Յայտմաւորքի մը մէջ կը յիշուին՝ Մինաս Ծերունի հայրապետն Գօշայի եւ Գաւիթ բարունին (Մատ. Յույ. Հայ. Ձեռ. Սեւանայ, Թ. 33. Հմմտ. Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 407), որ ձաշոցի մը յիշատակագրութեանը մէջ կը գրուատուի՝ «հեղահոգի եւ շնորհազարդ» (Կանայեանց, Յույ. Հայ. Ձեռ. Ներսէսեան Վարժարանի, էջ 46) :

Գետիկ կամ Գօշայ վանքը¹¹ Արցախցիներու սիրելի վանքերէն եղած է եւ տիրացած բաւական շատ հողերու : Եղեր է եպիսկոպոսանիստ եւ մինչեւ վերջերս իր գոյութիւնը պահած (Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 171—179 եւ Արաքս, 1892, Բ., էջ 40—42 եւ Մշակ, 1911, Թ. 16, 17 եւն) : Տուած է Հայութեան մատենագիրներ եւ գործող անձեր եւ արդարացուցած իր վրայ շոսյլուած հոգն ու ծախքը :

4. ԿԱՊՏԱՎԱՆՔԸ

Կը գտնուի Ղոզանի արեւմտեան կողմը՝ անտառապատ սարահարթի վրայ : Ծինուած է կապտադոյն մեծ եւ անտաշ քարերով եւ այս հանգամանքին կը պարտի իր անունը : «Վանքս կառուցեալ է շորս կամարների վե-

¹¹ Կիրակոս վարդապետը Գոնցա խաթունի ժամանակ կը յաջողի Գետիկի Ժողովուրդը հարկէ ազատ կացուցանել (Ազգր. Հանդ., Ժ., էջ 24) :

րայ, որոնց ոտքերը զետեղուած են պա-
տերում» (Արցախ, էջ 332) խաչաձեւ է շի-
նուածքը մենաստանին, որ ունի սուազ խո-
րան մը, չորս փոքր խորաններ, երկու դուռ,
սիրուն կաթուղիկէ մը եւ 11·50 մետր երկա-
րութիւն եւ 9 մետր լայնութիւն: Զայս «Ո»
թուականին Հանէս իր «արդեամբ» շինած է
եւ ինչպէս նա՝ նմանապէս Աջիշէր — որդի
Գրիգորի —, համաձայն արձանագրութիւն-
ներու, պատարազ կը ստանան (Արցախ,
էջ 332):

Միարաններու սենեակները փոքր եղած
են:

5. ՄՈՐՈՅ ԶՈՐՈՅ ԿԱՄ ԾՌՎՁԻ ՎԱՆՔԸ

Խաչթարակ գիւղի հարաւային կողմը՝
շինուած է այս վանքը, որ ունի 7·20 մետր
երկարութիւն եւ նոյնքան լայնութիւն: Խա-
չաձեւ է եւ սրբատաշ չէչ քարերով հիւսուած
են իր պատերը:

Հոն կան հետեւեալ արձանագրութիւն-
ները՝

«Թ. ՈԿԶ. եւ Միսիթար եւ ամուսին իմ
միարանեցաք եկեղեցւոյս եւ ետուն մեզ ժամ
Աստուածածնին Բ. մին ինձ, Ա. Հարկեւո-
րին...»:

«Եւ Սասնայս միարանեցայ իմ որդաւքս
Մորոյ-ձորոյ Աստուածածնիս եւ հայրս Գրի-
գոր եւ այլ միարանքս ետուն ինձ Բ. ժամ
ԿՎարդաւլառին շարաթ սարն եւ զկիւրակէն,
Ա. սարն ինձ, Ա. Շուչանկան»:

«Ես Գեաւրկի թագաւորաց թագաւոր
 Էտու զՄորոյ Չորոյ վանս հայր Յովհաննէս
 Էւ արարի ազատ յամենայն հարկէ. ամիր
 Քրտին հոգացողութիւն (թեամբ) որ ինձ ա-
 դաւթս անեն, որ մեր հրամանացս հակառակ
 լինի, Աստուծոյ հրամանին է հակառակ,
 Հաստատ է գիրս անուամբ Աստուծոյ»:

«Ես հայր Գրիգոր... վանքս շինեցի Աս-
 տուածածին...» (Արցախ, էջ 342):

«Ի թվ. Հայոց ՈԿԲ, թագաւորութեան
 Գիարգէ մեք որդիք սպասարար Սարգսի Աթա-
 րէզի Էւ ամիր սպասարար Չաքարէ առաւ
 դերկիրս Հայոց յանաւրինաց... շինեց որ
 վաղուց հետէ աւերակ կայր զօրութեամբն
 Աստուծոյ. արդ Աստուած սիրեաց զնա առ
 ինքն տարաւ (տր)ամալի Էս Աթարակի Իւանէ
 Էտու(ն) ուռդել (նորդել) զսուրբ Աստուա-
 ծածինս վասն յերկար կենդանութեան Աւա-
 դին Էւ Շ... վանէ սպասարարին, որ անցա-
 ւոր... Ա. դաւր մեծ Չատկին Էւ զճրագա-
 լուցին ժամն իմ հարազատին կատար(են)
 Տեառն Քրիստոսի... (նորո)գեցաւ սուրբ
 Աստուածածինս առաջնորդութեան հաւր
 Եւազրի հեզի Էւ խոնարհի Էւ Հաստատեցի
 զսա առաջնորդ յազգէ ազգ մինչեւ յախ-
 տեան» (Արձագանք, 1888, էջ 100):

«Կամաւն Աստուծոյ Էս Յովհաննէս միա-
 րանեցայ Աստուածածնիս Էւ հայրս Գրիգոր
 Էւ այլ միարանքս Էտուն ինձ Ե. ժամ գեղե-
 դեցիս. ի Նաւասարդի առաջին աւր, Յով-

հաննու տաւն եւ Գ. աւր յետ իւր այլ Գ. ինձ
եւ Բ. ամուսնոյ իմոյ...»:

«Կամաւն Աստուծոյ եւ ոգորմութեամբ
Թագաւորեալ Գիարգի, ես Ամիր Քուրտս
առի զգիրս առաջնորդութեան ի Թագաւորէն
սուրբ Աստուածածնիս եւ հայրն Ովանէս եւ
ինձ ի տաւնի Ա. ժամ զճառգաղարն» (Ար-
ձագանք, 1888, էջ 100):

Ահա այս արձանագրութիւններն են,
որոնք Մոյրոյ ձորոյ վանքի պատմութիւնը
մեր առջեւը կը պարզեն եւ անոր առաջնորդ-
ներէն՝ Գրիգորի, Յովհաննէսի ու Եւազրի
անունները պահած են: Այսօր ամայի է եւ
միաբաններու սենեակները նոյն իսկ հեր-
կուած են (Արցախ, էջ 342):

6. ՇԵՄՈՒՐԱՏԱՅ ԿԱՄ ԳԵՏԱԿԻՑ ՎԱՆՔԸ

Հախում գիւղի մերձ, Հասան գետին
ձախ ափին: Շինուած է խաչաձեւ եւ տա-
շուած մոխրագոյն շէշ քարով: Ունի աւագ
խորան մը եւ չորս հաս մէկ մէկու վրայ չի-
նուած փոքր խորան: Երկարութիւնն է
9 մետր եւ լայնութիւնը՝ դրեթէ եօթուկէս
մետր: Կաթուղիկէն զեղեցիկ է:

Գաւիթը հարաւային դրան վրան է: Անոր
արեւելեան կողմը խորան մը կայ, որուն ճա-
կատակալ քարին վրայ արձանագրուած է՝
«Յամի Կ. երրորդի եւ երրորդի նորո չըջա-
կայիս (1181), եւ տէր Գրիգոր շինեցի խո-
րանիկս աստուածարնակ հրամանաւ Սար-

դոնո մեծի իշխանի վասն յիշատակի ննջեցելոց իւրոց եւ յաւիտենականութիւն անձին իւրոց, որք սպասաւորէք ի սմա, զիս զտէր Գրիգոր եւ զձնողս իմ յաղաւթս յիշեսջիք, ընդ նմին եւ զայլ ազգատունսն» (Արցախ, էջ 335) :

Հետեւարար հին վանք մըն է : Ունեցած է շրջապարիսպ, միաբաններու սենեակներ եւ գերեզմանոց : Ընդունած է նուէր ու նպաստ եւ ստանձնած պարտականութիւններ :

Բարխուդարեան Շխմուրատի հին անունը կը կարծէ ըլլալ Գետակից, ուր Աղսարգան իշխանը կրօնաւորեցաւ (Պատմութիւն Աղուանից, էջ 188. Հմմտ. Կիր., Պատմ., էջ 73) : Մինչ շ. Ինճիճեան կը խորհի թէ Գետակից եւ Գետիկ նոյն ըլլան (Հմմտ անդ) :

Մանօթ է Գետամիջոյ վանքը (Արցախ, էջ 247) : Յիշատակագրութեան մը մէջ կայ թերի՝ «... ի հռչակաւոր վանքս Գետա... ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ... Ս. Ստեփանոսիս» (Թօփճեան, Յուց. Հայ. Չեռ. Դաղեան Վ.ի, Բ., էջ 30—31) :

7. ՍԱԱ ԳԻԻՂԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

«Մրդուզ սարի արեւմեան ստորոտում, Սալա գիւղի մօտ կայ մի փոքր վանք՝ անպատ անուն՝ շինուած սրբատաշ քարով» (Արցախ, էջ 348) :

8. ՍՐՎԵՂԻ ՎԱՆՔԸ

Հիմնուած է Համզա սարէն դէպի Ուզուն-Փալա խոնարհած լեռնաբաղկին հարթակի վրայ: Հիմերը քարով, իսկ մնացած մասերը թրծուած աղիւսով և կրացելիսով շինուած: Ունի չորս փոքր և մէկ մեծ կամ աւագ խորան, երկու լուսամուտ, վեղարածե կաթուղիկէ մը և երկու դուռ: Վէժքարի վրայ գրուած է՝ «Կանգնեցաւ սուրբ Նշանս ի բարեխաւսութիւն Ո. ամի»: Հիւսիսային որմին վրայ կայ՝ «Թիւ ՈԱ. Ես Արտաւազ և Սարգիս շինեցաք զեկեղեցիս ձեռամբ Յովհաննիսի...»: Իսկ արեւելեանհիւսիսային կողմը՝ «ՈՅ թուին, Ես Անանիաս որդի սուրբ ուխտիս բարեխաւսութեամբ աւրն աղաւթ... երկրպագէք»:

Սրվեղի վանքը քանի մը անգամ նորոգուած է: Արեւմտեան որմին վրայ կը կարդացուի՝ «Ես Ասդոհի տղայ Մխիթարս սուրբ Սրվեղի Բ. դուռս շինեցի (նորոգեցի) ով կարգայ, ողորմի ասի թվ. ՌՃԽԱ»:

Միարաններու սենեակներն ու շրջապարիսպը աւերուած են: Սրվեղ վանքի անուներ «բացատրում են երկու տեսակ իմաստով, Ա. վեղարի նման սրածայր կաթուղիկէ ունեցող վանք. Բ. սարուհող — շիկահող — վանքատեղ» (Արցախ, էջ 340): Քաջիկեան՝ Ջալալեանի բացատրութիւնը (Ճամբորդութիւն, Ա., էջ 159) «որ ընկալաւ զայս անուն կամ ի սրութենէ վեղարին այսինքն կաթու-

դիկէին, որ է սուր (կամ ի սրածութենէ որով մեռան բազմաթիւ քրիստոնեայք ի գազանարարոյ աղպէն Ղեկաց ի մէջ մենաստանիս ըստ աւանդութեան ծերունեաց») կ'ընդունի իբրև «սրախօսութիւն» (Արձագանք, 1888, էջ 100) : Գ. Յ. Ջալալեանի մեկնութիւնը բոլորովին կամայական կը գանէ եւ կը մխտի Սրուեղ՝ «Սուրբ Հոյ» ի աղաւաղում նկատել (Մեղու Հայաստանի, 1883, Թ. 91) :

Վերոյիշեալ արձանագրութիւններէն պայծառ կ'երեւայ՝ թէ Սրվեղի վանքը ԺԲ. դարու հիմնարկութիւն է :

9. ՎԱՐԱԳԱՅ Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ, ՈՐ ԿՈԶՈՒԱՅ՝
ԱՆԱՊԱՏ

Վաստուրականի հռչակաւոր Վարագայ Ս. Նշանի այս համանուն վանքը՝ շինուած է Հասան վտակի ձախ ափին՝ թանձր անտառներով եւ ակնահաճոյ տեսարանով օժտուած սարահարթի մը վրայ : Շինուած է յարեւմտան Գանձասարի, բայց երկնազոյն սրբատաշ քարերով : Ունի աւագ խորան մը եւ Տ փոքր խորան, գեղեցիկ կաթուղիկէ եւ երկու դուռ : Ջալալեան կը գրէ՝ «Շինուածք ուխտիս են շքեղ, խոյակապ եւ վիմարդեան երկնանման կաթուղիկէ սորա սքանչելի է յոյժ» (Ճամբորդութիւն, Ա., էջ 160) :

Հարաւային դրան ճակատակալ քարին վրայ փորագրուած է՝ «Շինեցաւ եկեղեցիս ձեռամբ Յովհաննէս վարդապետի հրամանաւ եւ իշխանութեամբ իշխանաց իշխանի Վասա-

կայ որդւոյ... պոռնկի բարսաւ (?) եւ սահ-
նակեցար շարաշար» (Թերիմաստ) :

Տաճարին հիւսիսային որմին վրայ (ներ-
քուստ) կայ՝

«Ի ԹՎ. ՈԶ ընդ այլ աշխարհս հոլովս
հարաւ դաւազան եւ ցասունն Աստուծոյ դա-
ւառն Սլաթա ի ձեռն Սորազմին եւ Թամթա-
րին, ընդ որս եւ մեծահոշակ սուրբ ուխտս
Վարազին շինեցեալ վասն մեղաց մերոց
յայսմ ամի. ես Ղուկաս հայր Վարադայ ա-
ռեալ զտիեզերահամբաւ սուրբ Նշանն զշնոր-
հեալն յԱստուծոյ ի փառս մարդկան ի ձեռն
Պատրոնիկեայ եւ սուրբ Հոսիսիմեանց եւ
Թողկաւս մեծ ամ շրջեցայ թափառեալ ի
տեղւոյ ի տեղ, ապա ի կամսն Աստուծոյ ա-
մենատես խնամոց Տեառն հասի ի Նոր բերդն
առ քրիստոսասէր իշխանն Վասակ յաստուա-
ծարնակ անապատ կոչեցեալ վանքս եւ ազ-
դումն հնչեալ առ իս հաճոյանալ սուրբ Նշա-
նիս ի տեղւոջս, նկարեցի եւ զգեղաղէշ եկե-
ղեցիս արժանի հանգստեան սորա մեծարեալ
ի Քրիստոնէիցս առի զվանքս եւ ետու զխաչս
եկեղեցիս այս միջնորդութեամբ եւ վկայու-
թեամբ տեառն Յովհաննու շինողի եկեղեցոյս
առաջի հրեշտակաց եւ մարդկան եւ հաստա-
տեցաւ ինձ ի տաւնի սրբոց առաքելոցն Պետ-
րոսի եւ Պողոսի, Յակովբայ եւ Յովհաննու
յամենայն եկեղեցիս պատարազ : Այդ եթէ ոք
հանել ջանայ աստի կասպանս եւ անէծս Ժա-
ռանգեսցէ ի հողի եւ ի մարմին անրժշկելի

ի սուրբ նշանէս եւ յամենայն սրբոց Աստուծոյ: Որչափ այս եկեղեցիս շէն է, մի ոք իշխեսցէ զխաչս հանել եւ զիմ յիշատակս խափանել, ապա թէ ոչ նախ զինքն ջնջեսցէ ի կենաց գրոցն եւ յիշմանէ Աստուծոյ. ասացեն հրեշտակք եւ մարդիկ, եղիցի, եղիցի¹²»:

Արեւմտեան դրան հակատակալ քարին վրայ կայ՝

«Ի թվին ՈՁՁ (1237) ես Վասակ որդի Դաւթի, որդւոյ Վասակայ ի տանէ Բաղրատունի ի տոհմէ Դաւթայ մարդարէին ի ձեռն Յովհաննու եւ ընծայեցի զԾաղկազուզի իւր կասարովն ի վանս ի Քրիստոս եւ հաւանութեամբ եղբարցս հաստատեցաւ ինձ պատարագ յայտնութիւն եւ զատիկն յիմ շինեալ մեծ եկեղեցիս, որպէս իմ հաւրն յիւր շինեալ փոքր եկեղեցին գրեցաւ եւ կնքեցաւ անուամբ Աստուծոյ, յաւուր յորում Վարդայ հայրն Ղուկաս զսուրբ նշանն եղ յեկեղեցիս: Արդ եթէ ոք զմեր տուեալ գիւղերս ի մեր եկեղեցոյս հանել ջանայ եւ զմեր յիշատակն խափանել, թէ քրիստոնեայ է՝ ի Քրիստոսէ եւ յիւր ընտրելոցն է նզոված . . .» (Արձագանք, 1888, էջ 89. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 369. Արցախ, էջ 336—338):

¹² Հմմտ. Զալալեան, Ճամբորդութիւն, Ա., էջ 160—161 ուր ձեռագրէ մը քաղուած է այս արձանագրութիւնը: Զալալեան խաչին վրայ արձանագրուած գիտէ՝ «Սուրբ խաչ տէրունական լեր Դաւթայ աւղնական յաւուրն անեղբական» (էջ 160):

Վարազայ վանքը ունի հրաշալի դա-
ւիթ մը, որ 14·5 մետր երկարութիւն եւ
13·20 մետր լայնութիւն ունի եւ հետեւեալ
արձանադրութեամբ օժտուած՝ «ԹՎ. ՉԺ
կամաւն Աստուծոյ եւ Հայրուտս վայելեալ
զճրիավարժ իշխանութեան եւ հասեալ յայս
տեղի՝ զարհուրեցայ ի սպառնալեաց եւ դի-
մեցի յեղբարանոց անապատիս, առ ոտս տէր
Յովհաննէս շինողի սուրբ ուխտիս եւ ստա-
ցայ զտնակս սակս յիշատակ ինձ եւ իմօցն . . .»:

Վարազայ վանքը, ինչպէս արձանադրու-
թիւնները կը վկայեն ունեցած է երկու եկե-
ղեցի: Զանոնք շինել տուողներն եղած են
Դաւիթ եւ Վասակ Բագրատունիները եւ տէր
Յովհաննէս՝ գործին հողին ու մղիչը: Եկե-
ղեցիներէն մին կնքուած է Ս. Աստուածա-
ծին անուամբ:

Կիրակոս Գանձակեցին հետեւեալ կա-
րեւոր տողերն ունի՝ «Ընդ սա խարէութեամբ
վարեցաւ Դաւիթ իշխան Նորերդին, զի էր
նա յազդէն Բագրատունեաց, հայրն Վասա-
կայ իշխանին որ շինեաց զեկեղեցին հրաշա-
զան ի վանքն, որ Անապատ կոչի հուպ ի
Նոր-բերդն, առաջնորդութեամբ եւ ձեռն-
տուութեամբ արքեպիսկոպոսին Յովհաննիսի
Տուեցւոյ . . . : Յիշխանութեան Վահրամ իշ-
խանին եղեւ աւարտումն եկեղեցւոյն, որ
օծաւ եւ կնքեցաւ յանուն սրբոյ Աստուածաձ-
նին» (Պատմ ., էջ 72—73):

Հաւանականաբար (Անապատ) վանքը
Ղուկաս վարդապետի ձեռքով Վարազայ Ս.

Նշանի փոխադրութենէն յետոյ՝ Վարազայ վանք կոչուած ըլլայ — պաշտօնապէս :

Վարագի վանքի մէջ կան դեռ ուրիշ քանի մը արձանագրութիւններ, որոնք կը մատնանշեն անոր բարերարներն եւ անոնց յատկացուած պատարագներն ու ժամերը, այսպէս՝

1. Նոր կիւրակէին Ե. պատարագ Զուրջին :

2. Յովհաննու եւ Յակոբայ տօնին մէկ պատարագ :

3. Քրիստափորի տօնին Բ. ժամ Մխիթարի եւ Գօրանդուխտի :

4. Ս. Խաչի տօնին Գ. պատարագ էլբէկին :

5. Թէոդոսի տօնին Ա. ժամ Թոտորին եւ Խաթունին :

6. «Ի կամս Աստուծոյ ես տէր Յովհաննէս պարոն Վասակայ եղբայրս կամակցութեամբ Բ. աւր պատարագ գրեցաք երկուց հարազատաց Գրիգորոյ եւ միւս Գրիգորին ի տաւնի Ս. Աստուածածնին... թվ. ՈՂԹ» :

7. Բարսեղի տօնին մէկ պատարագ Աբրահամին :

8. Յակոբայ տօնին Բ. ժամ Հայրապետին եւ Խաթունին :

9. Ս. Սարգսի կիւրակէին Ե. պատարագ Սիրազիչայ որդեացն :

10. Տէր Յովհաննէս խորան շինել կուտայ եւ Դաւիթ որդի Վասակայ կը վկայէ թէ՛ «Շինեցի զանապատս իմ իշխանութեանս ձեռամբ վարդապետին Մխիթարայ եւ ի ՈՍԷ թվիս շինեցի զեկեղեցիս ձեռամբ հաւր Գրիգորի եւ նորին միարանեկի Պետրոսի եւ եղբարցն նորա Յովհաննիսի եւ Ազարիայի եւ ետու հող ի Տանձկուր եւ յեզեր գետին եւ զղբախտն ընկուզի ջրաղացէն Համաղնոյ մինչեւ յընկուզուտն Խարարի եւ ջրաղաց մի եւ ի Բաւն սյդի եւ շինական մի եւ ետուն ինձ Զատկին աւուրն եւ զճրագալոյցին ժամն . . . » (Արձագանք, 1888, էջ 89—90) :

Գուցէ Վարազայ այս վանքին է որ՝ մահտեսի Յարութիւն իրեններովը Աւետարան մը յիշատակ կը դնէ՝ « . . . ի վայելումն առաջնորդ Գրիգոր վարդապետին ի թվ. Ռ. . Ե . ի, զեկտեմբերի . . . » (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 524) :

«Վարազայ վանքը այժմ ամայի է, Հասումի եւ Շամշաղինու միւս գիւղերի բարեպաշտ կանայք երբեմն ուխտ են գալի նորան, հիւանդաց բժշկութիւն խնդրելով» (Մեղու Հայաստանի, 1883, թ. 92) :

«Մենաստանիս հարաւային կողմին կից է մի այլ վանք իր գաւթով միասին» (Արցախ, էջ 338) զոր շինել տուած է Վասակի հայրը Դաւիթ Բաղրատունին (հմմտ. վերը) : Այժմ խոնարհած է գաւթին գլուխը :

10. ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻ ՔԱՐԱՅԻՐ

Չեմ կարծեր որ վանական վարդապետի ճգնատեղին, որ «կայ հանդէպ գեղջն, որ կոչի Լորուտն ի հարաւոյ կողմանէ Տաւուշ բերդի» (Կիր. Գանձակեցի, Պատմ., էջ 129) վանք եղած ըլլայ՝ յատուկ իմաստով:

Լորուտ՝ այժմ աւելի ստէպ դործածուած Շլորուտ, Զօրաւոր գիւղին մերձ է (Արցախ, էջ 328):

11. ԱԻԾՈՊԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ԶՈՒՏԱԿ ՎԱՆՔԸ

Յիշատակագրութեան մը մէջ կայ՝ «...Ես անարժան գրիչս Աթանաս... գրեցի զսուրբ Աւետարան ի թուականիս Հայոց ՋԼԷ ի սուրբ ուխտս Աւժոսայ ի դուռն սուրբ Աստուածածնին...»: Բարխուդարեան կը գրէ՝ «Ծոպ էր կոչուում ի հնումն այժմեան Դիլիջանի ձորն, իսկ Աստուածածնայ վանքն այժմ անմարդարնակ է, որ կոչուում է Ձոխտակ վանք» (Արցախ, էջ 297): — Արցախի Քուստի գաւառին մէջ կայ Դիլիջան անուն գիւղ մը¹³ (անդ, էջ 356):

¹³ Տես Օժոպու վանք ի Սիւնիս, Ալիջան, Սիւսական, էջ 483:

ԶԱԻԷԻ, ԶՈՐԱԳԵՏԻ ԵՒ ԿԱՅԵՆՈՅ
ՎԱՆՔԵՐԸ

Արցախի ժԹ. գաւառը կ'իյնայ Կուր գետի, Զորագետի, Խրամի, Աղստեւ գետի, Պօղոս Քիլիսայի եւ Կայենի լեռներու գա- գաթնազծերու մէջ եւ ստացած է Զաւէ, Զորագետ, Երկիր Սեւորգեաց, Երկիր Կայե- նոյ եւ այժմ Ղազախի գաւառ անունները:

1. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հին Ոսկեպարի արեւելեան կողմը՝ ձո- րակի մը եզերքին կառուցուած է այս վանքը: Տաճարը խաչաձեւ է եւ ներքուստ ու արտա- քուստ սրբատաշ քարով շինուած: Ունի նորաշէն կաթուղիկէ (Արձաղանք, 1888, էջ 159):

2. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔԸ

Հին Կիւնէնէն քիչ մը վեր, առուակի մը ձախ ափին՝ լեռնարագուկի մը վրայ կանգնուած է Առաքելոց վանքը՝ չորս կա- մարներու յեցած: Տաճարը հոյակապ է՝ շի- նուած սրբատաշ քարերով: Ունի աւագ խո- րան մը, չորս լուսամուտ, երկու խորհրդ-

դարան, կաթուղիկէ մը, դուռ մը եւ 10·25 մ. երկարութիւն ու 7·45 մ. լայնութիւն: Ունի նմանապէս գաւիթ մը, որուն զոնադուրս քարին վրայ կայ՝ «Ի թվին ՈՂԴ. կաման բարերարին Աստուծոյ եւ ողորմածութեամբ աթարակ ամիր սպասալար Խութլու փուղին եւ Գրիգոր թոնն Խաչինիսենց ապաւինեցայ սուրբ Առաքելոյս իմ հալալ արդեամբ եւ բնակիչք սուրբ ուխտիս ետուն Բ. պատարազ ի տանի սուրբ Գրիգորի զիւտի նշխարացն...» (Արցախ, էջ 378, Արձագանք, 1888, էջ 158, ուր Խութլու փուղին՝ Խութլու-բուղին» եւ Խաչինիսենցը՝ «Խաչէնի Սիւնեաց» կարդացուած է):

Գաւիթին հարաւային թաղասիւնին վրայ կայ «Յուսովն Աստուծոյ միաբանեցայ ի սուրբ Առաքելալս եւ միաբանքս ետուն Ա. ժամ ի տանի Հոփսիսիմեանց, խափանիչք դատին»: Ասոր ներքեւը՝ «Կաման Աստուծոյ եւ Տարեմուտ որ եւ միաբանեցայ Առաքելոց սուրբ ուխտիս իմ հալալ արդեամբք եւ միաբանքս ետուն Բ. պատարազ ի տանի սուրբ Գրիգորի...» (Արձագանք, 1888, էջ 158):

Առաքելոց տաճարի հարաւային որմի տակ կայ նշանաւոր խաչարձան մը հետեւեալ արձանագրութեամբ՝

«Ես եմ լոյս աշխարհի...»

ապա ստորին մասին վրայ՝

Ով քառաթեւ սուրբ պանծալի,

Փրկագործող մարդկան ազգի,

Տեսիլ փառաց անճառելի,
 Գերապայծառ եւ սխրալի,
 Յորժամ փայլես ընդ ամ(պ)ս երկնի,
 Լեր բարեխաւս Տեառն Յիսուսի,
 Կարապետին քո աւզնողի,
 Արմկանին իւր կենակցի,
 Եւ զաւակացն գովելի,
 Համայն ազգացն,
 որ ի կամս Հաւր ննջեցին»:

(Արցախ, էջ 379):

«Մենաստանս ունի ամբոյցի նման ամուր պարխոս՝ շինուած լեռնարագիլի գիրքով, որ ձգուած է գրեթէ հիւսիսից հարաւ եւ ունի հաստատուն եւ բարձր բուրգեր: Պարսպի ներսում կան միաբանից խուցեր, պալատանման բնակարաններ, սենեակներ եւ գոմեր» (Արցախ, էջ 379. հմմտ. այս վանքի մասին նաեւ Ջալալեան, Ճանապարհորդութիւն, Ա., 148—150. Էփրեկեան Հ. Ս., Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 245):

3. ԳԱԳԱՅ Ս. ԵԱԶԻ ԵՒ Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԸ

Համանուն բերդին — որ Կոթի գիւղի արեւելեան կողմը կ'իյնայ — վանքն է այս: Շինուած՝ սրբատաշ կաթնագոյն քարերով: Հիմնադիրը ճանչցուած է Ս. Մեսրոպ, իսկ վերանորոգողներէն եղած է Արզուման Խաչատուրեան Տէր Սարգիսեանց: Մեծ մատուռին վրայ կայ արձանագրութիւն մը, որ

անոր ուրիշ մէկ վերաշինութիւնը կը հաղորդէ, սակայն համեատ բարերարին անունը լռուած է: Գաւթին հիւսիսային պատին վրայ կը կարդացուի՝ «Կամաւն Աստուծոյ եւ Խաչերեսս Գրիգոր եւ Յակոբս կանգնեցաք զխաչս բարեխաւս մեզ եւ ծնաւդաց մերոց... Ի թուին 225»:

Հին վանք է, օժտուած Ս. Սարգիսի մասունքով: Վարդան Արեւելցին կ'անուանէ՝ «հռչակաւոր» (Պատմութիւն, էջ 145. Հմմտ. դեռ Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Ա., էջ 446. Գր. Գարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 157. Արձագանք, 1888, էջ 161. Արցախ, էջ 396. Պատմութիւն Աղուանից, Ա., էջ 184—194 եւ Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1019. նաեւ Էփրեկեան, Բնաչխ. Բառարան, Ա., էջ 442):

Սիրուած ուխտաւայր, մանաւանդ Չատկին եւ Ս. Սարգիսի տօնին:

4. ԴԵՂՁՆՈՒՏԻ ԿԱՄ ԴԵՂՁԿՈՒՏԻ ՎԱՆՔԸ

«Առաքելոց վանքից երկու ժամ ճանապարհ հեռու շինուած է այս մենաստանը, բարձր անտառապատ լեռան լանջին՝ Մէլիք զիւղի այժմու ձմեռանոցի մէջ»: Մենաստան զեղեցիկ: «Տաճարն է քառակուսի... ներքուստ եւ արտաքուստ սրբատաշ քարով» (Արձագանք, 1888, էջ 159): Մակարայ վանքի մեծութիւնն ունի: «Տաճարս ունի երկու փոքր եւ մի աւագ խորան, երկու խոր-

հրդարան, մի դուռն արեւմտեան կողմից» (Արցախ, էջ 381): Օժտուած է գաւիթով մը, ուր կան թաղուածներ:

Այս վանքը Բարխուդարեան (Արցախ, էջ 380—381) Դեղձնուտի, իսկ Քաջիկեան՝ Դեղձկուտի վանք (Արձագանք, 1888, էջ 159) կ'անուանեն:

Սաչքարի մը վրայ հետեւեալ կարեւոր արձանագրութիւնը դրուած է՝ «Էին Աստուծոյ զօրութեամբ յաշխարհակալութեան եւ յիշխանութեան Ամիր սպասալար Աթարակա եւ (եւ) Առաքելս¹ նուաստս սպասաւոր բանին Աստուծոյ յերկրէն Կիլիկու գաւառէն Տարսոնի կամակցութեամբ եղբարցս շինեցաք զեկեղեցիս ամենայն պատրաստութեամբ եւ զգաւիթս, կանգնեցաք զսուրբ նշանս աստուածընկալ ի նեղ ժամանակի, դառն աշխատութեամբ բարեխաւս մեզ եւ ծնողաց մերոց եւ արեւշատութեան պարոնին եւ գաւակացն, որ սատար եղեւ ձեռնտուութեան միսիթար կենաց մերոց յարքեպիսկոպոսութեան Հաղպատու տէր Յովհաննէսի, որ է հեզ... թվ. 2ԻԴ» (Արձագանք, 1888, էջ 159. Էփրիկեան Հ. Ս., Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 602):

¹ Առաքել սիրուած եւ բարեգործ անձ եղած է: Զինքը Յովսէփեան Յովհ. Վանականի համանուն աշակերտին հետ կը նոյնացնէ (հմմտ. Յովսէփեան, Դարեգին արքեպ., Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը եւ նոյնանման յուշարձաններ հայ արուեստի մէջ, Երուսաղէմ, 1937, էջ 62—63):

5. ԳՎԵՂԱՅ Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԸ

Հիմնուած է Նոր-Պարան կամ Ասպարան գիւղի մօտերն, անտառապատ եւ խոր ձորի մը լանջի հարթակի վրայ: «Մենաստանս շինուած է ամբողջապէս սրբատաշ քարով, բայց եկեղեցու ձեւով եւ ունի երկու փոքր եւ մի աւագ խորան, մի առանձին խորան եւս հիւսիսային որմի մէջ, մի դուռն հարաւային կողմից, մի քանի լուսամուտ, մի զանգակատուն, որ բազմած է աւագ խորանի գլխին, 11 մետր 80 սանթիմ երկարութիւն, 7 մետր եւ 80 սանթիմ լայնութիւն: Հնաչէն են աւագ խորանն եւ հիւսիսային երկու խորաններն, իսկ նորոգուած են մնացեալ բոլոր մասերն» (Արցախ, էջ 383):

Հարաւային կամարին վրայ կայ՝ «Շինեցաւ յատակս սուրբ սեղանոյս արդեամբ Խաչատուր եւ Գարշօ Հախվերտեանցի»: Իսկ դրան ճակատին վրայ՝ «Ողորմութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ եկեղեցիս յանուն սրբոյն Սարգսի տրովք բարեպաշտից, ջանիւք եւ վերակացութեամբ Տփխիսեցի Եսայեան Նուրենց... Հիմնարկեցաւ ի 1845 եւ աւարտեցաւ 1849 ամի Տեառն» (անդ, էջ 383. էփրիկեան Հ. Ս., Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 609):

6. ԿԵՐԱՆՅ ՎԱՆՔԸ

Առաքելոց վանքի մօտ: Մաս մը՝ քարով եւ մաս մըն ալ՝ թրծուած աղիւնով շինուած: «Մենաստանս կառուցեալ է երկու

սիւների եւ երկու կիսասիւների վերայ, խա-
չածեւ է ներքուստ, բայց եկեղեցու ձեւ ունի
արտաքուստ» (Արցախ, էջ 379) : Ունի աւաղ
խորան մը եւ երկու փոքր խորան, ութը նեղ
եւ երկար լուսամուտ, գեղեցիկ կաթուղիկէ
մը, 17·60 մ. երկարութիւն եւ 12·15 մ. լայ-
նութիւն : Տաճարը ունեցած է քառակուսի
չրջապարիսպ : Միարաններու սենեակները
քանդուած են (Արձաղանք, 1888, էջ 159 եւ
Արցախ, էջ 379—380) :

7. ՀԱՂԱՐՄՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հաղարծնի² վանքի «չինութեան տեղը
չատ գեղեցիկ է եւ բնութեան տեսարաննե-
րով հարուստ, թէեւ հետու է Տաթևի ար-
տասովոր գեղեցկութիւններից : Աղսաեւ գե-
տի ձախ կողմից հոսող մի գետակ իր երկու
սկսուածք ստուակներով մի տեսակ թե-
րակղզի է կազմում Ղազախի լեռնոտ բար-
ձրունքներից դէպի հարաւ-արեւելք իջնող
փեշերի վրայ, մի քառակուսի կիլոմետրա-
չափ աննշան հարթութեամբ : Այդ հարթու-
թեան հիւսիսում մի լեռ է բարձրանում միա-
նալով Փամբակու լեռնազօտիների հետ, իսկ
հարաւից իջնում է մինչեւ Աղսաեւ գետը . . . :
Ահա այդ հարթութեան վրայ է շինուած Հա-
ղարծին պատմական վանքը» (Տահաղ, էջ 73 .

² Արրահաճ կրեապցին զայն կ'անուանէ Աղրծնու
վանք, ուր իր ճամբորդութեան ատեն կ'այցելէ (Պատ-
մագրութիւն, էջ 26) :

հմմտ. և Արցախ, էջ 364) : Դիլիջանէն երկու ժամ հեռու՝ դէպի հիւսիս (Ազգր. Հանդ. 1913, ԻԵ., էջ 61) :

Հաղարծինի վանքը կազմուած է զանազան շինութիւններէ կամ շէնքերէ : Սկսինք եկեղեցիներէն :

Վանքին աւագ կամ գլխաւոր եկեղեցին Ս. Աստուածածին անուըն³ կը կրէ : Ան «ներսից և դրսից մաքուր սրբատաշ կրաքարով շինուած (է), ներսում չորս պիլոններ, որոնց վրայ բարձրանում է բարձր կլոր թմբուկով գմբէթը, գլխի սալերը թափւած : Թմբուկը որ յաճախակի պիլաստրներով է օղակւած, այդ պիլաստրների մէջ կան չորս լուսամուտ (Տահադ, էջ 75) : Բարձր է և հոյակապ⁴, ունի աւագ խորան մը, երկու փոքր խորան, հինդ լուսամուտ, երկու խորհրդարան և 14.50 մ. երկարութիւն ու 11 մ. լայնութիւն :

Ս. Աստուածածնի տաճարին⁵ հարաւային որմին վրայ (ներքուստ) արձանագրուած է՝ «Շնորհիւն Աստուծոյ ևս Բէկս որդի Աշոտո յազգէ Մարբանդ և ամուսին իմ Բորինա և եղբայր իմ Սմբատ միաբանեցաք

³ Հաղարծնի եկեղեցիներն երեք հատ են՝ Ս. Աստուածածին, Ս. Գրիգոր և Ս. Ստեփանոս : Երեքն ալ սրբատաշ և կոփածոյ քարերով շինուած (Արձագանք, 1890, Թ. 8, էջ 14) :

⁴ Ազգր. Հանդ. 1913, էջ 65 :

⁵ Վանքին արեւելեան ճակատի անկիւնաւոր բարձրութեան մէջ կան երկու վեղարաւոր անձ, որոնք իրենց ձեռքին մէջ կը բռնեն եկեղեցւոյն կաղապարը (Արցախ, էջ 365) :

սուրբ ուխտ(ի)ս եւ հայրն իմ եւ տվաք» (Տահադ, էջ 79): Սոյն պատին վրայ կը գտնուին դեռ ուրիշ արձանագրութիւններ, որոնք կը յայտնեն նուիրատուներու անուններն եւ անոնց վանքին ընծայածները եւ այն պարտականութիւնները, զորոնք միաբանները փոխադարձաբար կը ստանձնեն (Տահադ, էջ 79):

Կարեւոր են այն երկու թուականները, որոնցմէ մին ՇԹ հարաւային դրանագլխին է եւ անոր հակառակ կողմը կայ միւսը՝ 21⁶: Հաւանականաբար՝ առաջինը եկեղեցւոյն շինութեան տարին եւ երկրորդը անոր վերաշինութեան կամ բարեկարգութեան թուականը կը ցուցնեն: Արդէն վերանորոգուած է քանի մը անգամ, այսպէս՝ կարեւոր նորոգութիւններ ըրած են 1681ին Թիֆլիզցի Թաղոյ որդիները եւ իրենց բարերարութիւնը արձանագրութեամբ մը յաջորդ սերունդի հաղորդած (Արցախ, էջ 365. Տահադ, էջ 79, ուր եւ դեռ ուրիշ արձանագրութիւններ յառաջ բերուած են):

Երկրորդ եկեղեցին է Ս. Գրիգոր, որ առաջինին հարաւային կողմը միւսեւոյն ձեւով շինուած է, բայց կաթնաղոյն չեչ քարով եւ ունի մէկ մեծ եւ չորս փոքր խորան, ինը լուսամուտ, երկու խորհրդարան, կաթողիկէ մը, 9 մետր երկարութիւն եւ 7.90 մ.

⁶ «Ազգր. Հանդէսի» մէջ Տէր Մովսէսեան «21» նշանակած է (1913, ԻԵ, 63):

լայնութիւն⁷ : Անոր արեւմտեան պատին ճակատին վրայ եղած է շինութեան արձանագրութիւնը, որ եղծուած է եւ անընթեռնի դարձած, սակայն դաւիթին վրայ մնացած է հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ «Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին Աստուծոյ այս մեր գիր յիշատակի է եւ արձան մշտնջենաւոր որդեաց մեծին Սարգսի յազգէ Բագրատունեան Իւաննի եւ Չաքարնի, յորժամ նախախնամութիւն Աստուծոյ եհաս յարարածս եւ ետ տիրել սեփական ժառանգութեան նախնեաց մերոց ետ ի ձեռս մեր յառաջ դանառիկ դղեակն Հանրերդ եւ զթագաւորանիստ քաղաքն Անի եւ ապա դամուրն Բջնի զՄարտնդ ի ձր եւ Գաւազանք, զԹաւրէժ, զԿարնոյ քաղաք մինչեւ ի Խլաթ՝ զՇաքի եւ զՇրուան, զՊարտա մինչեւ ի Բելուկան եւ զայլ բազումս իւրեանց սահմանաւքն, զոր աւելորդ համարեցաք յիշատակել : Այլ անրարկանալին Աստուած սիրեաց զթագ պարծանաց զլիսո իմոյ զՉաքարիա կոչեաց առ ինքն յորո ձեռն եղեւ արիութիւնս եւ ես շինեցի ի մեր հայրենի վանքս Հաղարծին ժամատուն վիմարդեան կամարակապ ի դրան սրբո Գրիգորիս եւ Ա. այգի յԵրեւան ետու վասն յիշատակի եղբաւր իմո եւ պարտին սպասաւորք սորա զաւագ խորանին պատարազն Չաքարէի մատուցանել անխափան, կատարիչք դրոյս

⁷ «Աստիճան ելից սեղանոյ այսր եկեղեցւոյ է ի միջավայրի բեմին ըստ Յոււնաց» (Չալալեան, ճամբ., Ա., էջ 129) :

աւրհնեալ լիցին յԱստուծոյ» (Տաճադ, էջ 77. Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 183. Զաւա-
լեան, Ճամբ., Ա., էջ 131. Ազգր. Հանդ. 1913, ԻԵ., էջ 67—68. Արցախ, էջ 366) :

Ժամատան (դաւիթին) դրան շրջանակին վրայ կայ՝ «Կամաւն Աստուծոյ եւ Գաւդս եւ Աշոտ միարանեցաք սուրբ Գրիգորիս եւ դմեր հոգոպահուստն յԱստուածածնիս շինութիս տաք եւ սկ վարդապետ եւ միարանք սահմանեցին պատարագ զամեն եկեղեցիքս ի տաւնի Երեմիաի մարգարնին, որչափ եւս կենդանի եմ» (Տաճադ, էջ 80) :

Գաւիթին մէջ կայ՝

«Ի թու ՌՄԵ (1206) ի յաշխարհակալ տէրութեան Զաքարնի եւ Իւաննի եւ յառաջնորդութեան Տեառն Ստեփաննոսի եւ Խալիթ որդի Սմպատայ իմ գեղն Քանաքեռ Սկանդարանց հողն դնեցի եւ ի Հաղարծինս ետու վասն իմ հոգոյս եւ վասն յերկարութեան կենաց Շահնշահի եւ Աւաղի եւ միարանքս զժողովարդարին եւ զերկրորդ դալստեանն ժամն ինձ ետուն զամեն եկեղեցեացս...» (Տաճադ, էջ 80. Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 183 եւն) :

Ս. Գրիգորի արեւմտեան պատին վրայ կայ՝

«Ի ՌԼԴ (1185) թուիս Հայոց ի թագաւորութեանն Ափ(խազ)աց Գէորգեա ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Գրիգորիսի եւ Խաչատուր վարդապետ եւ Սուքիաս նորո-

զեցաք զսուրբ Գրիգորս հրամանաւ թագաւորին եւ իւր մեծամեծ իշխանացն Սարգսի ամիրոս...դին Անտոնի ճպ(ղ)դ ունդլին Ելբէկին եւ թագադրին զհին եւ զնոր կազմութիւն ետ ի սուրբ Գրիգոր... զայդին զմիջնաշինին ջրին զան. Խաչկուպալանիցս ի միջի զիտւր տեւան զԱրասաձոր զՏանձուան եւ հրամայեաց թագաւորն զսուրբ Խաչի տաւնն աւուր յիշատակ կատարել...» (Տաճաղ, էջ 77. Արցախ, էջ 367, ունի տարրեր ընթերցուած) :

«Ես Գրիգոր միարանեցայ սուրբ Գրիգորիս իմ հալալ արդեամբ եւ վարդապետ Յովհաննէս եւ միարանքս սահմանեցաք ժպատարագ ի տաւնի նաւակատեաց խաչին Բ. Թումանին եւ զայլն Գրիգորին» :

Ասոնցմէ զատ կան դեռ ուրիշ շատ մը արձանագրութիւններ — նուիրատուութիւններու եւ փոխադարձ պարտականութիւններու — այսպէս՝ Սարկաւագ, Քատուր, Արբահամ եւ իր տիկինը, Գրիգոր, Աթանէս, Վարդ, Գերգ, Սարգիս, Յովհաննէս, Անտոն Դսեղեցի, Փատլ եւ Սիմա, Զուգայ, Մխիթար, Յովհաննէս քահանայ, Յովհաննէս եւ Սարգիս, Ներսէս, Սարգիս եւ Գրիգոր եւ ուրիշներ կը միարանին կամ նուէրներ կ'ընեն եւ պատարագ կամ պատարագներ կը ստանան իրենց նախասիրած տօնական օրերուն :

Ս. Գրիգոր Եկեղեցւոյն, յարակից մատուին եւ գաւիթին մէջ կան շատ հանդու-

ցեալներ: «Փոքրիկ մատուռների, որոնց չորսը տակաւին կիսականգուն են, շուրջը կան բազմաթիւ գերեզմանաքարեր եւ խաչարձաններ, ուրեմն այդ բազմանդամ միաբանութեան գերեզմանատունն էր» (Տահադ, էջ 78): Գժրախտարար անոնց վրայ գրուած արձանագրութիւններն այլ եւս անընթեռնելի են եւ ասով վանքին սրամութենէն շատ բան՝ որ հաղորդուիլ ուզուած է՝ չէ հասած մեզի: Միայն խաչքարի մը արձանագրութիւնը մեծ մասովը գեռ կարելի է կարդալ. դայն Գրիգոր իր Ներսէս եղբորորդւոյն համար կանգնած է (անդ, էջ 79):

«Ս. Գրիգոր վանքիս հարաւային կողմին կից՝ շինուած է համակ սրբատաշ քարով թաղաւորաց դամբանարան մատուռն, որ ունի երկու խորան: Հիւսիսային խորանին առաջ եղած տասպանաքարի վրայ քանդակուած է՝ «Մմբատ թաղաւոր»: Իսկ հարաւային կողմը կայ «Հանգխատ, Ա. թաղաւորին Գազկայ» (Արցախ, էջ 367. Ջալալեան, Ճամբ., Ա., էջ 134): Մմբատեան ուրիշ գերեզմանաքարի մը վրայ կարդացած է՝ «Գէորգ թաղաւոր» (Գեղարքունիք, էջ 185). Տէր Մովսէսեան ունի՝ «Այս է հանդստարան թաղաւորաց Գազայ եւ Գաւրգայ» (Ազգր. Հանդ. 1913, էջ 72):

Կայ Ս. Ստեփանոսի նուիրուած մատուռ մըն ալ (փոքրիկ եկեղեցի մը), որ կանգնուած է Ս. Գրիգորի եւ Ժամատան միջեւ. ունի չորս փոքր եւ մէկ աւագ խորան, երկու

խորհրդարան, ինը լուսամուտ, մէկ կաթուղիկէ, մէկ դուռ եւ 6·88 մ. երկարութիւն ու 5·80 մ. լայնութիւն: Հոս հետեւեալ կարելոր արձանագրութիւնը դրուած է՝ «Ի թու ՌՆԳ (1194, Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 368՝ ունի ՌՂԳ) ի յիշխանութեան Իւանէի եւ յառաջնորդութեան Խաչատուր վարդապետին եւ Խալիթ Հարրա որդի շինեցի զեկեղեցիս վասն իմ հոգոյս. փրկութեան եւ սմեն միարանքս զՅայտնութեան ճրագալոյցին ժամն ինձ հրամայեցին եւ զՁատիկն Մլսքանա, որ անխափան անեն կատարիչք դրոյս աւրհնեալ լինին» (Տահադ, էջ 76):

Հարաւային որմին վրայ գետեղուած արձանագրութեան մը համեմատ Ս. Ստեփանոս նորոգութիւն կը տեսնէ՝ «Ի թուին Հայոց ՌՃ...այ Շահ Սուլէմանին որդոյ փոքր Շահ Ապասին եւ տէ. . Ս. Իշխանին եւ մէլիքութեան պարոն Շահնապարին եւ ի հայրապետ... Ջուղայեցոյ եւ առաջնորդութեամբ սուրբ ուխտիս Յակովբայ եպիսկոպ... տէր Պետրոս աշակերտի նորին, ողորմութեամբ Աստուծոյ մեք յետինքս ի կրօնից Թիփլիզեցի Հոգեջան, որդիքս Պարոս, Մխիթարս, Սափարս եւ Չալիս եւ որդիքն տէր Գասպարն, Հոգեջանն, Բաղդասարն եւ Մելքոնն, զմեր հոգոյ արդեամբքն նորոգեցաք զսուրբ Ստեփաննոս, որ յոյժ խախտեալ էր վասն փրկութեան հոգւոյ մերոց եւ երկարութեան կենաց որդոց մերոց եւ միարանք սորա հաստատեցին յայտնութեան եւ յարութեան պա-

տարազն զմեզ յիշատակել եւ մեք խոստացաք զկանթեղ սորին միշտ ի վառ պահել որդէց որդի. կատարողքն օրհնին յԱստուծոյ ամէն» (Արցախ, էջ 368) :

Հաղարծնի վանքին միաբաններու սենեակներն աչքի զարնող բան մը չունին, սակայն սեղանատունը Կիրակոս Գանձակեցիի վկայութեան համաձայն ստուգիւ «երեւելի» է (Պատմ., էջ 116) : «Շինութեան երկարութիւնն է՝ 28 մետր, լայնութիւնը՝ 10 մետր, կա(ու)րին ունի երկու հերթիկ եւ երկու երկար եւ բարակ լուսամուտներ հարաւի կողմից, իսկ հիւսիսային պատն զբսից ամենեւին չի երեւում, որովհետեւ նա ծածկուած է տեղի գառիւլայր թեքութեան մէջ... : Շէնքը ներսից հոյակապ տպաւորութիւն է թողնում, կամարները միմեանց հետ միացած են խաչաձևեղ աղեղներով, յենած պատերի, երկու մեծ առանձնացած եւ տաս հատ պատերին կպած կիսասիւնների վրայ. կամարները միանում են երկու կենդրոնում, որոնց գլխին տանիքի հերթիկներն են բացւում...» (Տահաղ, էջ 78. հմմտ. Արցախ, էջ 369 եւ Ջալալեան, Ճամբ., Ա., էջ 129) :

Սեղանատան արձանագրութիւնն է՝ «Ի թվ. ՈՂԷ (1248) յառաջնորդութեան Յովանիսի վարդապետի շինութեան աստուածաչէն տանս եւ ես կուտա... սնունդ սրբոցն ետու աւգնութիւն տրապիղիս գեկան վարդապետքս եւ միաբանքս խոստացան... սր. Բարաղ... ով խափանի իմ մեղացս տէր է»

(Տահաղ, էջ 78. Ազգր. Հանդ., ԻԵ., էջ 74) :

Այս արձանագրութենէն Բարխուդարեան կարգացած է միայն՝ «Ի թվ. ՈՂԷ յառաջնորդութեան Յովհաննէսի վարդապետի շինեալ...» (Արցախ, էջ 369), մինչ «Արձագանք»ի յօդուածագիրն (1888, էջ 104) ընթերցած է՝ «Ի թվ. ՈՂԷ յառաջնորդութեան Յովհաննիսի վարդապետի շինութեան աստուածաշէն տանս ես Կուտա... անուն դարբոցս ետու օգնութիւն տրապաղիս զեկան վարդապետս եւ միարանքս խոստացան ի տաւնի սուրբ Բարսղին... աւր.ով խափանէ իմ մեղացն տէր է» : Նոյն արձանագրութիւնն անկէ յառաջ Ջալալեան կը կարդար (Ճամբ., Ա., էջ 136) «Յառաջնորդութեան Յաւվհաննէս վարդապետի եւ շինութեան աստուածաշէն տան եւ ես Կուտայ... ետու ի տարապիզաս. միարանքն խոստացան ի տաւնի Բարսղինձ պատարազել» :

«Վանքից ոչ հեռու, արեւելակողմը կան երեք քայքայուած մատուռներ, որոնցից մէկի արեւելակողմն կանգուն մնացած խաչքարերից մէկի վերայ գրուած արձանագրութիւնից կարգացվում է միայն «ՈՂԵ. թվ. ես Գրիգոր...» միւսի արեւմտեան երեսի վրայ գրուած է «թվ. ՈՂԷ յառաջնորդութեան Գանիէլի եւ Հաչարչահ եւ իմ եղբեր Սապատ կանգնեցաք զխաչս ի հանգստարանիս ալ ի հոգոյ փրկութիւն. յիշեցէք ի սուրբ յաղաւթս ձեր եւ զհոգեւոր եղբայրն մեր գԳրիգոր...» (Արձագանք, 1888, էջ 104) :

Հաղարծին վանքի անուանակոչութեան մասին կը հաղորդուի՝ «Յիշատակեալ զուգակիր գերեզմանի ճակատին սրբատաշ պատուանդանի վերայ բազմեցրած կայ մի քար, որի վերայ փորագրուած են երկու վեղարաւոր կրօնաւորներ փիլոնները ծածկած. նոցա մէջ տեղ նոյնպէս փորագրուած է տաճարի պատկերն, որի սրածայր կաթուղիկէի վերայ սաւառնել իջել է արծուին եւ փարում է խաչին, վարդապետները ձեռքերը մեկնած դէպի վեր ցոյց են տալիս արծուին: Աւանդութիւնը պատմում է որ տաճարի օժման հանդէսին այդ երկու սրբակեաց կրօնաւորները նկատում են Հոգին սուրբ արծուակերպ իջած կաթուղիկէի վերայ եւ սկսում են ուրիշներին եւս մատնացոյց անել, արծուի սաւառնելու եւ թռիչքի պտոյտները, անուանել են խաղարծուի, որից եւ մենաստանը կոչուել է Խաղարծին կամ Հաղարծին...», սակայն ուղիղը պիտի լինի Հողարծին, ինչպէս անուանում են Կիրակոս, Չամչեան⁸ եւ ուրիշներ» (Արձագանք, 1888, էջ 102, 1890, թ. 8, էջ 14, ուր եւ վանքին պատկերը՝ էջ 1 եւ Չալալեան, Ճամբ., էջ 130):

Հաղարծին կամ Աղարծին, նաեւ Խաղարծին կամ Հաւարծին վանքի մասին տեղեկութիւններ ունինք ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերէն:

⁸ Իրականին Հ. Չամչեանին (Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 160 ցանկ), թէ Հաղարծին եւ թէ Խաղարծին ծանօթ է, իսկ Կիրակոսի պատմութեան Վենետիկեան հրատարակութեան մէջ (էջ 108) կայ՝ Հաղարծին:

«Քանի որ պատմական աւելի հին տուեալներ չկան, ենթադրարար պէտք է ընդունել որ Հաղարծնի ներկայ տեղում, ինչպէս Տաթևում եւ այլ հռչակուած տեղերում, կար մի հին վանք, իր միաբանութիւնով, իսկ յետոյ երբ Զաքարեաններն ուժեղացան եւ այդ տեղ ընտրեցին իրենց ընտանեկան դամբարանի տեղ, կալուածների նուիրարերութեամբ հարստացրին...: Այդ շրջանում ահա շինեցին Հաղարծնի այժմ գոյութիւն ունեցող կաթուղիկէի գեղեցիկ եկեղեցին հաւանական արձանագրական ՇԻ (= 1071) թուին: Շինութեան ճարտարապետական ոճն այդ բանն է հաստատում» (Տահադ., էջ 74):

Ամէն պարագային Հաղարծին արդէն հրոշակաւոր էր եւ աչքի դարձող հաստատութիւն, երբ Զաքարէ եւ Իւանէ զայն Ստեփանոս եպիսկոպոսին կը յանձնէին՝ «Ետուն ի Կայէն տեղի հանդստեան նմա զգերահռչակ ուխտն Հաղարծին եւ գիւղն զԱսածորն» (Օրբէլեան, Պատմ. Սխ., Գլ. ԿԳ): Բայց նոյն վանքը «ամայի եւ խամբացեալ» էր, երբ Խաչատուր Տարօնեցի վարդապետը հոն կը հաստատուի եւ առաջնորդութեան ղեկը իր ձեռքին մէջ կ'առնու: Նա «այր սուրբ եւ առաքինի եւ գիտութեամբ հռչակեալ, մանաւանդ երաժշտական արուեստիւ» կը ձեռնարկէ վանքին վերածնունդին եւ «պայծառացոյց զսուրբ ուխտն» (Կիր., Պատմ., էջ 108): Իր գործերուն մեկենաս ու քաջալերող կ'ունենայ Գորգի թագաւորը եւ օգնական՝ Սու-

քիաս վարդապետը (Հմմտ. Կիր., Պատմ. Հայոց, էջ 108—109 եւ արձանագրութիւնները) :

Կիրակոս Գանձակեցին կը գրէ՝ «Եւ յեօթն հարիւր եւ երեք թուին Սաշատուր վարդապետն եւ եղբայրն իւր Բարսեղ շինեցին եկեղեցի մի երեքսորանի հանդէպ վանիցն զմրէթաւոր յանուն սրբոյն Գէորգեայ» (Պատմ., էջ 116) : Հ. Ինճիճեան սրամտօրէն ուշադիր կ'ընէ՝ որ Կիրակոս ըսած է շինութեան վայրը եւ իրեն համաձայն «առաւել թուի լինել Հաղարծինն քան թէ Գեաթիկ» (Ստորագրութիւն, էջ 313) : Սակայն արձանագրութիւն մը եւ Ս. Գէորգի գոյութիւնը՝ Գեաթիկի մօտ, կու գան աւելի հաստատելու որ այս խօսքեր Գեաթիկի մասին են (Հմմտ. անդ), մանաւանդ երբ նկատի առնուի որ այդատեն Սաշատուր Տարօնեցին մեռած էր եւ խօսքը ուրիշ Սաշատուրի նկատմամբ է :

Հաղարծին վանքի — որուն համայնքը Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի կանոնական սահմանները կ'ընդունի (Կիր., Պատմ., էջ 174) — երկրորդ ծանօթ անուանի առաջնորդն է Յովհաննէս Արմանեցին. որ «շինեաց ի Հաղարծինն սեղանատուն երեւելի սրբատաշ վիմօք» (Հմմտ. վերը) :

Գրիգոր քահանայի հրամանովը 1284ին Աստուածատուր քահանան «ի վանս Հաւարծին կոչեցեալ» Աւետարանի մը մասերը կը գրէ (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 339. Հմմտ.

Սիւրմէեան Ա. արքեպ., Յուլյ. հայ. Ձեռ. Երուսաղէմի, Ա., էջ 359) :

Կարծեմ կարելի է անվարան Յաղրձին նոյնացնել Հաղարծինի հետ, ուր Մաշտոց մը կը կազմուի՝ «Ես մեղապարտ Սարգիս սարգաւարկս, որ կազմեցի Մաշտոցս յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց ի հայրապետութեան տէր Միսիթար եպիսկոպոս հոգեւոր հօրն իմ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, որ կոչի Յաղրձին ի թիվ. Հայոց ՊՀԸ ի Մարտամարտն Ե» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1028) :

Դարեր վերջ Հաղրատի Չաքարիա առաջնորդը Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսի օրով կը ջանայ Հաղարծնի (Աղարծնոյ) վրայ իր իշխանութիւնը տարածել (Դիւան, Գ., էջ 137—138), բայց յաջողութիւն չ'ունենար (անդ, էջ 628) : Սիմէոն զինքը միմիայն Հաղարծնի նուիրակ կը նշանակէ եւ Ղազաղի կէսը Հաղրատցիներուն եւ կէսը Հաղարծնի մէջ կը բաժնէ (անդ, Գ., էջ 628 եւ Զ., էջ 182—183) : Սակայն ասով խնդիրը առժամապէս կը կարգադրուի : Քիչ յետոյ Հաղրատացիները Հաղարծնի բաժինին կը տիրանան եւ վերջինիս առաջնորդը Մանուէլ, զոր Սիմէոն պաշտօնանկ ընելու արամազրութիւն ալ ունեցած է, Սարգիս միաբանին հետ անոնց դէմ Ղուկաս կաթ. Կարնեցիին խիստ բողոքազիր մը կը ներկայացնեն (Դիւան, Գ., էջ 628 եւ Գ., էջ 387—389) :

Տարիներ ետքը Հաղարծինի միաբանները

Դաւիթ կաթողիկոսէն կը խնդրեն իրենց վանքը «տէրունի» ընել եւ Սիմէոն վարդապետը վէքիլ նշանակել: Կաթողիկոսը կը հաւանի (Դիւան, Զ., էջ 33—36, 182—183):

Հաղարծին Աղա-Մահմատ խանի օրէն մինչեւ 1862 գրեթէ լքուած եւ անրնակ կը մնայ: Այդ շրջաններուն Տէր Մարգարեան Պօղոս վարդապետը († 1895) կը ջանայ գայն շէնցնել (Արձագանք, 1887, էջ 483. Արաքս, 1895, էջ 63—65. Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 182. Մշակ, 1911, Թ. 258, ուր եւ Ստ. Վ. Քօլեանց վանահօր մասին): Ան 1901ին կը վերանորոգուի (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1363):

Հաղարծնի վանքը ունէր բաւական կալուածք եւ ջաղացք (Կիր., Պատմ., էջ 109. Արձագանք, 1887, էջ 483. Արաքս, 1897, Բ., էջ 43—44), բայց զժրախտարար անխնամ ձգուած է (Մշակ, 1911, Թ. 258—259): Ստացած է Զողիմոս քահանայէն շատ մեծ կաթսայ մը (Արցախ, էջ 369. Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 182 եւն):

8. ՄԱԿԱՐԱՅ ՎԱՆՔԸ

Հին-Հաչա-ջրի հարաւային կողմը գեղեցիկ եւ բարձրահայեաց սարահարթի մը վրայ բարձրացած է Մակարայ վանքը⁹:

⁹ Յովսէփ Դունցիի վկայարանութեան մէջ Սեւորեանց գաւառին մէջ Մակարայ վանք կը յիշուի (Աճառեան, Հայ Նոր Վկաներ, էջ 51. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 526. Տաշեան, Մայր Յուշակ, էջ 89):

Ս. Աստուածածնի նուիրուած տաճարը շինուած է կիսատաշ քարերով եւ խաչաձեւ: Ունի աւագ խորան մը եւ չորս փոքր խորան, վեց լուսամուտ, մէկ դուռ եւ արեւմտեան պատին կից գաւիթ մը, որ կառուցուած է չորս սիւնի եւ տասը կիսասիւններու վրայ: Երբեմն անոր մէջ տեղը ուրիշ գաւիթ մը եղած է, որ սակայն այժմ խոնարհած է: Կանգնուած է չորս կամարներու վրայ: Միապաղաղ են եւ բոլորշի տաշուած սիւները եւ կիսասիւները, որոնք դեղեցիկ պատուանդաններ եւ խոյակներ ունին: Այս գաւիթը իր հարաւային կողմը՝ իրարու վրայ երկու խորան ունի: Հիանալի է այն քանդակագործ սանդուխը, որ վերի խորանը կ'առաջնորդէ (Արցախ, էջ 374. Տահադ, էջ 124):

Գաւթին սեմին վրայ կայ՝ «ՈՂ Թիւ. Սամելս մեծ յուսով միարանեցայ, Աստուածածնիս եւ ետու (զարդիւնս) յուսովն Աստուծոյ»: Անոր ներքեւ կայ՝ «Ես Սերոբ եւ Թումա քահանայք եւ եղբարք զմեր հոգոյ արդիւնս տուաք ի սուրբ Աստուածածինս. հայրս Յովհաննէս եւ միարանքս ետուն մեզ Բ. պատարագ Թումային ի տաւնի Անտոնի... Թվ. ԶԲ» (Արցախ, էջ 374. Արձագանք, 1888, էջ 132):

Երկրորդ տաճարը կամ վանքը¹⁰ չի-

¹⁰ Բարխուդարեան կը գրէ՝ «Հարկ է յայտնել, որ Բ. վանքի արեւելեան արտաքին որմի վերայ կայ մի երկար արձանագրութիւն, որի մէջ յիշուած է միայն Մակարայ վանք անունն» (Արցախ, էջ 376):

նուած է ամբողջապէս սրբատաշ քարով, չորս բարձրակառոյց կամարներու վրայ, բայց շատոնց կաթուղիկէն արդէն խոնարհած: Շինուած է Գանձասարի ճարտարապետութեամբ եւ ճաշակով: Ունի աւագ խորան մը եւ եօթը խորանիկ, տասնութէկ լուսամուտ, երկու խորհրդարան, երկու դուռ եւ 15·30 մ. երկարութիւն եւ 10·10 մ. լայնութիւն: Հրաշալի է եւ ուշագրաւ բեմին ժողովրդահայեաց ճակատը, որ կազմուած է գոյնզգոյն քարերով եւ զարմանազան նրբաքանդակ նաղշերով:

Հարաւային փոքր խորանին դրան վրայ արձանագրուած է՝ «Կամաւն Աստուծոյ եւ Դաւիթ առաջնորդ սուրբ ուխտիս կամակցութեամբ եղբարցս գրեցաք զՏեառնընդառաջ աւրն զամեն եկեղեցիքս, որ Վահրամայ լինի պատարագ, որչափ ի շինութեան է ուխտս»:

Հարաւային ներքին պատին վրայ՝ «Անուամբն Աստուծոյ այս գիր է Դաւիթի եւ այլ միարանացս, որ գրեցաք վասն Յովսէփայ, որ ետ ոսկի ի դին եկեղեցւոյս եւ մեք տուաք Ա. պատարագ ի տաւնի Քառասնիցն»:

Արեւմտեան լուսամտին վերեւ՝ «Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս ողորմեա Իւան Շահին եւ ամուսնոյն ՈՂԲ»:

Հարաւային որմին վրայ, արտաքուստ, արեւի ժամացոյցին տակ՝

«Յուսով Աստուծոյ եւ Յովանէս քահանայ էտու զիմ հոգոյ արդիւնս եւ գնեցի յԱրտաւազայ իւր ամեն որդեացն զայգին եւ ըն-

ծայեցի Աստուածածնիս. Յովաննէս առաջնորդ եւ միարանքս էտուն Բ. ժամ ի տաւնի Աշխարհամատրան, Ա. ժամ ինձ եւ Ա. ժամ իմ մաւրն Չուզին... թվ. 2թ» (Արցախ, էջ 378. Արձագանք, 1888, էջ 132) :

Այս տաճարներուն արեւելեան կողմը կայ մատուռ մը, որ հետեւեալ արձանագրութիւնն ունի՝ «Ի թուին ՈՒԷ Հայ(ոց) ես յամենայնի մեղապարտ Յովհաննէս ամեն միարան եղբարցս կամակցութեամբ եւ ձեռնտուութեամբ զեկեղեցիքս յիմ ծնողացն եւ եղբարցն, որ այժմ ննջեցեալ են շինեցի, Վասակայ, Շուշկանն, Հասանա(յ) եւ Վաչէի եւ ինդրեմ մեծ յուսով եւ հաւատով եւ զԱստուածածին եւ զՔրիստոսի չարչարանսն բարեխաւս ունիմ, որ յետ իմ սպասաւորեն տեղոյս, զի Չատկին աւրն արասցեն նոցա ժամ...» (Արցախ, էջ 373—376. Արձագանք, 1888, էջ 133) :

Այս արձանագրութիւններէ զատ կան դեռ ուրիշ արձանագրութիւններ, որոնց բովանդակութեան ամփոփումն է՝

1. Վասակ իշխանը՝ Չիաճիկա կու տայ եւ Վարդանանցին՝ Դաւիթ առաջնորդէն ժամ մը կը ստանայ :

2. Խարդիշիկ եւ Բանուան կը միարանին Ս. Աստուածածնի եւ Դաւիթ առաջնորդէն ժամ կ'առնուն :

3. Ուշի թուին նոյն առաջնորդէն Եւազր քահանային Բ. սպատարագ կը նշանակուի :

4. Լիտարիտ եւ իր ամուսինը ոսկի կուտան եւ պատարագ մը կ'ընդունին:

5. Պօղոս ալ ոսկի կը յանձնէ՝ եւ Դաւթիթէն պատարագ մը կ'առնու:

6. Աշոտ Դ. ժամ կը ստանայ Յովհաննէսէն:

7. «Յանուն Աստուծոյ այս իմ գիր է Վասակա Կուտկանս, որ էտուք զայգին ի վանքս յառաջնորդութեան Յօհանիսի միջնորդութեամբ յԱստուծոյ վկայութեամբ ամեն եղբայրութեանս կամակցութեամբ Աշոտո եւ Գրիգորո եւ Վաչէի եւ իւրեանց մաւրն...»:

8. Սաշատուր քահանան ընծայ տալով Յովհաննէսէն պատարագ կ'ընդունի:

9. Յովհաննէս եւ Տիկին կը միարանին եւ Յովհաննէս պատարագ մը կը սահմանէ:

10. Շարուհի Գայիանեանց տօնին պատարագ մը կ'առնու:

11. Քրիստափորի տօնին Տէրունականին Յովհաննէսէն պատարագ մը կը տրուի:

12. Միհնաղ իր հոգւոյ արդիւնք կու տայ եւ իրեն պատարագ մը կը յատկացուի:

13. «Այս մեր գիր է Գաւթի (Դաւթի^o) եւ միարանացս, որ տուաք Ասիին եւ եկն յուսով եւ միարանեցաւ Ս. Աստուածածնիս»:

14. «Ես Վաչէ Անրերդեցի իշխանաց իշխան ետու վեց հարիւր դահեկան ի շինութեան դաւթիս ձեռամբ Գրիգոր վարդապետին եւ յառաջնորդութեան Դաւթի եւ սոքա ետուն զՂազարու տաւնին եւ զԾառղաղարն դամեն եկեղեցիքս ինձ պատարագել»:

15. Երիտասարդի մը հողւոյն կը տրուի իր տօնին առթիւ Դ. ժամ :

16. Խարիրէկ եւ Նանա Վարազայ տօնին՝ պատարագ կը ստանան :

17. Շպուենա Խ. դահեկան կու տայ եւ Բ. ժամ իրեն համար կը սահմանուի :

18. Հոգեղեղ իր նուէրին փոխարէն՝ Սուքիասեանց տօնին ժամ մը կ'առնու :

19. Մխիթար եւ Մարագան ընծաներ կը մատուցանեն եւ Բ. պատարագ կը պարտադրեն :

20. Գաղան 20 դահեկան կը նուիրէ եւ Յովհաննէս ու միարանները Վարազայ տօնին անոր ժամ մը կը գրեն (Արցախ, էջ 373—376. Արձագանք, 1888, էջ 133) :

Այս արձանագրութիւններէն հասու կ'ըլլանք՝ թէ Մակարայ վանքը — որուն եւս Արղու խաթուն իր բարեգործութեան ցոյցը կու տայ — ԺԲ. դարու հիմնարկութիւն է եւ իր առաջնորդներէն եղած են Յովհաննէս եւ Դաւիթ :

Ս. Մակարի վանքը կրնար տրամադրել շատ կալուածներու վրայ. զանոնք ստացած էր նուիրատուութեամբ եւ զնումով (Արաքս, 1892, էջ 34—39) :

9. ՄԱՆՍՏԵՒԻ ՎԱՆՔԸ

Չորագետի հարաւը, Շինող վտակի ափին : Կանգնուած՝ սրբատաշ քարերով : Տանիքին վրայ դրուած է խոյի մը քարեայ գլուխը (Արցախ, էջ 389—390) :

10. ՄՇԱԿԱՎԱՆՔ ԿԱՄ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Նոր Կողբ գիւղի մօտերը: Ձմայելի սարահարթի վրայ շինուած է Ս. Աստուածածնի այս վանքը եւ այն «համակ սրբատաշ սպիտակ, տորոնագոյն եւ երկնագոյն քարերով մի կամարի վերայ» (Արցախ, էջ 385): Ունի չորս փոքր եւ մէկ աւագ խորան, երկու խորհրդարան, չորս լուսամուտ, մէկ դուռ, 12 մ. երկարութիւն եւ 8 մ. լայնութիւն: Հիանալի քանդակներով զարդարուած են բեմի եւ խորհրդարաններու քարերը:

Դրան գլխաքարի վրայ արձանագրուած է՝ «Ես Ռըստակէս եւ այլ միաբանքս հաստատեցաք ի տարին Բ. Ժամ Ա. Արեսալայ, Ա. Ազրզին, ի տաւնի քառասնից, ով խափանէ, մեր մեղացս տէր է առաջի Աստուծոյ»:

Տաճարին արեւմտեան որմին կից է քառակամար եւ գեղեցիկ գաւիթը, որ կանգնած է երկու միասպաղաղ սիւներու եւ վեց կիսասիւներու վրայ եւ ունի երկու խորանիկ, երկու գեղեցկաքանդակ խաչարձան, երեք լուսամուտ, մէկ դուռ, 14·85 մ. երկարութիւն եւ 13 մ. լայնութիւն: Հարաւային խորանին վրայ կը կարդացուի՝ «Տէր Աստուած ողորմեայ յԱզատին եւ իւր ծնողացն ամեն»: Նոյն կողմի Խաչարձանին վրայ կայ՝ «Տէր Աստուած ողորմի Աւմ. Տողմիշին, Դաւիին, Խոյտանին»: Իսկ հիւսիսային Խաչարձանին վրայ՝ «Տէր ողորմեայ Թաշտին եւ իւր ծնո-

դաց, որ զխաչս կանգնեաց ի թվիս Հայոց ՁԽ»:

Տաճարին որմին վրայ (արտաքուստ) կայ արևի ժամացոյց մը, որ այս արձանագրութիւնն ունի՝ «Ի թուակ. ԷՃԲ (ՁԲ) ես Վասակ, Սիսխաթունս էզի ետու Աստուածածնիս, Ռըստակէս եւ միարանքս տլաք Գ. ժամ Աւետեացն տաւնին»:

Մշակալանքի մէջ դեռ ուրիշ արձանագրութիւններ կան: Անոնց համառօտ բովանդակութիւնն է՝

1. «Կամաւն Աստուծոյ ես Վարդան եւ եղբայրն իմ Ամիրայն միարանեցաք Աստուածածնիս եւ ի հալալ ընչից մերոց տուաք զսա. հայր Ըստակէս եւ այլ միարանք հաստատեցին ի տարին...»:

2. «Կամաւն Աստուծոյ ես հայր Գրիգոր եւ այլ միարան եղբարքս հաստատեցաք ի տարին Բ. ժամ Խաղբեկին ի տաւնի սուրբ Խաչին Ձ»:

3. Գաղայ միարանելով հինգ պատարագ կը ստանայ:

4. Սիրայդեղ երեք պատարագ կ'ընդունի:

5. Գրիգոր եւ Վահրամ հինգ պատարագ կ'առնուն:

6. «Կամաւն Աստուծոյ ես Ասլան որդի . . շինեցի զմատուռս ի հալալ ինչից իմ. առաջնորդք սուրբ ուխտիս հաստատեցին ի տարին Է. աւր ժամ ի տաւնի սուրբ Աստուածածնին»:

7. Յաշատուր քահանան տուած նպաստներուն համար Գ. ժամ կ'առնու :

8. Երկու ժամ կը հաստատուի Իշխանին եւ անոր ամուսինին :

9. Գոհարին եւ Հայրապետին երկու ժամ կը յատկացուի :

10. Պրուխին Ս. Սարգիսի տօնին երկու ժամ կը տրուի :

11. Յունանին մէկ ժամ կը սահմանուի :

12. Վարդեղոյնին եւ Բանուգին մէկական ժամ ,

13. նմանապէս Գերգայ եւ Ոթանկին

14. իսկ Սարգիսին երկու ժամ

15. եւ Ազիզին ալ երկու ժամ կը յատկացուի :

16. «Կամաւն Աստուծոյ եւ Ասատուրս միարանեցայ ի սուրբ Աստուածածինս եւ ետու ստակ եւ ամենայն միարանքս հաստատեցաք ի տարին Բ. ժամ երկրորդ զալստեան աւրն Ասադոնին առնեն» :

17. Աստուած ողորմեայ Ազատին եւ իւր ծնողացն ամէն :

18. Կամաւն Աստուծոյ եւ Սանդուխտ միարանեցա սուրբ Աստուածածնիս, Առըստակէս եւ այլ միարանքս ետուն ա. աւր ժամ ի տաւնի Սանդխտոյ . . . » :

19. Աթարակ եւ իր ամուսինն երկու ժամ կ'ընդունին :

Այսպէս արձանագրութիւններէն պայծառ կ'երեւայ թէ այս վանքը բաւականէն աւելի սիրուած սրբավայր եղած է (Արցախ ,

էջ 385—386. Արձագանք, 1888, էջ 160—161):

«Վանքիս շուրջն լի է գերեզմանաքարերով. այս տեղ կայ եւ գիւղատեղի՝ որ կոչուում է վանք: Անյայտ են միաբանից խուցերի տեղերն» (Արցախ, էջ 386):

Վարդան Պատմագիրը կը հաղորդէ՝ «Նղեւ շարժ ահագին (Ողջ թուին) եւ փլաւ պաճուճազարդ եկեղեցին որ ի Մշակավանս, ի մենաստանն, Յունուարի ի ժամ ճաշու եւ դ. պատարագող ընդ մեծ զենմանն նուիրեցան» (Պատմ., էջ 142. Հմմտ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 528):

11. Ս. ՊԵՏՐՈՍԻ ԿԱՄ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ
տե՛ս
ԶՈՒԽՏԱԿ ՎԱՆՔԸ

12. ՊՂՆԶԱՀԱՆՔԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Մաթոս գիւղատեղին՝ «կայ մի մենաստան սրբատաշ քարով, բաղկանում է երկու մատուածեւ տաճարից եւ մի գաւթից...»: Արձանագրութիւնից երեւում է որ այդ եկեղեցին կոչուել է Պղնճահանաց Աստուածածին» (Արձագանք, 1888, էջ 101):

Եկեղեցւոյ ճակատին վրայ գրուած է «Կաման Աստուծոյ եւ Յորդանանս շինեցի զեկեղեցիս ի թվ. Ող. յիշխանութեան Աւագին՝ ողորմութեամբ Պղնճահանացս Աստուածածնին եւ ի առաջնորդութեան Պետրէի եւ տէր Համազասպայ, որք երկրպագէք

յիշեցէք յաղաւթս ձեր զՄխիթարն... և զՅորդանանս...» (Արձագանք, 1888, էջ 363-հմմտ. և Արցախ, էջ 363—364, որ աւելի լաւ և ճոխ ընթերցուած և ուրիշ արձանագրութիւններ ալ ունի): Հետեւաբար վանքին հիմնադիրը կամ վերանորոգողն է՝ Աւագի օրով (ՈՂ—ՈՂԶ թուականներուն) Յորդանան:

13. ԶՈ(Ի)ԵՏԱԿ ՎԱՆՔԵՐԸ (Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՒ Ս. ՊԵՏՐՈՍԻ ՎԱՆՔԵՐԸ)

Կը գտնուին Պօղոս քիլիսա գիւղի արեւմտեան կողմ երկու առուակներու մէջ ինկած անտառապատ հովիտի մը գոգը և շինուած են իրարու մերձ:

Արեւելեան վանքը, որ արձանագրութիւններու համաձայն Ս. Գրիգոր կոչուած է, կառուցուած է չորս կամարներու վրայ, որոնց գլխուն բազմած է կաթուղիկէն: Ունի աւագ խորան մը, չորս փոքր խորան, ութ լուսամուտ, երկու խորհրդարան, երկու ճգնարան, 9·78 մ. երկարութիւն և 7·57 մ. լայնութիւն: Երկու վերին և փոքր խորաններն և ասոնց ժողովրդահայեաց երեսները զարդարուած են գեղեցկաքանդակ խաչերով: Այժմ կաթուղիկէն ամբողջապէս խոնարհած:

Վանքին հարաւային կողմը (արտաքուստ) արձանագրուած է՝ «Կամաւն Աստուծոյ և Տալիթայս միարանեցոյ սուրբ Գրիգորիս, միարանքս ետուն ա. պատարագ

ի տաւնի Մառազարդին, կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ» :

Աւագ խորանին հիւսիսային նեղքին կողմը կայ՝ «Այս իմ գիր է Բէկիս եւ Բարինիս, որ գնեցաք զաջոյ խորանս, հանապազ մեզ պատարագ, կատարիչք գրոյս աւրհնին յԱստուծոյ» :

Երկրորդ վանքը արեւմտեան կողմն է եւ կոչուած Ս. Պետրոս, մինչ եկեղեցին Ս. Աստուածածնի նուիրուած : Տաճարն ունի երկու փոքր եւ աւագ խորան մը, չորս լուսամուտ, դուռ մը եւ 8·62 մ. երկարութիւն եւ 6·40 մ. լայնութիւն :

Դրան ճակատակալ քարին վրայ գրուած է՝ «ՈՅԱ. Հայոց... ամիրութեան Լաչայի ի տէրութեան... խանին եւ Հայրապետ առաջնորդ ուխտիս, որ կոչի Պետրոսի վանս, շինեցի զսուրբ Աստուածածինս եւ յուսով կարգեցի զճրագալոյցն (ի)ն Բ. խորանն ինձ պատարագ առնել եւ Ա. իմ եղբաւրն Շմաւոնին¹¹» :

Հիւսիսային փոքր խորանին դրան վրայ՝ «Ի ԹՎ. ՈՅԶ. եւ Մայրացեալս շինեցի զխորանս ի հալալ արդեանց իմոց եւ առաջնորդք

¹¹ Այս արձանագրութիւնը Քաջիկեան կը կարգայ՝ «Ի Հայրապետութեան սուրբ ուխտիս որ կոչի Պետրոսի վանս, շինեցի զսուրբ Աստուածածին եկեղեցիս եւ կարգեցի զճրագալոյցն Բ. խորանն ինձ... ա. իմ եղբաւրն Շմաւոնին. զամեն եկեղեցիս մեծ ազգան» (Արձագանք, 1888, էջ 101) : Արդէն Զալալեանի, Քաջիկեանի եւ Բարխուդարեանի արձանագրութիւններու ընթերցումներու մէջ եւ այն ստէպ բաւական մեծ տարբերակներ կան :

սորա ետուն ի տարումն . . . ժամ Տեառնընդառաջին» :

Հարաւային փոքր խորանին դրնազլխուն՝ «Յայսմ խորանի ա. ժամ ի տաւնի սուրբ Սարգսին՝ Սարգսին արասցեն, զի նորա արգեամբք շինեցաւ խորանս . . . ¹²» :

«Վանքերիս շուրջն լի է գերեզմաններով : Միարանից սենեակներն շինուած են եղել գետնափոր, վիճափոր եւ փայտեայ : Իսկ շրջապարիսպի հետքերն անգամ անկարելի եղաւ գանել» (Արցախ, էջ 361—363. հմմտ. եւ Մշակ, 1911, Թ. 181) :

14. ՍԱՄՍՈՆԻ ՎԱՆՔԸ

Խնձորկուտի ձորի մէջ : Տափարակ վայրի մը վրայ : Փոքր է «վանքս՝ որ ներսից խաչածեւ է, ունի կաթուղիկէ, աւերակ խուցեր եւ հանգստարան» (Արցախ, էջ 381) :

¹² Քաջիկեան հեռեւեալ արձանագրութիւններն ալ ունի՝ «Յաւուր տաւնի Վարդայ խաչի Ա. ժամ Միթիթարայ առնեն, ով խափանէ դատապարտեացի յԱստուծոյ» : — «Կամաւն Աստուծոյ եւ Մրուան միարանեցայ Ս. Աստուածածնիս եւ ետու ընծայ եւ Յորդանան ետ ինձ Բ. ժամ պատարագ ի տաւնի սրբոյ Խաչին Ա. ինձ եւ Ա. Լերանցին անխափան» (Արձագանք, 1888, էջ 101) :

Այսքան է այս վանքերու մասին մեր ծանօթութիւնը : Յորդանան՝ առաջնորդ բլլալու է (հմմտ. վերը) : Բարխուդարեանի արձանագրութեան մը ընթերցումին համեմատ՝ ուրիշ առաջնորդ մըն է՝ Հայրապետ (հմմտ. վերը) :

Մինչ լոյս կը տեսնէր աշխատասիրութեանս հատուածը «Վարագայ վանք» (Հանդ. Աժս. 1952, Թ. 10—12, էջ 570), մի եւ նոյն ժամանակ կու տար էջ մի ածին ամսագիրը (1952, Թ. 9—10, էջ 21 եւ Թ. 11—12, էջ 27) Գ. Սարգիսեանի նկարագրութիւնը նոյն վանքին բովանդակալից նորութիւններով: Կը յանձնարարեմ զայն ընթերցողներուս:

Նոյն ամսագիրը հրատարակած է (Թ. 1, էջ 23—26) Առաքել Պատրիկի գրչէն «Մշոյ Առաքելոց վանքի դուռը», նկարով եւ ուսումնասիրութեամբ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

Ա. Արցախի Ստորին եւ վերին գաւառներու վան- ֆերը

1. (Խորոտկայ) Ս. Աստուածածնի վանքը	3
2. Աղան-Ղալայի կամ Շահ-Փեքարի վանքը . .	4
3. Խալխալի վանքը	4
4. Վանքսարի վանքը	5
5. Քրդմանկայ վանքը	5
6. (Լեղանի) Ս. Աստուածածնի վանքը	6
7. Պոյանանց Ս. Հրեշտակապետի վանքը	7
8. Քարահերձի սյրեր կամ օխթը եղցի	7
9. Բերդաձորի Ս. Գրիգորի կամ Կարժիբ վանքը	8
10. Ծարի Ս. Աստուածածնի կամ Գեորգի վանքը	8

Բ. Արցախի Միջին գաւառներու վանֆերը

Ա. Պագկանֆի կամ Գիգակի վանֆերը

1. Գաչայ վանքը	13
2. Դիգախայտի կամ Կատարոյ վանքը	16
3. Դոզի կուսանայ անապատը	18
4. Թեղասեռի անապատը	18
5. Ս. Լուսաւորչի անապատը	19
6. Ծաղկավանքը	19
7. Հին Առաքելի անապատը	19
8. Յակովբայ եւ Իրաւափառայ վանքը	20
9. Շախկախի վանքը	20
10. Սպիտակ Խաչ վանքը	21

Բ. վարանդայի վանքերը	էջ
1. Ամարասի վանքը	24
2. Մ. Ասատուածածնի անապատը	29
3. Աւետարանոցի կուսանաց անապատը ..	29
4. Բարեաւ ծառի կամ Զո(ւ)խա Պարւա- ծառի վանքը	32
5. Բողբխանի վանքը	34
6. Բսի Եղջէ կամ Հացի գիւղի վանքը	34
7. Բրդաւունջի վանքը	36
8. Եղիշա կուսի անապատը	37
9. Կանխանի վանքը	39
10. Կարմիր Եկեղեցի վանքը	39
11. Կուսանաց անապատը	40
12. Հիրհերի կամ Հերհէրի վանքը	41
13. Ղեւնդեանց անապատը	47
14. Մամասէի վանքը	48
15. Մեծ Նահատակի վանքը	48
16. Շեխերի վանքը	49
17. Շօշկայ վանքը	49
18. Զո(ւ)խտակ վանքը	49

Գ. Մեծիրանի կամ Խաչենի վանքերը

1. Ամենափրկիչ վանքը	51
2. Առաջածորի վանքը	52
3. Գանձասարի կամ Գլխոյ վանքը	52
4. Խաթրայ կամ Խաղարի կամ Խթրայ վանքը	74
5. Կիշանի անապատը	78
6. Կօշիկ անապատը	78
7. Համամ ձորի անապատը	80
8. Հաւապառւկի վանքը	80
9. Մեծ-արանց կամ Մեծ-իրանց վանքը ..	81
10. Պակի Մ. Գէորդի կամ Պողեսերերի վանքը	91

11. Վաղահասի կամ Մայրաքաղաքի կամ Տիրամօր վանքը	92
12. Վաճառի վանքը	94
13. Յօկայ վանքը	94

Գ. Հաքերփի վանքերը

1. Դադի կամ Խոթայ կամ Խութայ կամ Գո- թայ վանքը	95
2. Խոթայ կամ Գոթայ վանքը	112
3. Չարեքղարի կամ Մշահանի Ս. Աստուա- ծածնի վանքը	112
4. Շուքայ վանքը	114

Ե. Զրաքերդի եւ Կիւլիստանի վանքերը

1. Ամենափրկիչ վանքը	115
2. Ս. Աստուածածնի վանքը	116
3. Դատի-Բէկանց վանքը	116
4. Եղիշէ Առաքեալի կամ Զրվշտիկի կամ Միհր-Ներսէհի վանքը	116
5. Երթց Մանկանց վանքը	124
6. Ինն-Մասի վանքը	127
7. Իրեք Մանկունքի վանքը	128
8. Կողերի վանքը	128
9. Ս. Մինասի վանքը	128
10. Հին Ղարա-Բուլաղի վանք(եր)ը	129
11. Հոռեկայ կամ Հիւրիկայ վանքը	129
12. Մայրաքաղաքի հանգստարանի վանքը ..	130

Զ. Քարդմանի վանքերը

1. Ս. Աստուածածնի վանքը	131
2. Դասնոյ վանքը	131
3. Եղնասարի կամ Եղիշէի վանքը	132
4. Եղնասարի կամ Գէտաշէնի անապատը ..	133

5. Երմոզեայ քահանայի կամ Սուլուկի վանքը	133
6. Թարգմանչաց կամ Բանանց անապատը ..	134
7. Թարգմանչաց կամ Խաչարակայ վանքը	135
8. Կեստաավանքի բերդի վանքը	137
9. Կերանց վանքը	137
10. Հոռոմաշէնի կամ Կարմիր վանքը	137
11. Մալաղարերդի կամ Մածնարերդի վանքը	138
12. Մալաղ(ն)արերդի Ամենափրկիչ վանքը ..	139
13. Մոուաի անապատը	139
14. Նիւկղարի Ամենափրկիչ վանքը	140
15. Ոսկանապատի կամ Ս. Աստուածածնի վանքը	140
16. Պանդալէսնի վանքը	141
17. Պակեւրեբքի կամ Պակի Ս. Գէորդի վանքը	142
18. Ս. Սարգիսի վանքը	142
19. Քեարթանայ կամ Միրզեկի կամ Աստուածածոր վանքը	142

Է. Փառիսոսի վանքերը

1. Բարսուժի վանքը	144
2. Երզնավանքը	144
3. Խամշի կամ Ղարամուրատի վանքը	145
4. Խորանաչատի կամ Վանական Վ.ի վանքը	147
5. Խունիսայ վանքը	159
6. Խրթին վանքը	159
7. Մաղկոց կամ Մաղկոցայ վանքը	160
8. Կարմիր վանքը	161
9. Հարանց վանքը	161
10. Ս. Հռիփսիմէի վանքը	162
11. Հրեշտակապետաց վանքը կամ Գաննակերպ վանքը	162
12. Ղարամուրատի անապատները	163

13. Ս. (Աւագ) Նշանի վանքը	165
14. Չարեքայ կամ Չարեքադէտի վանքը	165
15. Փառխոտի վանքը	175

Ք. Քուստիի վանքերը

1. Անդրէի վանքը	178
2ա. Գեատակից վանքը	179
2բ. Գեատամիջի վանքը	179
3. Գեակայ կամ Գօշ Միտիթարի վանքը	179
4. Կապտավանքը	201
5. Մորոյ ձորոյ կամ Մովզի վանքը	202
6. Շիմուբատայ կամ Գեատակից վանքը,	204
7. Սալա գիւղի անապատը	205
8. Սրվեղի վանքը	206
9. Վարդայ Ս. Նշանի վանքը (կոչուած՝ Անապատ)	208
10. Վանական Վ.ի քարայրը	213
11. Աւժոպայ Ս. Աստուածածնի կամ Զոխ- տակ վանքը	213

Ք. Զաւէի, Զորագետի եւ Կալեկնոյ վանքերը

1. Ս. Աստուածածնի վանքը	215
2. Առաքելոց վանքը	215
3. Գաղայ Ս. Սաշի եւ Ս. Սարգիսի վանքը	217
4. Դեղձնուտի կամ Դեղձկուտի վանքը	218
5. Դվեղայ Ս. Սարգիսի վանքը	220
6. Կերանց վանքը	220
7. Հաղարծնի վանքը	221
8. Մակարայ վանքը	235
9. Մանսաեւի վանքը	240
10. Մշակավանքը կամ Ս. Աստուածածնի վանքը	241
11. Ս. Պետրոսի կամ Ս. Աստուածածնի վանքը	244

12.	Պղնձաւանքի Ս. Աստուածածնի վանքը ..	244
13.	Զուխտակ վանքերը (Ս. Գրիգոր և Ս.
Պետրոս)	245
14.	Սամսոնի վանքը	247
-

Լ. Զ. Գ. Ը. Յ. ԻՆՍՏԻՏՍՆ ԿՐԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿՆՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԿՐԹԱԿԱՆՆԵՐԻ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

- ՃԾԸ. Ակիմեան Հ. Ն., Ս. Մաշտոց վարդապետ-
կեանքն եւ դործունէութիւնը. Հանդերձ կենսա-
դրութեամբ Ս. Սահակայ: 1949, էջք ԺԱ +
473: զ. Փր. 6.—
- ՃԾԹ. Ակիմեան Հ. Ն., Քրիստոնէութեան մուտքը
Հայաստան եւ Վրաստան. «Գերի Կիւնը», Ս.
Հոբոփոբէ եւ Ս. Նունէ: 1949, էջք ԺԱ + 348:
զ. Փր. 5.—
- ՃԿ. Սեփուլայ Հ. Օ., Նոր Կապարանի դրքերու
կարգը Հայոց քով: 1949, էջք 96: զ. Փր. 1.—
- ՃԿԱ. Արեղեան Ա., Քերովրէ Պատկանեան Դորպա-
տում: 1949, էջք 54: զ. Փր. 1.—
- ՃԿԲ. Պօղոսեան Հ. Ե., Կարապետ Արթին Փաշա Տա-
տեան (1816—1873): 1949, էջք 84:
զ. Փր. 1-50
- ՃԿԳ. Ակիմեան Հ. Ն., Քննութիւն Ս. Սահակի վերա-
դրուած Կանոններու եւ Հայոց եկեղեցական տա-
րին է. դարու սկիզբը: 1951, էջք 192:
զ. Փր. 2.—
- ՃԿԴ. Ակիմեան Հ. Ն., Սիմէոն Պզնձահանեցի եւ իր
Թարգմանութիւնները վրացերէնէ: 1951, էջք
276: զ. Փր. 1-50
- ՃԿԵ. Տէր-Պօղոսեան Հ. Պ., Տեղադրական Հետազո-
տութիւններ Հայաստանի մէկ քանի քաղաքներու
եւ բերդերու մասին, 1951, էջք 134:
զ. Փր. 2.—
- ՃԿԶ. Անանեան Հ., Եւրոպական փոխառեալ բառեր
Հայերէնի մէջ: 1951, էջք Ը + 188:
զ. Փր. 4.—

- ՃԿԷ. Ոսկեան Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը: 1951
էջ ԺԲ + 230: զ. Փր. 4.—
- ՃԿԸ. Ակիմեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդապետ եւ իւր
Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. քննական
ուսումնասիրութիւն: Հատ. Գ.: 1952, էջք 530:
զ. Փր. 7.—
- ՃԿԹ. Ակիմեան Հ. Ն. Վ., Կարմիրն վարդան եւ
Աւարայրի ձախառամարտը ըստ Ղազար Փար-
պեցւոյ: 1951, էջք է + 96: զ. Փր. 1.—
- ՃՀ. Պօղոսեան Հ. Ե. Վ., Գույումճեան եւ Թընկը-
րեան Գերդաստանները: 1951, էջք Ե + 122:
զ. Փր. 1-20
- ՃՀԱ. Ոսկեան Հ. Հ., Գնունեաց եւ Ռչաունեաց Նա-
խարարութիւններ: 1952, էջք Ը + 156:
զ. Փր. 3.—
- ՃՀԲ. Ակիմեան Հ. Ն., Վ., Բաղէշի Դպրոցը 1500—
1704. Նպաստ մը Հայոց Եկեղեցւոյ Պատմութեան
եւ Մատենագրութեան: 1952, էջք Ը + 390:
զ. Փր. 5.—
- ՃՀԳ. Ակիմեան Հ. Ն., Մատենագրական հետազոտու-
թիւններ. հտ. Ե. 1953: զ. Փր. 5.—
- ՃՀԴ. Ոսկեան Հ. Հ., Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը:
1953, էջ 371 (24 պատկերով): զ. Փր. 5.—

Հասցէ

ՄԵՇԻՏԱՐԻՍՏԵՆ ԳՐԱԳՐԱՆ
 Librairie des Pères Mechitaristes
 Vienne VII/62, Mechitaristengasse 4 (Autriche)

Գրանն՝ գուրից. ֆր. 3. — :
